

**Науково-дослідний інститут інформатики і права
Національної академії правових наук України
Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
Національної академії наук України
Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”**

ISSN 2616-6798

ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО

НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(25)

2018

**Зареєстрований Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 20117-9917ПР від 05.07.13 р.)**

**Згідно з Наказом МОН України від 11.07.16 р. № 820 (додаток 12)
у журналі можуть публікуватися матеріали стосовно дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі юридичних наук.
Друковане періодичне видання “Інформація і право” внесене в міжнародну базу даних
періодичних видань, згідно відповідного номеру ISSN**

м. Київ

**Research Institute of informatics and rights of
National academy of legal sciences of Ukraine
Vernadsky National Library of Ukraine of
National academy of sciences of Ukraine
Open International University of Human Development “Ukraine”**

ISSN 2616-6798

INFORMATION AND RIGHT

SCIENTIFIC PROFESSIONAL MAGAZINE

№ 2(25)

2018

Registered by Ministry of justice of Ukraine
(Certificate of state registration of printed communication media:
KV Series № 20117-9917PR dated 05.07.13)

**Pursuant to Order of Department of education of Ukraine dated 11.07.16 № 820 (addition 12)
materials can be published in a magazine related to dissertation works aimed on the receipt of
scientific degrees of doctor and candidate of sciences in the area of legal sciences**

Kyiv

УДК 002:340+316.4+338.46

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

ПИЛИПЧУК Володимир Григорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
НАПрН України – *голова редакційної колегії,*
головний редактор;

БРИЖКО Валерій Михайлович, доктор філософії (Ph.D.) з юридичних наук, с.н.с.
– *зас. голови редакційної колегії,*
зас. головного редактора;

ПОПИК Володимир Іванович, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України – *зас. голови редакційної колегії;*

БЕБИК Валерій Михайлович, доктор політичних наук, професор – *зас. голови редакційної колегії;*

АРІСТОВА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор;

БАРАНОВ Олександр Андрійович, доктор юридичних наук, с.н.с.;

БЄЛЯКОВ Костянтин Іванович, доктор юридичних наук, професор;

ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор;

ДОВГАНЬ Олександр Дмитрович, доктор юридичних наук, с.н.с.;

КОПАН Олексій Володимирович, доктор юридичних наук, професор;

КОРЖ Ігор Федорович, доктор юридичних наук, с.н.с.;

КУЙБІДА Василь Степанович, доктор наук з державного управління, професор;

ЛАНДЕ Дмитро Володимирович, доктор технічних наук, с.н.с.,

МАРУЩАК Анатолій Іванович, доктор юридичних наук, професор;

НАСТЮК Василь Якович, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України;

НОР Василь Тимофійович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;

ОНИЩЕНКО Олексій Семенович, доктор філософських наук, професор,
академік НАН України;

ПЕТРИШИН Олександр Віталійович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;

ПОКУТНИЙ Сергій Іванович, доктор фізико-математичних наук, професор;

САВІНОВА Наталія Андріївна, доктор юридичних наук, с.н.с.;

СКУЛИШ Євген Деонізієвич, доктор юридичних наук, професор;

ТАЛАНЧУК Петро Михайлович, доктор технічних наук, професор;

ТИХИЙ Володимир Павлович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;

ФУРАШЕВ Володимир Миколайович, кандидат технічних наук, доцент, с.н.с.;

ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАН України.

* * * * *

UDC 002:340+316.4+338.46

E d i t o r i a l B o a r d

PYLYPCHUK Volodymyr, Doctor of Juridical Science, Professor,
Corresponding Member NALS of Ukraine – *Chairman of Editorial Board,*
– *Editor in Chief;*

BRYZHKO Valery, Doctor of Philosophy (Ph.D.) from Juridical Science, SRW
– *Vice-chairman of Editorial Board,*
– *Vice-editor;*

POPIK Volodymyr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member NAN of Ukraine
– *Vice-chairman of Editorial Board.*

BEBIK Valery, Doctor of Political Sciences, Professor – *Vice-chairman of Editorial Board;*

ARISTOVA Iryna, Doctor of Juridical Science, Professor;

BARANOV Olexandr, Doctor of Juridical Science, SRW;

BELYKOV Kostiantyn, Doctor of Juridical Science, Professor;

DZ’OBAN Olexandr, Doctor of Philosophical Science, Professor;

DOVGAN Olexandr, Doctor of Juridical Science, SRW;

KOPAN Alexsii, Doctor of Juridical Science, Professor;

KORZH Igor, Doctor of Juridical Science, SRW;

KUIBIDA Vasyl, Doctor of Administration Science, Professor;

LANDE Dmytro, Doctor of Engineering Sciences, SRW;

MARUSHCHAK Anatolii, Doctor of Juridical Science, Professor;

NASTUK Vasyl, Doctor of Juridical Science, Professor,
Corresponding Member NALS of Ukraine;

NOR Vasyl, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NALS of Ukraine;

ONICHENKO Olexsii, Doctor of Philosophical Science, Professor;
Academician NALS of Ukraine;

PETRICHIN Olexander, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NALS of Ukraine;

POKUTNI Sergiy, Doctor of Physics and Mathematics Sciences, Professor;

SAVINOVA Natalia, Doctor of Juridical Science, SRW;

SKULICH Ievgen, Doctor of Juridical Science, Professor;

TICHI Volodimir, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NALS of Ukraine;

FURACHEV Volodimir, Candidate of Engineering Sciences, Associate Professor, SRW;

SHEMSHUCHENKO Georgii, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NAN of Ukraine.

* * * * *

З М І С Т

Інформаційне право

КОРЖ І.Ф. Веб-сайти органів державної влади та органів місцевого самоврядування: механізми доступу до публічної інформації.....	9
ТКАЧУК Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять.....	17

Правова інформатика

БАРАНОВ О.А. Інтернет речей (IoT): мета застосування та правові проблеми.....	31
ГРЕБЕНЮК М.В., ЛЕОНОВ Б.Д., ЛУК'ЯНЧУК Р.В. Досвід Ізраїлю у сфері забезпечення кібербезпеки.....	45
ДОВГАНЬ О.Д., ТАРАСЮК А.В. Корпоративна культура кібербезпеки суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності.....	51

Інформаційна і національна безпека

ПИЛИПЧУК В.Г., ДОРОНІН І.М. Право національної безпеки та військове право: теоретичні та прикладні засади становлення і розвитку в Україні...	62
ДОВГАНЬ О.Д., ТКАЧУК Т.Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки держави як підгалузь інформаційного права: теоретичний дискурс..	73
ДОРОНІН І.М. Екстраординарний характер реалізації безпекових функцій держави в сучасному світі: інформаційно-правовий аспект.....	86
МАРУЩАК А.І. Тенденції розвитку медіа-сфери України у контексті інформаційної безпеки України.....	96
БЄЛЄВЦЕВА В.В. Правове регулювання міжнародних міграційних процесів.....	103
ДЕНИСОВ А.І. Правові засоби забезпечення національної міграційної безпеки України.....	110
БЛИСТІВ Т.І. Нормативно-правове забезпечення в Україні питання утримання та поведінки з військовополоненими та інтернованими особами в особливий період.....	117
КУЧЕРИНА С.Є., ОЛЄЙНІКОВ Д.О. Протидія антидержавному екстремізму як інструменту обмеження державного суверенітету в сучасних умовах..	124
МОСОВ С.П., УХАНОВА Н.С. Протидія негативним інформаційним впливам на людину і суспільство в умовах гібридної війни.....	134

Інформація в інших галузях права

ВРОНСЬКА Т.В. Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого.....	142
--	-----

РАДУТНИЙ О.Е. Цифрова людина з точки зору загальної та інформаційної безпеки: філософський та кримінально-правовий аспект.....	158
ЮДКОВА К.В. Деякі чинники, які впливають на суспільні відносини та закладають основи їх формування в майбутньому.....	171
БАРСУЧЕНКО Ю.О. Кримінально-правові проблеми трансплантології в Україні: шляхи їх вирішення та перспективи розвитку.....	177
До відома авторів	183

Наукове редагування, створення оригінал-макета та дизайн – Брижко В.М.

Граматичне коректування – Майстренко І.А. (укр., англ.).

Формат 70 x 108/16. Спосіб друку – різнографія. Ум. друк. арк. 16.2. Тираж 100 прим.

Виготовлено з оригінал-макета в друкарні ТОВ “Видавничий дім “АртЕк”.

04050, м. Київ, вул. Мельникова, буд. 63.

Свідectво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції – серія № ДК № 4779 від 15.10.14 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою НДІ інформатики і права
Національної академії правових наук України, протокол № 6 від 26.06.18 р.

TABLE OF CONTENTS

Informative right

CORCH I. Websites of public authorities and organs of local self-government: mechanisms of access to public information.....	9
TKACHYK N. Informative rights and freedoms of human and citizen in Ukraine: definition of terms, correlation of concepts.....	17

Legal informatics

BARANOV O. Internet of things (IoT): purpose of application and legal issues.....	31
GREBENIYK M., LEONOV B., LYKIANCHYK R. Experience of Israel in the area of providing of ciphersafety.....	45
DOVGAN O., TARASYUK A. Corporate cyber security culture for scientific and research institutions.....	51

Informative and national safety

PYLYPCHUK V., DORONIN I. Right for national security and military right: theoretical and applied grounds of formation and development in Ukraine	62
DOVGAN O., TKACHUK T. Legal providing of the state information safety as subdomain of information law: theoretical discussion.....	73
DORONIN I. Extraordinary character of implementation of security functions of the state in a modern world: information and legal aspect.....	86
MARUCHAK A. Progress trends of media spheres of Ukraine in a context of information safety in Ukraine.....	96
BELEVZEVA V. Legal regulation of migratory processes in the world.....	103
DENISOV A. Legal means of providing national migratory safety of Ukraine.....	110
BLYSTIV T. Regulatory and legal support in Ukraine of welfare and treatment of war prisoners and interned persons during a special period.....	117
CUCHERINA S., OLEINICOV D. Counteraction to anti-state extremism as instrument of limitation of state sovereignty in modern conditions.....	124
MOSOV S., UKHANOVA N. Counteraction to negative information influences on human and society in the conditions of hybrid war.....	134

Information in other fields of rights

VRONSKA T. Information toolkit of dissidence of Ukrainian political emigration in an intermilitary period: unmastered lessons of the past.....	142
--	------------

RADUTNIY O. A digital human from the point of view of general and information safety: philosophical and criminal and legal aspect.....	158
YUDKOVA K. Some factors which influence the public relations and lay a foundation for their formation in the future.....	171
BARSYCHENKO Y. Criminal and legal issues of transplatology in Ukraine: ways to address them and prospects of development.....	177
For the consideration of authors	183

Recommended for publication by the Academic Board of Institute of informatics and right of National academy of legal sciences of Ukraine, protocol № 6 dated 26.06.18.

Інформаційне право

УДК 002.55:002.6+342.951

КОРЖ І.Ф., доктор юридичних наук, завідувач науковою лабораторією
НДІ інформатики і права НАПрН України

ВЕБ-САЙТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: МЕХАНІЗМИ ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Анотація. В статті досліджуються питання функціонування веб-сайтів органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Аналізується чинне законодавство, положеннями якого регулюється питання щодо вимог до їхнього змісту та наповнення інформацією; напрацьовуються пропозиції щодо механізмів покращення функціонування веб-сайтів.

Ключові слова: публічна інформація, контент, веб-портал, Інтернет, орган державної влади, орган місцевого самоврядування.

Summary. The article explores the questions of functioning of websites of public authorities and local self-government bodies. The current legislation is analyzed, the provisions of which regulates the requirements for their content and filling with information; suggestions are being made on mechanisms for improving the functioning of web sites.

Keywords: public information, content; webportal, Internet, public authority, a local self-government body.

Аннотация. В статье исследуются вопросы функционирования веб-сайтов органов государственной власти и органов местного самоуправления. Анализируется действующее законодательство, положениями которого регулируется вопрос о требованиях к их содержанию и наполнению информацией; наработываются предложения о механизмах усовершенствования функционирования веб-сайтов.

Ключевые слова: публичная информация, контент, веб-портал, Интернет, орган государственной власти, орган местного самоуправления.

Постановка проблеми. Одним із вагомих здобутків демократичних перетворень в Україні є реальне, а не деклароване, як в колишньому СРСР, право громадян брати участь в управлінні державними справами, обиратися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що знайшло своє закріплення у статті 38 Конституції України [1]. Відповідно до цього та інших конституційних прав, громадяни України мають можливість реально управляти державними справами, беручи участь у напрацюванні відповідних рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, здійснювати реальний контроль за їхньою діяльністю, вносити відповідні пропозиції, вимагати звітів органів тощо. Крім того, взаємодія влади і структур громадянського суспільства постійно набуває політичної гостроти та зростаючої актуальності. Актуальність зазначеного обумовлено тим, що в демократичній державі влада не може ефективно функціонувати без взаєморозуміння і конструктивної взаємодії з громадянським суспільством, яке являє собою множинність самодіяльних, незалежних від держави соціальних груп та індивідів, які самостійно захищають свої інтереси. Механізмом забезпечення зазначеного в сучасних умовах став веб-сайт.

Головне призначення веб-сайту – поширення інформації. Це найбільш ефективний спосіб її надання за допомогою мережі Інтернет. Нині уявити собі державний орган чи орган місцевого самоврядування, який не має власного веб-сайту, неможливо. Державною владою, згідно до міжнародних зобов'язань України та у відповідності до демократичних перетворень у державі, має бути обов'язково доведена до відома громадян з метою забезпечення їхньої участі в управлінні державними справами, прийнято ряд нормативно-правових актів, які регулюють питання створення та функціонування веб-сайтів, насамперед органів виконавчої влади, їх наповнення контентом.

Однак, як показує практика, не у всіх органах держави ефективно функціонують веб-сайти, і не у всіх веб-сайтах наповнений контент відповідає вимогам часу. Тому зазначене питання потребує наукового дослідження.

Метою статті є визначення нинішнього стану функціонування веб-порталів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також напрацювання відповідних пропозицій для підвищення ефективності їхнього функціонування.

Виклад основного матеріалу. Здійснювані в Україні реформи суспільного життя та державного управління мають кардинально змінити як життя в державі в цілому, так і прискорити подальший поступ країни у всебічному її розвитку зокрема. Внаслідок демократичних перетворень громадяни України отримують дедалі ширші можливості щодо своєї участі в управлінні державними справами, що робить їх рівними учасниками державного будівництва, будівництва свого майбутнього.

У зв'язку із зазначеним важливого значення набуває той чи інший механізм донесення до громадян публічної інформації як на загальнодержавному, так і на регіональному, місцевому рівнях. Важливе і зростаюче за значимістю і своїми можливостями значення у сучасних умовах займають веб-сайти органів державної влади та інших державних органів (далі – державні органи), а також органів місцевого самоврядування (далі – місцеві органи). Своєчасна, оперативна, повна, достовірна інформація, отримана від публічних органів, якими є зазначені вище органи, через їхні веб-сайти – запорука успішної взаємодії громадян з державними та місцевими органами, що ефективно сприяє вирішенню актуальних проблемних питань різного рівня.

Функціонування веб-сайтів здійснюється у відповідності до положень про них, і затверджених відповідними керівниками цих публічних органів. Розглянемо їх більш конкретно, і насамперед, веб-сайт політико-правового інституту держави – Верховної Ради України, в якому формується політика держави, як внутрішня, так і зовнішня.

Так, Розпорядженням Голови Верховної Ради України [2] затверджено положення про веб-ресурси Верховної Ради України та Порядок супроводження веб-ресурсів Верховної Ради України. Положення про веб-ресурси розроблено відповідно до Конституції і законодавства України. Воно визначає статус веб-ресурсів як інформаційних ресурсів, що забезпечують висвітлення діяльності Верховної Ради України у мережі Інтернет, та як інформаційної складової законотворчої діяльності парламенту і встановлює порядок роботи з ними. До них віднесено: веб-сайт Верховної Ради України, веб-сайт Голови Верховної Ради України, веб-сайти комітетів Верховної Ради України та підрозділів Апарату Верховної Ради України. У цьому документі дано визначення веб-сайту – сукупність інформаційних ресурсів (електронних документів), програмних та апаратних засобів, що забезпечують доступ юридичних і фізичних осіб до інформаційних ресурсів та інформаційних послуг певного суб'єкта за унікальною адресою у мережі Інтернет.

Що є позитивним, так це те, що веб-ресурси Верховної Ради України визнані офіційним джерелом інформації Верховної Ради України, що забезпечують висвітлення діяльності Верховної Ради України, парламентських органів та Апарату Верховної Ради України, сприяють обміну інформацією з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, інформаційній взаємодії з урядовими і неурядовими організаціями інших країн, із громадськістю.

Інформаційну підтримку офіційного веб-сайту Верховної Ради України здійснюють Інформаційне управління та Прес-служба Апарату Верховної Ради України. Інформаційне наповнення та супроводження веб-ресурсів Верховної Ради України здійснюють структурні підрозділи Апарату Верховної Ради України відповідно до Порядку супроводження веб-ресурсів Верховної Ради України [2].

У свою чергу, веб-ресурси Верховної Ради України поділяються за призначенням:

- для користувачів глобальної мережі Інтернет;
- для користувачів локальної мережі Верховної Ради України Інтранет.

Відповідальність за зміст інформації, що висвітлюється на веб-ресурсах Верховної Ради України, несе підрозділ, який її оприлюднює. Зворотний зв'язок забезпечується за допомогою електронних форм відповідного веб-ресурсу і обробляється відповідальним за розміщення цього веб-ресурсу підрозділом Верховної Ради України.

Основні інформаційні ресурси веб-сайту Верховної Ради України містять інформацію про:

- законопроекти;
- закони України, постанови Верховної Ради України, міжнародні договори України;
- пленарні засідання Верховної Ради України та парламентські слухання;
- структуру Верховної Ради України;
- керівництво Верховної Ради України;
- депутатський корпус Верховної Ради України (всі скликання);
- депутатські фракції і групи;
- комітети та комісії Верховної Ради України;
- діяльність комітетів Верховної Ради України;
- діяльність тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України;
- міжпарламентські зв'язки;
- проведення перевірки відповідно до Закону України “Про очищення влади”;
- господарсько-фінансову діяльність Верховної Ради України;
- доступ до публічної інформації;
- порядок доступу громадян до відкритих пленарних засідань Верховної Ради України;
- висвітлення діяльності Верховної Ради України у ЗМІ;
- бібліотечно-бібліографічні ресурси Верховної Ради України;
- діяльність Апарату Верховної Ради України,

а також посилення на веб-ресурси інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування України, органів влади інших держав та фото-, аудіо- та відеоматеріали, що висвітлюють діяльність Верховної Ради України. Реально ж, веб-ресурс Верховної Ради України через базу даних нормативно-правових актів “Законодавство України” надає інформацію про нормативно-правові та інші акти більш широкого кола суб'єктів, включаючи міжнародних. А з регіональних – лише акти Київської міської ради та акти Автономної Республіки Крим (тимчасово призупинено).

У свою чергу, основні інформаційні ресурси веб-сайту Комітету Верховної Ради України включають:

- інформацію про склад і структуру Комітету, секретаріат Комітету;
- інформацію про діяльність Комітету (засідання Комітету, слухання, “круглі столи” та інші події в Комітеті);
- проект розкладу засідань Комітету, сформований головою Комітету (розміщується упродовж одного робочого дня);
- затверджений на засіданні Комітету розклад засідань Комітету на двотижневий термін (розміщується упродовж одного робочого дня);
- зміни до розкладу засідань Комітету (розміщуються не пізніше як за чотири дні до засідання в період між пленарними засіданнями Верховної Ради України і не пізніше як за 24 години – у пленарний період);
- протокол, стенограма та аудіо-запис засідання Комітету (розміщуються упродовж п'яти робочих днів після проведення засідання, а в разі розгляду проектів кодексів і законопроектів, що містять понад 100 статей, пунктів – не пізніше як за два дні до розгляду відповідного законопроекту на пленарному засіданні Верховної Ради України);
- акти, прийняті Комітетом (розміщуються упродовж трьох робочих днів);
- протокол та стенограма слухання в Комітеті (розміщуються, як правило, упродовж 10 днів, але не пізніше 20 днів з дня проведення слухання);
- інформацію про законотворчу діяльність: законопроекти, що перебувають на розгляді у Комітеті та винесені на обговорення, стан розгляду законопроектів;
- висновки, рішення, роз'яснення, плани та звіти Комітету;
- інформацію щодо забезпечення взаємодії, зворотний зв'язок із Комітетом;
- фото- та аудіо-матеріали, що висвітлюють діяльність Комітету.

Водночас, доступ користувачів до веб-ресурсів Верховної Ради України або окремих інформаційних блоків може бути обмежено:

- за рішенням Комітету Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України – до веб-сайту Комітету;
- за рішенням Керівника Апарату Верховної Ради України – до веб-сайту структурного підрозділу Апарату Верховної Ради України.

Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України здійснює моніторинг оприлюднених на веб-ресурсах Верховної Ради України інформаційних матеріалів з метою забезпечення дотримання вимог до оформлення інформаційних матеріалів, що розміщуються на веб-ресурсах Верховної Ради України.

У свою чергу Управління комп'ютеризованих систем реєструє відповідальних за розміщення інформації працівників структурних підрозділів Апарату Верховної Ради України (контент-менеджери) і надає їм відповідні права.

У питанні надання доступу громадянам до публічної інформації, Верховна Рада України керується насамперед Законом України “Про доступ до публічної інформації” [3], Розпорядженням Голови Верховної Ради України [4] та Розпорядженням Керівника Апарату Верховної Ради України [5]. На веб-сайті розміщений перелік видів інформаційних ресурсів, якими володіє і має надавати Апарат, а також міститься розділ “електронні петиції”, “громадське обговорення законопроектів” та “електронний кабінет громадянина”. Саме в “кабінеті” є розділ “Портал відкритих даних”, якій призначений для забезпечення надання доступу до публічної інформації Верховної Ради України у формі відкритих даних та передбачає доступ до інформації з можливістю її наступного безкоштовного використання. Портал було розроблено згідно Меморандуму про

співпрацю між Апаратом Верховної Ради, Громадянською мережею “ОПОРА” та Держагенством з питань електронного врядування за підтримки Програми розвитку ООН.

Зазначимо, що саме Апарат Верховної Ради України є розпорядником публічної інформації, що була отримана або створена в процесі реалізації Верховною Радою України, її органами повноважень, передбачених законодавчими актами, та яка знаходиться у володінні Апарату Верховної Ради України, а також що була отримана або створена Апаратом Верховної Ради України в процесі забезпечення діяльності Верховної Ради України та її органів, та яка знаходиться у володінні Апарату Верховної Ради України. Виконавцем щодо надання такої інформації є інформаційне управління Апарату.

Упорядкування та відкрите висвітлення діяльності державної виконавчої влади, отримання від них громадянами достовірної інформації, обов’язковість ведення органами державної влади та органами місцевого самоврядування веб-сторінок та оперативного (не пізніше п’яти робочих днів) розміщення на них офіційної інформації про діяльність відповідних органів, здійснюється у відповідності до наступних документів: Указів Президента України [6; 7]; на його виконання Постанови Кабінету Міністрів України [8; 9], якою поставлено завдання затвердити Порядок інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади, визначення структури та оформлення веб-сайтів органів, порядку надання інформації та рекомендації органам місцевого самоврядування дотримуватися зазначених вимог, визначені технічні вимоги на створення офіційних веб-сайтів, що стосуються доступу до них користувачів з вадами зору та слуху; міжвідомчими наказами [10; 11], якими визначається порядок інформаційного наповнення та організація функціонування веб-сайтів, порядок їх моніторингу.

Одним з показників інформаційної відкритості влади, що піддається чіткому кількісному аналізу, є висвітлення державними органами влади власної діяльності в Інтернет, визначено 20 видів обов’язкової інформації, що має бути розміщена на сайтах центральних органів виконавчої влади та 26 видів, що повинні бути на сайтах органів місцевої влади.

За останні роки органи виконавчої влади суттєво вдосконалили свої офіційні веб-сайти відповідно, однак більшість ресурсів ще не виконують належним чином вимоги про розміщення повної та актуальної інформації про діяльність відповідних органів влади, не налаштовані на потреби громадян.

Стосовно частоти оновлення інформації, останнім часом є значні позитивні зміни, інформація оновлюється досить часто, але частіш за все вона є недостатньо повною, зокрема відсутні або несвоєчасно розміщуються нові нормативні акти (особливо на сайтах ОДА), недостатньо інформації про виконання цільових програм.

Водночас інформаційна відкритість органів державної влади в цілому залишається недостатньою. Потрібно добиватися чіткого виконання чинних законодавчо-нормативних актів, що досить важко без активного впливу суспільства та конструктивної роботи аналітичних центрів та громадських організацій.

Держкомтелерадіо провів моніторинг інформаційного наповнення офіційних веб-сайтів центральних та місцевих органів виконавчої влади та склав рейтинг їхньої інформаційної прозорості. Лідерами рейтингу другого півріччя 2017 року стали Адміністрація Державної прикордонної служби України з показником інформаційної прозорості 99,80 % та Рівненська обласна державна адміністрація з показником інформаційної прозорості 99,85 % [12].

Серед усіх веб-сайтів особливо слід відзначити Урядовий веб-портал, який інтегрує у собі веб-сайти майже усіх органів виконавчої влади, характеризується найбільш широкими інтерактивними можливостями. У рубриці “Юридичним особам” можна знайти формуляри документів та необхідну інформацію для здійснення різних транзакцій: реєстрація підприємства, отримання відповідних дозволів, сертифікатів, сплата податків тощо. Готується нова концепція розвитку порталу, в основу якої покладено принцип інтерактивності, тобто забезпечення впровадження інших етапів розвитку е-урядування: забезпечення зворотного зв’язку між особами і органами влади, надання електронних послуг (запровадження і широке використання електронного підпису; видача формулярів різних документів, зразків їх заповнення; прийом документів від громадян електронною поштою тощо). З цією метою до розроблення нової концепції залучено досвідчених фахівців у сфері е-урядування та інформаційних технологій. Дещо має змінитися і сама конфігурація публікацій на Урядовому порталі. Відвідувачі цього сайту матимуть можливість дізнаватися про центральні події у формі відео- і фоторепортажів.

Що ж до веб-сайтів місцевих рад, то їх наповнення, оновлення та зміст потребує удосконалення, приведення до вимог сьогодення. Не усі ради сприйняли рекомендації Постанови Уряду № 1302 [8] щодо напрацювання контенту свого веб-сайту, який би передбачав наявність механізму зворотного зв’язку з громадянами, повно, своєчасно і об’єктивно надавав би інформацію про життя громади, забезпечував доступність інформації на офіційних веб-сайтах для користувачів з вадами зору та слуху відповідно до встановлених вимог, а також як зразок – положення Постанови Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 р. № 3 щодо порядку оприлюднення в мережі Інтернет інформації про свою діяльність.

Основною метою функціонування веб-сайтів інших органів державної влади, таких як: Президента України, Конституційного Суду України, Верховного Суду та інших судів України, Генеральної та інших рівнів прокуратур України, Національного банку України, правоохоронних органів тощо, є оприлюднення достовірної, всебічної та своєчасної інформації про їхню діяльність з дотриманням вимог щодо збереження державної та інших видів таємниць.

Водночас окремі з веб-сайтів місцевих рад відрізняються від інших сучасним змістовним наповненням, відповідають вимогам сучасності. Цим, в позитивному розумінні, відрізняються веб-сайти Київської міської ради, Вінницької обласної ради, Закарпатської обласної ради, Харківської обласної ради тощо, які окрім необхідної публічної інформації, мають і таку, яка виділяє цей веб-сайт серед інших, робить його в певному сенсі унікальним. Так, веб-сайт Харківської обласної ради має посилання на усі веб-сайти інших обласних рад, створюючи тим самим своєрідний прообраз консолідованої системи представницьких органів.

В той же час веб-портал Закарпатської області має широкую палітру інтегрованих посилань на веб-портали інших державних і місцевих органів, містить контент, пов’язаний із діяльністю цього органу, прийняті Радою проекти нормативно-правових актів тощо, але при цьому в ньому відсутні механізми зворотного зв’язку, у тому числі електронні. І так по кожному веб-сайту обласних рад можна знайти як переваги, так і недоліки у порівнянні з іншими веб-сайтами.

Зазначене свідчить про те, що назріла необхідність розробки і запровадження модельного веб-сайту для органів місцевих рад, на основі якого органи місцевого самоврядування оперативно надаватимуть громадянам повну, об’єктивну публічну інформацію, матимуть механізм зворотного зв’язку і тим самим забезпечуватимуть

громадянам реалізацію їх конституційного права на управління державними та місцевими справами.

Крім того, в умовах розпочатої у державі боротьби з корупцією, було б доцільно передбачити в обов'язках державного чи місцевого органу висвітлення на веб-сайті інформації щодо заробітної плати керівництва органу. Зазначене було б проявом підтвердження прозорості в роботі керівництва органу, висвітлювало б самооцінку керівництвом щодо оцінювання ним свого вкладу в розбудову держави чи регіону. Зазначене було б схвально сприйняте громадськістю.

Висновки.

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що в сучасних умовах, в умовах реформування державної влади в Україні, реформування місцевого самоврядування, дедалі більш значиме місце у доступі громадян до публічної інформації займає веб-сайт органу державної влади та органу місцевого самоврядування.

Нові технології дозволяють оперативну, повно і об'єктивно донести до суспільства питання ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, надати громадянам ту чи іншу публічну інформацію, взяти громадянам участь в управлінні державними та місцевими справами і, тим самим, забезпечити їхнє конституційне право щодо участі в керуванні державою в цілому.

Водночас, поряд із консолідованою системою веб-сайтів органів виконавчої влади, яка значною мірою задовольняє інформаційні потреби громадян, веб-сайти органів місцевого самоврядування, за відсутності шаблонного веб-сайту, “грішать” неоднорідністю, багатовекторністю, неповнотою наповнення інформацією, і тим самим не повною мірою мають спроможність задовольнити інформаційні потреби громадян. Зазначене потребує централізованого підходу до вирішення зазначеного питання і напрацювання зразкового веб-сайту для органів місцевого самоврядування.

Використана література

1. Конституція України : України Закон від 28.06.96 р. № 254к/96-ВР. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr/print1510215496295> 548. – Дата звернення 11.06.2018.
2. Про веб-ресурси Верховної Ради України : Розпорядження Голови ВРУ від 19.05.15 р. № 699. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/699/15-pr>. – Дата звернення 11.06.2018.
3. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.11 р. № 2939-VI. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>. – Дата звернення 11.06.2018.
4. Про забезпечення виконання Закону України “Про доступ до публічної інформації” в Апараті Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 11.05.11 р. № 393. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/11-pr>. – Дата звернення 11.06.2018.
5. Про затвердження розміру фактичних витрат на копіювання або друк документів, що надаються за запитами на інформацію, та порядку відшкодування цих витрат : Розпорядженням Керівника Апарату Верховної Ради України від 31.05.11 р. № 2941. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/v2941451-11>. – Дата звернення 11.06.2018.
6. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади : Указ Президента України від 01.08.02 р. № 683/2002. – (База даних “Законодавство

України” / ВР України). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/683/2002>. – Дата звернення 12.06.2018.

7. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні : Указ Президента України від 31.07.00 р. № 928/2000. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/928/2000>. – Дата звернення 13.06.2018.

8. Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.02 р. № 1302. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1302-2002-п>. – Дата звернення 13.06.2018.

9. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.01.02 р. № 3. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-п>. – Дата звернення 13.06.2018.).

10. Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади : Наказ Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України і Державного комітету зв’язку та інформатизації України від 25.11.02 р. № 327/225. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1022-02>. – Дата звернення 13.06.2018.).

11. Про затвердження Порядку інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади та Порядку функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади : Наказ Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України і Державного комітету зв’язку та інформатизації України від 25.11.02 р. № 327/225. – (База даних “Законодавство України” / ВР України). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1021-02>. – Дата звернення 13.06.2018.).

12. Держкомтелерадіо провів моніторинг веб-сайтів органів виконавчої влади. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/derzhkomteleraudio-proviv-monitoring-veb-sajtiv-organiv-vikonavchoyi-vladi>. – Дата звернення 13.06.2018

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 341.231.14

ТКАЧУК Н.І., кандидат юридичних наук, головний спеціаліст
Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення
Служби безпеки України

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ, СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню змісту термінів “інформаційні права”, “інформаційні свободи”, “інформаційні права і свободи людини”, “інформаційні права і свободи громадянина” та визначенню їх співвідношення.

Ключові слова: інформація, інформаційні права, інформаційні свободи, інформаційні права і свободи людини, інформаційні права і свободи громадянина.

Summary. The article is devoted to the clarification of the content of terms “information rights”, “information freedoms”, “information rights and freedoms of the person”, “information rights and freedoms of a citizen” and the definition of their relationship.

Keywords: information, information rights, information freedoms, information rights and freedoms of the person, information rights and freedoms of a citizen.

Аннотация. Статья посвящена выяснению содержания терминов “информационные права”, “информационные свободы”, “информационные права и свободы человека”, “информационные права и свободы гражданина” и определению их соотношения.

Ключевые слова: информация, информационные права, информационные свободы, информационные права и свободы человека, информационные права и свободы гражданина.

Постановка проблеми. Основою інформаційного суспільства є інформаційні і комунікаційні технології, які зумовлюють розвиток інформаційних відносин, які, у свою чергу, опосередковують та забезпечують взаємозв'язок інших суспільних відносин. Права і свободи людини й громадянина, що реалізуються у сфері інформаційних відносин, безпосередньо пов'язані зі становленням демократичного суспільства, адже гарантії прав і свобод людини щодо інформаційної сфери належать до найважливіших засад формування правової держави, адже вони інтегровані до дієвого механізму державного управління в демократичному суспільстві.

Реалізація основоположних прав і свобод громадян в інформаційній сфері займає особливе місце в системі національних інтересів України, ґрунтуючись на принципах свободи інформації і права – усе, що не заборонене законом, дозволене. Ці принципи закріплені в основних міжнародно-правових документах, Конституції України й ряді інших законів. Відтак важливого значення набуває усвідомлення змісту таких дефініцій, як інформаційні права і свободи людини і громадянина.

Результати аналізу наукових публікацій. Досліджуючи проблематику інформаційних правовідносин, вітчизняні та зарубіжні науковці неодноразово зверталися у своїх працях до питань з'ясування змісту та ознак поняття “право на інформацію”, “інформаційні права людини” тощо. Зазначених і суміжних питань торкаються наукові доробки І. Арістової, О. Баранова, І. Бачило, К. Беякова, В. Брижка, В. Бутузова, В. Гавловського, О. Гаврилова, Ю. Гелич, К. Калюжного, Р. Калюжного, Б. Кормича, Т. Костецької, О. Кохановської, В. Ліпкана, А. Марущака, О. Олійника, Є. Петрова, А. Тадеєва та інших.

Водночас, незважаючи на те, що проблематиці інформаційних прав і свобод людини і громадянина в юридичній науці присвячено достатньо уваги, необхідно зауважити, що внаслідок плюралістичності наукових підходів питання ґрунтовного аналізу відповідних дефініцій та визначення їх співвідношення в сучасних умовах залишається відкритим та не втрачає своєї актуальності.

Метою статті є з'ясування змісту термінів “інформаційні права”, “інформаційні свободи”, “інформаційні права і свободи людини”, “інформаційні права і свободи громадянина” та визначити їх співвідношення.

Виклад основного матеріалу. Як справедливо зазначають О. Данильян та О. Дзьобань, утворення нового типу суспільства – інформаційного, спричинило виділення особливого виду свободи людини – інформаційної свободи і особливого класу прав – інформаційних. На думку дослідників, виняткову роль в інформаційній свободі відіграють інформаційні права людини, адже “встановлюючи взаємозалежність належної й можливої поведінки, єдність і рівність взаємних прав та обов'язків, право, окреслюючи межі свободи, виступає як позитивне буття свободи, яке виключає самоуправство, свавілля, пригнічення особистості”. Тобто, право розглядається як засіб, який за допомогою спеціальних правових методів дозволяє реалізувати інформаційну свободу людини, надаючи людині низку можливостей, скориставшись якими, вона зможе реалізувати притаманну їй інформаційну свободу [1, с. 6-7]. Погоджуючись з обґрунтованістю такого підходу, зауважимо, однак, що він не розкриває змісту усталеної юридичної конструкції “права і свободи”, яка передбачає однопорядковість відповідних дефініцій. Тож передусім зупинимось детальніше на змісті понять “інформаційні права” та “інформаційні свободи”.

Традиційно вважається, що за своєю юридичною природою й системою гарантій права й свободи ідентичні, адже вони окреслюють забезпечувані державою соціальні можливості людини в різних сферах. Водночас, на доктринальному рівні вирізняють певну специфіку та відмінності прав і свобод: так, права припускають наявність можливостей і механізму щодо їхньої реалізації, тоді як свободи – тільки відсутність обмежень. Крім того, свобода дає особистості автономію – це, наприклад, стосується питань вибору релігії або відмови від неї, пересування, вибору місця проживання. Право натомість перебуває у певних рамках, що обумовлене його природою.

Таким чином, термін “свобода” покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору поведінки на власний розсуд і під власну відповідальність, не окреслюючи конкретного його результату: “кожний має право на свободу світогляду й віросповідання” (ст. 35 Конституції України) або “кожному гарантується право на свободу думки й слова” (ст. 34 Конституції України). Натомість термін “право” визначає конкретні дії людини (наприклад, право обирати та бути вибраним) і застосовується тоді, коли йдеться про конкретні можливості поведінки (право на працю, на відпочинок, на освіту, на соціальний захист тощо) [2, с. 31]. Однак лінію розмежування між правами й свободами насправді провести важко, особливо коли мова йде про формулювання на кшталт “кожен має право на свободу”, то ж відмінність у термінології є скоріше даниною традиціям, що склалися ще у XVIII-XIX століттях [3, с. 18-23; 4, с. 154; 5, с. 260].

Отже, інформаційне право можемо визначити як невід'ємну можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері з використанням визначеного законом механізму. Інформаційну свободу при цьому можемо визначити як невід'ємну можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері за відсутності законодавчих обмежень. Таким чином, конструкція “інформаційні права і свободи” має

право на існування та використання у науковому дискурсі, то ж тут і далі, згадуючи права, маємо на увазі права і свободи.

Наступним важливим питанням є з'ясування взаємозв'язку і співвідношення понять “інформаційні права і свободи людини” та “інформаційні права і свободи громадянина”.

Ці дві категорії – “права і свободи людини” та “права і свободи громадянина” звичайно згадуються у єдиному контексті, позначаючи можливості фізичної особи, проте їх зміст не є тотожним. Права людини виникають із природного права, а права громадянина – з позитивного, хоча й ті й інші носять невід'ємний характер. Тож розглянемо основні визначення категорій “людина”, “особа” та “громадянин”.

Людина – це біологічна категорія, що визначає належність живої істоти до людського роду за певними анатомічними особливостями та фізіологічними функціями.

Особа – людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються. З виникненням держави та владної сфери відносин соціальна категорія “особа” набирає політичного змісту і перетворюється у категорію “громадянин”.

Громадянин – це особа, яка належить до постійного населення певної держави, має нормативно закріплений статус, користується захистом держави як у межах її території, так і поза нею. Громадянин має певні особливості, що надають можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин [6, с. 56].

Таким чином, права людини є вихідними, вони властиві всім людям від народження незалежно від того, є вони громадянами держави, у якій живуть, а права громадянина містять у собі ті права, які закріплюються за особою тільки в силу її приналежності до держави (громадянство). Отже, кожен громадянин тієї чи іншої держави має весь комплекс прав, що належать до загальновизнаних прав людини, а також наділений усіма правами громадянина, що визнаються в даній державі.

Права громадянина зазвичай припускають можливість участі в державних справах, у виборах вищих і місцевих органів державної влади, допуску у своїй країні до державної служби. Права людини визначені її соціальною природою й здобуваються нею у силу факту народження, права ж громадянина обумовлені фактом їх закріплення в Конституції й надані тільки громадянам України (щодо громадянства Української держави).

Отже, права і свободи людини і громадянина – це правові можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів [7]. При цьому права людини є природними можливостями індивіда, що забезпечують необхідні умови його життя, людську гідність та свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя, а права громадянина – сукупністю можливостей, закріплених у нормативно-правових актах, що визначають міру свободи суб'єкта, який має постійний політико-правовий зв'язок з певною державою [6, с. 58].

Класифікація прав і свобод і обов'язків людини і громадянина може проводитися залежно від різних критеріїв, зокрема, їх поділяють: за предметом – на політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні), екологічні, інформаційні тощо; за суб'єктами – це індивідуальні та колективні права; права і свободи громадян України та права і свободи іноземців і осіб без громадянства; за походженням – природні та позитивні (похідні); за віковою приналежністю – права дитини, права молоді; права людей похилого віку; за статевою приналежністю – права жінки тощо.

З точки зору правового значення права і свободи людини є вищим критерієм оцінки діяльності держави [2, с. 31].

Під основними правами людини слід розуміти права, що містяться не лише у Конституції держави, але й у міжнародно-правових документах із прав людини, зокрема в Біллі про права людини США, а також у Європейській Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року, Європейської соціальної Хартії 1961 року тощо. Основоположні права й свободи є основою правового статусу індивіда, на якій можливе виникнення інших прав, необхідних для нормальної життєдіяльності людини [8, с. 133-136].

У науці прийнято ділити права й свободи людини на три покоління (первісно це запропонував французький правознавець Карел Васак), відносячи до прав і свобод першого покоління цивільні й політичні права (*liberte*), до другого – соціально-економічні (*egalite*), а до третього – права колективні або солідарні (*fraternite*).

Серед прав і свобод людини першого покоління знайшли місце право на життя, свободу та безпеку особи, право на свободу думки, совісті та віросповідання, рівність перед законом та інші права, які стосуються управління державою. До другого покоління прав відносять соціальні, економічні та культурні права людини. Розвитком перших двох поколінь обумовлено визнання колективних чи солідарних прав як третього покоління прав [9, с. 58-59], адже згідно з теорією поколінь прав людини формування кожного наступного покоління прав людини відбувалося внаслідок економічних, соціальних, політичних змін у суспільстві та виникнення нових ідей і концепцій, які відображалися в правосвідомості.

У науці теорії держави та права також існують дві точки зору щодо четвертого покоління прав людини – на думку одних науковців, це група прав, пов’язаних з генетичними експериментами, клонуванням та іншими біологічними розробками, тоді як на думку інших – це група прав, що складається з права на інформацію та інших прав, пов’язаних з інформаційними технологіями [10, с. 37]. Деякі вчені, які розглядають інформаційні права як права четвертого покоління, при цьому відносять їх до так званих “прав солідарності” [11, с. 12].

В. Бесчастний, розвиваючи “поколіннєву” теорію еволюції прав людини, пропонує права і свободи людини в сфері інформаційних відносин відносити до третього покоління [12, с. 79-80], до якого належать права і свободи, що забезпечують якість життя, серед яких досить вагоме місце посідає свобода інформації.

В. Гайтан, досліджуючи місце інформаційних прав в системі прав людини, визначає інформаційні права як галузеві права, які все ще перебувають у процесі становлення, відтак пропонує віднести їх не до третього, а до четвертого покоління прав людини [13, с. 109].

На думку В. Вітіва, факторами, які дозволяють виділити інформаційні права людини саме в четверте покоління прав, є нова парадигма свободи інформації: розвиток та поширення інформаційних технологій, виникнення глобального інформаційного простору, перехід до нових форм соціально-економічного ладу; зміни в політичних процесах; необхідність забезпечення автономії дій та вибору правомірної поведінки особи на засадах рівності доступу до інформації, охорони від неповної, негативної інформації та охорони від поширення особистої інформації про особу тощо. Як складова четвертого покоління прав, інформаційні права людини обумовлені формуванням особливого інформаційно-орієнтованого сприйняття, нових цінностей на основі використання інформаційно-комунікаційних засобів та діяльності в єдиному інформаційному просторі [14, с. 25].

Л. Глухарьова взагалі відносить інформаційні права до п’ятого покоління прав людини, ранжуючи останні наступним чином: перший етап – зародження ідеї (із другої

половини V ст. до н.е.) і формування вчення про права людини (Нового часу), другий етап – позитивне закріплення прав людини як системного формування (із другої половини XVIII ст.), третій етап – соціалізація прав людини (на початку XX ст.), четвертий етап – інтернаціоналізація прав (із середини XX ст.), п’ятий етап – глобалізація прав людини (XX- XXI ст.) [15, с. 128].

Натомість Н. Бучковська вважає, що інформаційні права як право на збір, поширення, використання та збереження інформації, на основі яких виникають інформаційні відносини, є основоположними, природними за своєю суттю, необхідними для становлення і розвитку особистості, для належного функціонування держави [16]. Цей підхід ґрунтується на положеннях ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 року, за якими інформаційні права пов’язуються із свободою інформації та основними природними потребами у розвитку людини.

П. Сухорольський заперечує проти включення інформаційних прав до четвертого чи будь-якого іншого окремого покоління, обстоюючи позицію приналежності елементів інформаційних прав людини до усіх поколінь. За твердженням науковця, проблема полягає у відсутності в інформаційних правах цінностей, які б дозволяли переглянути систему поколінь прав людини [17, с. 21-22].

На нашу думку, специфіка інформації, яка має своїм змістом знання і забезпечує взаємодію суб’єктів не лише інформаційних, але й інших правовідносин, та власне інформаційна сутність права [1, с. 6] дозволяє вважати інформаційні права одночасно як елементом основоположних та похідних прав людини всіх поколінь, так і продуктом останнього (четвертого або п’ятого) покоління еволюційного розвитку прав людини. Інформаційні права і свободи використовуються людиною у всіх сферах її життя, на різних етапах, що підкреслює їх виняткову значущість. Дійсно, як зазначає І. Діордіца, нині будь-які суспільні відносини проявляються через інформацію, інформаційну сферу, тож можна стверджувати, що інформаційні права і свободи є в будь-якій сфері життєдіяльності суспільства [18, с. 117].

Інформаційні права й свободи як такі вперше були закріплені в Загальній декларації прав людини, затвердженій та проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, на рівні наступних статей:

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядуваною або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті;

Стаття 11.1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту;

Стаття 12. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань;

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів;

Стаття 27.1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є;

Стаття 30. Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації [19].

Конвенція Ради Європи про захист прав людини й основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 року) розбудовує положення, що закріплюють інформаційні права і свободи у ст. 10:

1. Кожна людина має право на свободу виражати свої думки. Це право включає свободу дотримуватися своєї думки й свободу одержувати й поширювати інформацію й ідеї без якого-небудь втручання з боку державних органів і незалежно від державних кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам здійснювати ліцензування радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, що накладає обов'язки й відповідальність, може бути сполучене з формальностями, умовами, обмеженнями або санкціями, які встановлені законом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, територіальної цілісності або громадського спокою, з метою запобігання безладу і злочинам, для охорони здоров'я й моральності, захисту репутації або прав інших осіб, запобігання розголошення інформації, отриманої конфіденційно, або забезпечення авторитету й неупередженості правосуддя [20].

Притаманна конституційним правам, свободам та обов'язкам громадян внутрішня єдність та соціальна обумовленість за наявності різниці у конкретному змісті дає змогу характеризувати їх як систему. При цьому права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, як зазначено у ст. 22 Конституції, не є вичерпними, вони не можуть бути скасовані [21; 22, с. 11].

Права і свободи людини й громадянина в сфері інформаційних правовідносин та їх гарантії відображаються в національному інформаційному законодавстві України, яке складають Конституція України, Закони України “Про інформацію”, “Про доступ до публічної інформації”, “Про захист персональних даних”, “Про державну таємницю” та інші закони й підзаконні нормативно-правові акти про окремі галузі, види, форми й засоби інформації, міжнародні договори і угоди, ратифіковані Україною, та принципи й норми міжнародного права. Зокрема, комплекс прав і свобод людини і громадянина, що визначають правовий статус людини і громадянина в сфері інформаційних відносин, міститься в Конституції України.

Зафіксовані в українській Конституції інформаційні права утворюють чітку і послідовну систему. Свобода думки, слова, масової інформації і право на доступ до інформації органів влади гарантують можливості громадян відповідно мати переконання і не піддаватися у зв'язку з цим дискримінації, висловлювати свої думки і робити їх відомими, відстоювати свої ідеї та впливати на їх облік владою, нарешті, контролювати владу [23, с. 22].

Так, ст. 34 Конституції визначає: “Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з

метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя” [21]. Згадане в цій статті право є активним за своїм змістом, оскільки являє собою певну міру поведінки і для його реалізації людині необхідно вдатися до активних дій. Це право людини може розумітися як можливість здійснювати будь-які дії щодо збирання, опрацювання, створення, зберігання та розповсюдження інформації у будь-якій формі, окрім випадків наявності прямих заборон з боку закону.

Право кожної людини на інформацію, тобто право вільно шукати, одержувати, передавати, робити й поширювати інформацію будь-яким законним способом, гарантується конституціями більшості держав. Це право логічно впливає із загальновизнаного принципу міжнародного права поваги до прав людини й її основоположних свобод.

Стосовно змісту права на інформацію в наукових колах існує декілька точок зору.

Окремі дослідники розглядають право на інформацію виключно в площині відкритості діяльності державних органів, розуміючи під цим правом можливість громадянина отримувати офіційну інформацію державних органів, якою останні володіють у зв'язку з реалізацією своїх повноважень [24, с. 91]. Інші вчені стверджують, що право на інформацію походить від свободи слова. У свою чергу, свобода слова – поняття багатопланове, яке має безліч форм прояву. Традиційно форми прояву свободи слова пов'язують з можливістю вільно висловлювати свою думку на зборах, мітингах, у творчості; у зверненнях, скаргах та пропозиціях, які направляються до органів державної влади, у формі голосування на виборах і референдумах; висловлювати її в пресі, по радіо і телебаченню тощо.

Разом із тим, існують й інші форми прояву свободи слова, які можна поділити на дві групи: перша з них пов'язана з правом отримання інформації (до неї належать: вільний доступ до інформації про діяльність державних органів, громадських об'єднань з різних питань суспільного життя; до документів і матеріалів, які стосуються особисто громадянина; вільне користування результатами творчої праці, глобальними інформаційними мережами тощо); друга група пов'язана з правом засновувати засоби масової інформації, володіти, користуватися і розпоряджатися ними, а також організовувати технічне забезпечення виробництва і розповсюдження інформації, адже без доступу до інформації, без можливості організовувати технічну ланку засобів масової інформації та комунікації свобода слова не зможе знайти своєї реалізації [25].

М. Муратов вважає, що право на інформацію охоплює право знати про створення і функціонування усіх конкретних інформаційних систем, що стосуються особистого життя громадянина, право надавати згоду на збирання інформації, що має особистий характер, право перевіряти достовірність такої інформації і спростовувати недостовірну інформацію, право на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища тощо [26, с. 45].

Натомість Б. Гоголь зауважує, що такий широкий підхід до визначення змісту права на інформацію призводить до ототожнення понять “право на інформацію” та “інформаційні права особи”. Тож під правом на інформацію дослідник пропонує розуміти нормативно забезпечену можливість особи вільно збирати, зберігати, обробляти і поширювати інформацію у будь-який не заборонений законодавством спосіб, а складовими права на інформацію називає права збирати зберігати, поширювати та обробляти інформацію [27, с. 65].

Втім, “право на інформацію” та “інформаційні права” – поняття нетотожні. Поняття “інформаційні права та свободи людини і громадянина” є ширшим поняттям, оскільки охоплює не лише можливість “вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію будь-яким способом, на свій вибір” або навіть “можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів”, а це усі права і свободи людини і громадянина, що мають інформаційний характер.

Фактично, передбачені ст. 34 Конституції України інформаційні права людини й громадянина складаються з права: вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Як зазначають О. Данильян і О. Дзьобань, такий склад інформаційних прав відрізняється від групи інформаційних прав, прийнятих на міжнародному рівні, що є цілком зрозумілим, адже інформаційні права повинні гарантувати реалізацію всього циклу інформаційної свободи людини. Наприклад, у Європі законодавство спрямоване в основному шляхом легітимації сукупності двох інформаційних прав: отримання й розповсюдження інформації. Це пояснюється тим, що при отриманні інформації мається на увазі її пошук, при розповсюдженні – опрацювання інформації, у тому числі виробництво нової інформації на основі раніше отриманої. Натомість тоталітарне минуле України не дозволяє обмежуватися мінімальним набором інформаційних прав у Конституції, роблячи при цьому ставку на мораль, звичаї суспільства і правосвідомість [1, с. 8].

Дещо інший тип інформаційних прав передбачають норми ст. 31 та 32 Конституції України, які надають особі низку прав на здійснення певних дій: ознайомлення з відомостями про себе в органах публічної влади, звернення до суду з вимогою припинення незаконних дій з інформацією про себе або з такою інформацією, що завдає шкоди законним інтересам особи [21]. Водночас, слід зазначити, що положення згаданих статей спрямовані передусім на обмеження інформаційного втручання в приватні справи особи з боку держави і третіх осіб, і мають захисний характер щодо конкретних правових відносин в інформаційній сфері.

У сучасних умовах досягнення балансу між державною таємницею та правом громадськості знати у глобальному світі, зміненому зусиллями боротьби з тероризмом та поширенням цифрових технологій, забезпечується, зокрема, впровадженням на рівні національного законодавства Глобальних принципів з національної безпеки і свободи інформації (Цванські принципи) [28], котрі вказують, яка інформація, що перебуває у розпорядженні держави, може на законній підставі триматися в секреті, і яка інформація повинна бути розкрита. Головними ідеями Цванських принципів є наступні:

- інформація повинна триматися в таємниці, тільки якщо її розкриття потягне за собою реальні та визначені ризики заподіяння істотної шкоди законним інтересам національної безпеки (Принцип 3);

- інформація про серйозні порушення міжнародних прав людини і гуманітарного права повинна бути розкрита в будь-яких випадках (Принцип 10А);

- громадськість повинна мати доступ до інформації про програми стеження (Принцип 10Е);

- жодна посадова особа не повинна категорично звільнятися від вимог про розкриття інформації (Принцип 5);

- державні посадові особи, які діють в інтересах суспільства, викриваючи зловживання уряду, мають бути захищені від помсти (Принцип 40).

Не зважаючи на те, що мова в даному випадку йде про “свободу інформації”, фактично мається на увазі право особи на доступ до інформації.

Основні права і свободи в інформаційній сфері підкріплюються і в деякій мірі розширюються за рахунок інших гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина. Наприклад, ст. 41 Конституції [21] визначає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та встановлює непорушність права приватної власності, що також гарантує реалізацію прав інтелектуальної власності щодо інформації та прав власності на інформаційні ресурси (хоча й не кожен результат інформаційної діяльності – продукт інтелектуальної, споглядальної, творчої, аналітичної роботи тощо – стає продукцією-об’єктом, що мають споживчу вартість і характеристики, що дозволяють використовувати його як товар, та, відповідно, об’єкт права власності) [29; 30, с. 10-12].

Існують також і інші суміжні права, які сприяють реалізації інформаційних прав та свобод людини і громадянина. Це, зокрема, право на петицію, на звернення до органів державної влади, свобода засобів масової інформації, право на отримання інформації про екологічну обстановку тощо. Наприклад, ст. 40 Конституції України визначає, що усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [20].

Варто звернути увагу також на те, що частина 2 ст. 57 Конституції України покладає на державу обов’язок доводити до відома населення закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов’язки громадян, а відповідно до змісту частини 3 згаданої статті, не доведені до відома населення такі нормативно-правові акти не є чинними [21].

Загалом Конституція України містить у собі більш як 20 правових норм, які безпосередньо чи опосередковано встановлюють інформаційні права та свободи людини і громадянина, або тією чи іншою мірою мають інформаційний характер [21], серед яких передусім положення ст. ст. 15, 31, 32, 34, 35, 41, 57, згадані вище:

- свобода від цензури (ст. 15 Конституції України).
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України);
- право на недоторканість особистого і сімейного життя (ст. 32 Конституції України);
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України);
- право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35 Конституції України);
- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41 Конституції України)
- право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України);
- право на повагу до гідності (ст. 28 Конституції України);
- право на свободу об’єднання (ст. 36 Конституції України);
- право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38 Конституції України);
- право на зібрання (ст. 39 Конституції України);
- право на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 40 Конституції України);
- свобода літературної, художньої, наукової творчості (ст. 54 Конституції України);
- право знати свої права та обов’язки (ст. 57 Конституції України) та інші [21].

Таким чином, інформаційні права органічно входять до структури інших прав і свобод людини й громадянина, які упорядковують інформаційні процеси [1, с. 9] і становлять цілісний екзистенційний феномен, який пізнається крізь призму їхніх системних властивостей, що проявляється у наявності праві свобод інформаційного характеру у різних сферах життєдіяльності суспільства [31]. Відповідно, можливо вести мову про інформаційні права і свободи людини та громадянина в екологічній сфері, економічній сфері, політичній сфері, управлінській сфері тощо, які “корелятивно поєднані і в своїй інтегративній сукупності становлять систему інформаційних прав і свобод” [18].

Тож в цілому інформаційні права і свободи людини і громадянина становлять досить розгалужену систему, адже національне законодавство України має значний масив нормативних актів, які прямо чи опосередковано регулюють інформаційні відносини в суспільстві, й торкаються питань прав і свобод особи [32].

При цьому, як слушно зазначає А. Марущак, перспективами розвитку нормативно-правового закріплення інформаційних прав громадян є закріплення права людини на інформаційну безпеку, зокрема в частині захищеності людини від неповноти, невчасності та невірогідності інформації, що використовується, від негативних інформаційних впливів [33, с. 26]. Наприклад, ст. 34 Конституції України може бути доповнена ч. 4 наступного змісту: “Кожен має право на захист від інформації, яка може зашкодити його здоров’ю та (або) розвитку. Перелік інформації, що завдає шкоди здоров’ю та (або) розвитку особистості, визначається законом” [21].

Крім того, аналіз наразі передбачених Конституцією України обмежень права на інформацію дозволяє констатувати, що конституційні норми України відповідають загальновизнаним міжнародним нормам, зокрема нормам Міжнародного пакту про цивільні й політичні права, Європейську Конвенцію про захист прав і основоположних свобод людини тощо [31], втім у переліку обмежень, закріплених у Конституції України й міжнародно-правових актах, використовуються поняття, що мають неоднозначне трактування. Так, передусім мова йде про поняття обмеження права на інформацію у зв’язку з необхідністю захисту інтересів національної безпеки. Зауважимо, що у концептуальному вітчизняному нормативно-правовому акті, який регулює суспільні відносини в сфері забезпечення національної безпеки України й визначає основні принципи державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх погроз у всіх сферах життєдіяльності, – у Законі України “Про основи національної безпеки України”. Таке поняття як “інтереси національної безпеки” не закріплюється та не вживається, водночас, вживається поняття “національні інтереси” [34]. Водночас, зміст поняття національної безпеки, а також перелік основних напрямків державної політики з питань національної безпеки, свідчать про те, що відповідне поняття, а відтак і поняття “інтереси національної безпеки” може тлумачитись розширювально. В. Липкан та Ю. Максименко з цього приводу слушно зазначають: “якщо проаналізувати дефініцію національних інтересів, національної безпеки, а також перелік пріоритетів національних інтересів, загроз національним інтересам і національній безпеці України, то можна зробити висновок, що винятки із правила, закріпленого п. 2 ст. 32 Конституції України, переважають над самим правилом” [35, с. 99].

Отже, у вітчизняному законодавстві необхідно чітко визначити випадки обмеження інформаційних прав і свобод людини й громадянина. Інакше конституційні норми, що закріплюють права й волі людини й громадянина, будуть носити винятково декларативний характер. Наприклад, це може бути реалізоване шляхом вдосконалення

формулювання положень ч. 3 ст. 34 Конституції України у частині запровадження чіткого критерію обмеження інформаційних прав і свобод (в тому числі принципів такого обмеження), адже Україна прагне вступу до Європейського Союзу, а згадану норму містять конституції практично усіх країн-учасників. Крім того, при розгляді оскаржень на обмеження інформаційних прав і свобод людини судді зможуть безпосередньо використовувати прецеденти Європейського суду з прав людини. Хоча відповідний критерій обмеження інформаційних прав людини в Основному Законі України наразі відсутній, він характеризує демократичність суспільного устрою. Подібний критерій є як в Конституції Сполучених Штатів Америки (“за наявності достатніх підстав”), так і в країнах Європейського Союзу, зокрема, в Німеччині “для захисту основ демократичного устрою”), Польщі, Чехії, Словаччині (“необхідність в демократичному суспільстві”) тощо [34, с. 37].

Потребують подальших досліджень питання права власності на інформацію, які з точки зору традиційного розуміння речового права, тобто права власності на майно, продовжує залишатися дискусійним, адже наразі в Україні галузева належність інформації як об’єкта права загалом, і як об’єкта права власності зокрема, визначена нечітко, а відсутність чіткого нормативного закріплення інформації в системі товарних відносин свідчить про те, що законодавство відстає від розвитку інформаційної економіки, оскільки на практиці інформація давно знаходиться в економічному обігу і є предметом цивільно-правових угод [37, с. 18]. Так, Закон України “Про інформацію” в останній редакції [38] не визначає цю інформацію об’єктом права власності, однак ст. 177 Цивільного кодексу України [39], яка визначає види об’єктів цивільних прав, відносить до останніх: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [30, с.12-14].

Висновки.

Процес розбудови в Україні демократичної правової держави безпосередньо пов’язаний з додержанням та належною реалізацією гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та громадянина, у тому числі інформаційних. В умовах глобальної інформатизації гарантовані Конституцією України права вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір стають дедалі важливішим елементом існування демократичного суспільства.

Інформаційне право становить невід’ємну можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері з використанням визначеного законом механізму. Інформаційна свобода може бути визначена як невід’ємна можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері за відсутності законодавчих обмежень. Таким чином, конструкція “інформаційні права і свободи” має право на існування та використання у науковому дискурсі

Специфіка інформації, яка має своїм змістом знання і забезпечує взаємодію суб’єктів не лише інформаційних, але й інших правовідносин, та власне інформаційна сутність права дозволяє вважати інформаційні права одночасно як елементом основоположних та похідних прав людини всіх поколінь, так і продуктом останнього покоління еволюційного розвитку прав людини. Інформаційні права і свободи використовуються людиною у всіх сферах її життя, на різних етапах, що підкреслює їх виняткову значущість.

Інформаційні права і свободи людини й громадянина – це гарантовані державою можливості особи задовольняти свої потреби в отриманні, використанні, поширенні, охороні і захисті необхідного для життєдіяльності обсягу інформації, комунікаційні права, право на безпечне інформаційне середовище тощо. В умовах сучасної правової держави передбачені національним законодавством інформаційні права громадянина гуртуються на відповідних фундаментальних правах людини, які включають у себе, зокрема, на конституційному рівні.

Конституційне закріплення інформаційних прав і свобод людини і громадянина – крок уперед у розширенні інформаційних можливостей, а відтак – спроможностей особи у розвитку нових інформаційних відносин між людиною й державою. Разом з тим, належна реалізація інформаційних прав потребує відповідних гарантії, які складаються з умов, що забезпечують безперешкодне здійснення цих прав, та механізмів їх реалізації.

Гарантії прав і свобод людини у сфері інформації однаковою мірою можуть стосуватись і реалізації прав, що дають змогу людині бути повноправним суб'єктом інформаційних відносин, і тих, що захищають людину від неправомірного інформаційного втручання. Тож перспективним напрямком розвитку інституту інформаційних прав і свобод людини і громадянина в сучасних умовах є передусім закріплення в нормах Конституції України права на інформаційну безпеку, в т.ч. шляхом забезпечення безпечного інформаційного середовища та захищеності людини від неповноти, невчасності та недостовірності інформації, шкідливих інформаційних впливів.

Використана література

1. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи // Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. – 2017. – № 1 (32). – С. 5-15.
2. Гладківська О.В. Відображення ключових понять основоположних прав і свобод людини в законодавчих актах України в інформаційній сфері // Правова інформатика. – № 1(37)/2013. – С. 30-38.
3. Бадалянц Ю.С. Права человека : учебное пособие / Ю. Бадалянц, Д. Ягофаров. – Москва-Рязань : Издательство “Поверенный”, 2006. – 519 с.
4. Емельянов Б.М., Правкин С.А.. Теория государства и права : конспект лекций ; сост. Б.М. Емельянов, С.А. Правкин. – (Московский институт экономики, менеджмента и права. – М., 2004. – 436 с.
5. Общая теория государства и права : академический курс : в 2 т. ; отв. ред. М.Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М., 1998. – 640 с.
6. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
7. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко. – Харків : Право, 2009. – 572 с.
8. Лукашева Е.А. Права человека / Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 560 с.
9. Ладиченко В.В. Права і свободи людини : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Ладиченко, Ю. Крегул та ін. – (Київський національний торговельно-економічний ун-т). – К. : Книга, 2004. – 288 с.
10. Улыбина Т. Понятие и классификация субъективных прав и свобод и способы их ограничения // Право и жизнь. – 2006. – № 99 (9). – С. 36-40.
11. Ладиченко В.В. Правова автономія особи – неодмінна умова самореалізації індивіда в громадянському суспільстві // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 10-15.
12. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / [В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков]. – К. : Знання, 2007. – 467с.

13. Гайтан В.В. Місце інформаційних прав у системі прав людини : зб. наук. пр. “Актуальні проблеми держави і права” ; редкол. С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін. – (МОНмолодьспорт України, НУ “ОЮА”). – Одеса : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 68. – С. 103-109.
14. Вітів В. Інформаційні права як складова четвертого покоління прав людини // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України : Конституційне та муніципальне право. – 6/2016. – С.22-26.
15. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л.И. Глухарева. – М. : Юристь, 2003. – 304 с.
16. Бучковская Н.В. Информационные права человека : вопросы общей теории. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351>. – Дата звернення 18.03.2018.
17. Сухорольський П.М. Проблеми забезпечення та розвитку прав людини в умовах інформаційного суспільства // Український часопис міжнародного права. – 2013. – № 1. – С. 18-23.
18. Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини і громадянина // Підприємництво, господарство і право. – № 7/2016. – С. 116-122.
19. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – Дата звернення 20.03.2018.
20. Про захист прав людини й основоположних свобод : Конвенція Ради Європи, м. Рим, 4 листопада 1950 року. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – Дата звернення 20.03.2018.
21. Конституція України : Закон України від 28.06.96 р. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. – Дата звернення 13.03.2018.
22. Погорілко В.Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Погорілко, В. Головченко, М. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с.
23. Настюк В.Я., Белєвцева В.В. Правовий захист інформаційних прав і свобод людини в Україні : проблеми та перспективи // Інформація і право. – № 2(14)/2015. – С. 20-25.
24. Шeverдяев О.Н. Право на информацию : к вопросу о конституционно-правовой сущности // Право и политика. – 2001. – № 10. – С. 91-100.
25. Войтович П. Інформаційні права людини в міжнародному праві та в законодавстві України. – Режим доступу : <http://statonline.org.ua/pravo/76/12528-informacijni-prava-lyudini-v-mizhnarodnomu-pravi-ta-v-zakonodavstvi-ukraini.html>. – Дата звернення 20.03.2018.
26. Муратов М.Я. Право на свободу слова : история и современность : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / М.Я. Муратов. – М., 2002. – 177 с.
27. Гоголь Б. Зміст права на інформацію // Юридична Україна. – 2008. – № 5. – С. 64-67.
28. The Global Principles on National Security and the Right to Information (The Tshwane Principles): [Online tool]. – Available at : <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/global-principles-national-security-and-freedom-information-tshwane-principles> (Accessed 14.03.2018).
29. Бачило И.Л. Право собственности на информационные ресурсы. – Режим доступу : http://www.vuzlib.ru/articles/9344-%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%BD%D0%B0_%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D1%8B/1.html. – Дата звернення 20.03.2018.
30. Брижко В.М. Інформаційний продукт як об’єкт права власності // Інформація і право. – № 4(23)/2017. – С. 5-15.
31. Собкив Я.М. Информационные права и свободы человека и гражданина : особенности украинского нормативно-правового регулирования. – Режим доступу : goal-int.org/informacionnye-prava-i-svobody-cheloveka-i-grazhdanina-osobennosti-ukrainskogo-normativno-pravovogo-regulirovaniya. – Дата звернення 20.03.2018.
32. Шапіро В.С. Права і свободи людини в галузі інформаційного права. – Режим доступу : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/13614/1/%D0%A8%D0%B0%D0%BF%D0%B8%>

D1%80%D0%BE%20%D0%92.%D0%A1.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%B8%20%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D1%8B%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%B0%20%D0%B2%20%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.doc. – Дата звернення 21.03.2018.

33. Марущак А.І. Визначення поняття “інформаційні права людини” // Інформація і право. – № 2(2)/2011 – С.21-26.

34. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.03 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. – Дата звернення 21.03.2018.

35. Ліпкан В.А., Максименко Ю.Є. Права і свободи людини та громадянина в інформаційній сфері в умовах проведення конституційної реформи в Україні : матеріали “круглого столу”, присвяченого 15-й річниці прийняття Конституції України [“Конституція України : зміни чи нова редакція”], спец. вип., 24 черв. 2011 р. ; редкол. В.В. Коваленко (голов. ред.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 196 с.

36. Полетіло К.С. Інформаційні права і свободи людини та їх судовий захист у конституційних нормах Франції // Вісник Академії адвокатури. – № 3(19)/2010. – С. 33-38.

37. Яременко О.І. Інформація як об’єкт права власності в Україні // Правова інформатика. – № 4(20)/ 008. – С. 15-19.

38. Про інформацію : Закон України від 2.10.92 р. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. – Дата звернення 21.03.2018.

39. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.03 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Дата звернення 21.03.2018.

~~~~~ * * * ~~~~~

Правова інформатика

УДК 002.6:004:340.1+316.329.8

БАРАНОВ О.А., доктор юридичних наук, с.н.с.,
керівник Центру теоретико-правових проблем інформаційної сфери
НДІ інформатики і права НАПрН України

ІНТЕРНЕТ РЕЧЕЙ (IoT): МЕТА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Анотація. Аналізуються системні причини негативних результатів діяльності людства планетарного масштабу. Виявлено базове когнітивне протиріччя, що лежить в основі неефективності рішень, які приймаються людиною. Надається опис напрямку нейтралізації наявності когнітивного протиріччя на основі широкомасштабного використання технологій Інтернету речей. Виділяються серед ризиків і бар'єрів широкого впровадження технологій Інтернету речей правові бар'єри. Обговорюються системні проблеми в правовому регулюванні в умовах Інтернету речей, пропонуються варіанти стратегії, напрямків вирішення правових проблем.

Ключові слова: економіка, криза, Інтернет речей, правове регулювання, штучний інтелект.

Summary. The system causes of the planet-scale negative results of human activity are analyzed. The basic cognitive contradiction underlying the ineffectiveness of decisions made by a person is revealed. The direction of neutralization of the cognitive contradiction is described on the basis of large-scale use of Internet of things technologies. Legal barriers are highlighted among the risks and barriers to the widespread adoption of Internet of things technologies. Systemic problems in legal regulation in the conditions of the Internet of things are discussed, variants of strategy, directions of the solution of legal problems are offered.

Keywords: economy, crisis, Internet of things, legal regulation, artificial intelligence.

Аннотация. Анализируются системные причины негативных результатов деятельности человечества планетарного масштаба. Выявлено базовое когнитивное противоречие, лежащее в основе неэффективности решений, принимаемых человеком. Описывается направление нейтрализации наличия когнитивного противоречия на основе широкомасштабного использования технологий Интернета вещей. Выделяется среди рисков и барьеров широкого внедрения технологий Интернета вещей правовые барьеры. Обсуждаются системные проблемы в правовом регулировании в условиях Интернета вещей, предлагаются варианты стратегии, направления решения правовых проблем.

Ключевые слова: экономика, кризис, Интернет вещей, правовое регулирование, искусственный интеллект.

Постановка проблеми. Серед вчених та практиків, політиків та економістів, гуманітаріїв та технарів, філософів та соціологів вже декілька десятиріч з наростаючою напругою точаться дискусії навколо теми майбутнього цивілізаційного розвитку. На фоні багатьох теорій та моделей розвитку, що жваво обговорюються як на міжнародних, так і на національних форумах, в останні 15 – 10 років особливу увагу привертає тема впровадження та використання практично у всіх сегментах соціальної активності людства технологій Інтернету речей (IP, Internet of Things, IoT).

Якщо підсумувати численні різноманітні прогнози експертів та фахівців, то можна очікувати у 2025 – 2030 роках наступне [1]: 80 – 100 мільярдів підключень до мережі Інтернет (сьогодні – біля 16 млрд.); \$ 7 – 19 трильйонів буде складати світовий ринок IoT;

1 трлн. євро – ринок технологій IoT у Європі; Індустрія 4.0, як складова Інтернету речей, дозволить отримати додатковий дохід: 30 млрд. євро – Німеччина та 110 млрд. євро – Євросоюз.

Прогнозується, що у 2030 році технології Інтернету речей дозволять забезпечити: 10 – 15 % економії бюджету на охорону здоров'я; 10 – 15 років збільшення тривалості життя; 40 – 50 % збільшення врожайності; 15 – 20 % збільшення пропускну здатності доріг у містах; до 85 – 90 % зменшення кількості автомобілів; у 10 – 15 разів зменшення витрат на логістику тощо.

З огляду на це, багато країн приділяють значну увагу формуванню державної політики у сфері Інтернету речей: США: прийнято рішення про розробку національної стратегії Інтернету речей (2016 р.); подано до Сенату законопроект “Розвиток інновацій і сприяння Інтернету речей” (січень 2017 р.); Велика Британія – прийнята “Цифрова стратегія Великої Британії 2017”; Південна Корея – прийнято “Генеральний план створення IoT” (2014 р.); Японія – прийнято “Стратегію зростання Японії – 2016” (Індустрія 4.0, розвиток IoT, великих даних, робототехніки); Китай: розроблена та виконується державна програма розвитку Інтернету речей (\$ 127,5 млрд.) до 2020 року; заплановано перетворення 500 міст на smart city (2017 р.); ОАЕ – призначено Міністра з питань штучного інтелекту (жовтень 2017 р.).

У зв'язку з цим в останні роки стали з'являтися чисельні роботи з дослідження різноманітних аспектів технологій Інтернету речей. Звичайно лівову частку таких досліджень присвячено технічним та технологічним питанням і вкрай недостатньо вивчаються соціальні наслідки впровадження і використання технологій IP [2]. Це повною мірою стосується і правової тематики. Таку ситуацію підтверджують дані, отримані в ході проведення дослідження, присвяченого літературним джерелам вивчення феномена Інтернету речей, яке було здійснено Дж. Руссо та іншими [3]. Вивчалися публікації в період з 1995 року по 2015 рік. Виявилося, що в двох базах даних (Google Scholar і EBSCO) на той час було 2310000 робіт, де міститься ключовий термін “Інтернет речі”. Далі досліджувалися роботи, присвячені технічним аспектам, перспективам впровадження, загальним проблемам і дослідженню правових проблем. З'ясувалось, що тільки 2,7 відсотка робіт можна було віднести до правових.

Проведений нами аналіз тільки однієї бази даних (Google Scholar) наукових досліджень станом на травень 2018 року показує наявність вже 3 180000 робіт, які містять термін “Інтернет речі”. При цьому темі правового регулювання присвячено було близько 349000 робіт (9,5 % від усієї кількості), які містять ключовий термін “legal regulation of the Internet of Things”. Наведені показники є свідченням різкого збільшення в останні кілька років актуальності наукових правових досліджень, пов'язаних з тематикою Інтернету речей.

Для правової науки є вкрай важливим з'ясування природи феномена Інтернету речей, його ролі та значення у соціальному житті людства з огляду на необхідність визначення актуальності завдання щодо вирішення правових проблем, які пов'язані з впровадженням та використанням технологій Інтернету речей. Крім того, враховуючи надзвичайно швидкі темпи розвитку технологій IP, це є вкрай важливим для оцінки ступеня необхідності організації превентивних правових досліджень, ще до виникнення у практичній площині проблем, які будуть неодмінно з'являтися внаслідок широкого застосування цих технологій.

Мета статті полягає у з'ясуванні значення феномена технологій Інтернету речей для розвитку людства та визначення змісту основних правових проблем широкого застосування цих технологій.

Виклад основного матеріалу. В рамках цієї статті, з урахуванням результатів отриманих в роботі [4], будемо використовувати наступне визначення терміну: *Інтернет речей* – це сукупність взаємодіючих технічних систем і комплексів, що складаються з мікропроцесорів, сенсорів, пристроїв, систем передачі даних, локальних і/або розподілених обчислювальних ресурсів і програмних засобів, зокрема програм штучного інтелекту, призначених для здійснення суспільних відносин, в тому числі, пов’язаних з наданням послуг і проведенням робіт за безпосередньої участі або без участі суб’єктів (юридичних або фізичних осіб) на основі використання великих даних і мережі Інтернет.

Базовою технологічною платформою з передачі даних, яку зорієнтовано на забезпечення широкого впровадження IP, мають стати телекомунікаційні системи побудовані на основі стандарту 5G. В термінології Міжнародного союзу телекомунікацій (ITU) – це група стандартів IMT – 2020 (IMT – International Mobile Telecommunication system), які забезпечуватимуть дуже високу швидкість передачі даних – 1 – 2 Гбіт/с, більшу доступність широкосмугового мобільного зв’язку, надзвичайно надійну комунікацію з низькою затримкою сигналу між промисловими пристроями та автономними транспортними засобами, масове з’єднання типу M2M (машина з машиною) та з великою кількістю датчиків, надзвичайно низьке енергоспоживання [5]. ITU, виробники телекомунікаційного обладнання, телекомунікаційні оператори та уряди низки країн вживають енергійних заходів з метою забезпечення початку широкого впровадження телекомунікаційних систем за стандартом 5G з 2020 року.

У численних роботах феномен Інтернету речей описується дослідниками за допомогою досить різних моделей, починаючи від технократичних, наприклад, уявлення його як інфраструктурної мережі, що однозначно зв’язує ідентифіковані фізичні та віртуальні об’єкти, речі і пристрої за допомогою телекомунікацій з можливістю збору і використання даних для здійснення певних дій [6] і закінчуючи моделлю уявлення IoT як якоїсь нової інтеграції фізичної і віртуальної (цифрової) реальності [7] з подальшою міграцією діяльності людства у якусь віртуальну реальність, яка начебто набуває дедалі більшого прискорення.

Для визначення природи Інтернету речей, його ролі та значення у соціальному житті з’ясуємо до яких же результатів у своєму розвитку прийшло людство на початку ХХІ століття? Ось тільки деякі з них, без претензії на те, що вони є основними: перенаселення, екологічне забруднення, потепління, дефіцит природних та енергетичних ресурсів, втрачання стійкості та функціональності екосистеми людства тощо. Людство практично втратило стратегічні резерви у вигляді неосвоєних територій і розвіданих, але не освоєних, промислових запасів корисних копалин, тому останнім часом реанімуються розмови про великі подорожі і мандрівників. Тільки зараз метою цих подорожей оголошується відкриття і освоєння нових найближчих і далеких планет, навіть в інших галактиках.

На жаль, в цих умовах економічна наука не пропонує однозначно ефективного інструментарію для створення адекватної моделі глобальної або національних економік як основи якісного перетворення життєдіяльності людства, що призвело і призводить як до макроекономічних помилок планетарного масштабу, так і до мікроекономічних прорахунків на рівні великих національних і транснаціональних корпорацій. “Позапланові” світові, національні та галузеві економічні кризи, непрацюючі рецепти виходу з них є яскравим свідченням недосконалості методів, способів і механізмів прийняття рішень як при складанні прогностичних моделей економічного розвитку, так і в процесі практичної реалізації цих моделей, в процесі здійснення будь-якої економічної діяльності. У реальному сучасному житті цивілізації корекція або зміна економічних

моделей розвитку відбувається лише після потрапляння у глухий кут, тобто після встановлення факту наявності кризи або в цілому в економіці, або в окремому її сегменті.

Ряд авторів справедливо вважає, що перетворення виробничої діяльності людини на негативний фактор, який реально загрожує перспективі цивілізації на Землі, обумовило появу купи конкуруючих теорій виходу з такого положення [8]. До однієї з найбільш широко визнаних серед них вони відносять концепцію сталого розвитку, яка проголошує пріоритет екологічних і соціальних цілей у господарській діяльності.

Ця концепція, як і багато інших, які продукуються представниками різних наук, і навіть футурологами, має раціональне зерно, але воно обмежене певною вузькою сферою людської діяльності. Або іншими словами, переважна більшість подібних концепцій носять утилітарний характер, не формуючи відповіді на системні, глибинні причини сповзання людства до точки неповернення, за якою, можливо, настане всесвітня катастрофа.

Заради справедливості треба зазначити, що економічна сфера не єдина в такій ситуації, системна недосконалість моделей розвитку повною мірою має місце практично у всіх сегментах соціального життя суспільства: державного управління, правоохоронної системи, військової сфери, охорони здоров'я, освіти, культури тощо.

Конкуренція у виробництві послуг і товарів, орієнтованих на загальне масове споживання, а не на таргетовані інтереси і потреби конкретного споживача, є причиною виникнення значної часової інерції в прийнятті та реалізації рішень, яка обумовлена наявністю природної соціальної інерції мас. Наявність часової інерції в умовах недостатності науково обґрунтованих методів стратегічного та короткострокового прогнозування розвитку ринків є значним фактором утворення помилок в процесі прийняття та реалізації рішень. Зазначені та деякі інші чинники є причиною виникнення регулярних криз надвиробництва, вони призвели до виникнення та панування ідеології споживання і, врешті-решт, до марнотратного, нераціонального витрачання людством всіляких ресурсів, ще і тому, у що сучасне індустріальне масове виробництво принципово не може орієнтуватися на індивідуальні потреби людей.

Крім того, сам процес прийняття рішень державами і державними інституціями, політичними партіями, інституціями громадянського суспільства, керівниками системоутворюючого та малого бізнесу і окремими людьми також є інерційним і відбувається із природним запізненням в дискретному режимі. Дискретність в даному випадку означає, що прийняття рішень в рамках одного і того ж соціального процесу в його історичному розвитку відбувається через деякий проміжок часу після моменту усвідомлення необхідності його прийняття.

Практично, все це є віддзеркаленням одного з основних протиріч сьогодення. З одного боку, в сучасному глобалізованому і взаємопоеднаному світі відбувається безпрецедентне збільшення кількості інформації (даних), необхідної для врахування при прийнятті рішень, що в звичайних умовах потребує збільшення дискретності прийняття рішень для забезпечення достатнього часу на збір, аналіз і осмислення цієї інформації. А з іншого боку, сучасною високою динамікою змін стану внутрішнього і зовнішнього середовища людської діяльності, змісту та характеристик зовнішніх і внутрішніх впливів, параметрів соціальних процесів обумовлюється необхідність зменшення дискретності або прийняття первинних рішень, або дій щодо корекції раніше прийнятих рішень, або, що відбувається все частіше і частіше, прийняття нового за змістом рішення.

Таким чином, зміст фундаментального протиріччя сучасності полягає у наявності протиріччя між вимогою суттєвого скорочення часу, за яке необхідно прийняти рішення, та вимогою значного збільшення часу на збір, аналіз і опрацювання великого обсягу актуальної та достовірної інформації, яку необхідно врахувати при прийнятті рішення. Невирішеність цього протиріччя лежить в основі принципової неефективності (помилковості) рішень, які сьогодні приймаються у будь-яких сферах соціальної активності суспільства.

Наявність цього протиріччя дозволяє зробити припущення про те, що переважна кількість негативних тенденцій у розвитку людської цивілізації, недосконалість соціальних, перш за все, економічних теорій і моделей розвитку, соціального, в тому числі, економічного прогнозування є наслідком неефективності прийняття рішень і їх реалізації. Саме системна і повсюдна неефективність прийнятих рішень призвела і призводить до виникнення глибоких і “раптових” криз в різних сегментах життєдіяльності людства.

Наведемо цікаву аналогію. Сучасна система охорони здоров’я, яку у всіх країнах світу визнають малоефективною, – це лікування захворювання, яке вже відбулося та діагностовано у конкретної людини. Але є загальновідомим, що набагато ефективнішою є альтернативна парадигма організації системи охорони здоров’я, яка заснована на попередженні, профілактиці, недопущенні захворювань. Реалізація цієї парадигми можлива лише шляхом діагностування на найбільш ранніх стадіях зародження умов для захворювання, тобто на стадії виявлення лише тенденцій початку виникнення захворювання. Такий підхід до діагностування дозволяє приймати рішення щодо можливості захворювання конкретної людини набагато раніше, ніж це робиться зараз, але він має базуватись на постійному аналізі актуального великого масиву медичних даних пацієнта, які збираються та обробляються в режимі реального часу.

На основі такого ж підходу, на нашу думку, повинна формуватися нова парадигма прийняття рішень в будь-якій сфері людської діяльності, яка дозволить своєчасно приймати превентивні рішення, що створить умови для попередження виникнення негативних, деструктивних наслідків людської діяльності. Реалізація такої парадигми прийняття повинна спиратись на облік і аналіз великих (необхідних) масивів своєчасної, достовірної та достатньої за обсягом інформації.

Все наше життя, існування цивілізації – це шлях безперервного прийняття рішень. Дійсно, протягом усього часу свого існування будь-які суб’єкти соціуму (людина, соціальні об’єднання, держави тощо) безперервно приймають рішення. При прийнятті рішень збирається і аналізується інформація (дані), обсяги якої з розвитком цивілізації постійно збільшуються. Необхідність збільшення обсягів інформації, що збирається, пояснюється наступним: розширенням предмета прийняття рішень, збільшенням географії та масштабів людської діяльності; історичною інтенсифікацією міжплемінних, міждержавних, міжнародних, міжрегіональних і міжконтинентальних економічних зв’язків; глобалізацією комунікацій (транспортних, товарних, економічних, фінансових, культурних, інформаційних та інших) тощо.

З одного боку, різке в часовому вимірі збільшення масштабів економічної діяльності обумовило глобалізацію комунікацій, що стало причиною винаходу і широкого поширення пошти, телеграфу, радіо, телебачення, Інтернету, а з іншого – зростаючий обсяг інформації, який необхідно було зібрати і опрацювати для прийняття рішень, привів до появи і широкого впровадження комп’ютерів і комп’ютерних технологій. У 60-х роках ХХ століття стрімко наростає використання комп’ютерних технологій для збору, поширення (передачі), опрацювання та накопичення інформації призвів до появи і

розвитку всесвітнього відомого явища під назвою “інформаційне суспільство”. Отже, інформаційне суспільство, як суспільство з максимально можливим використанням комп’ютерних та телекомунікаційних технологій, стало відповіддю на зростаючу потребу опрацювання великої кількості інформації як в процесі прийняття рішень, так і в процесі їх реалізації найрізноманітніших сферах соціальної активності.

Протягом приблизно останнього сторіччя вимоги до процесу прийняття рішень неухильно зростали та характеризуються:

- вимогою збору і опрацювання інформації (обробки даних) дедалі більшого, іноді, просто великого обсягу інформації (даних);
- необхідністю врахування повного обсягу об’єктів, що мають відношення до явища або процесу відносно якого приймається рішення;
- постійним зменшенням часу, відведеного на прийняття конкретних рішень, тобто дедалі частіше рішення необхідно приймати в режимі реального часу.

За таких обставин людина принципово не може приймати обґрунтовані, правильні рішення. І це пояснюється певними характеристиками когнітивних здібностей людини. В опублікованій в 1954 році роботі Дж. Міллер стверджував, що кількість інформації, яку людина здатна одночасно отримати, переробити і запам’ятати, обмежена обсягом її безпосередньої пам’яті, а саме – людина здатна одночасно утримувати і обробляти $7 + 2$ або $7 - 2$ чанка інформації [9]. При цьому під чанком розуміється один елемент інформації: 1 буква, 1 слово, 1 фраза (1 смисловий образ). У разі перевищення кількості образів або об’єктів спостереження (управління) порогового значення ($7 + 2$), відбувається уявне об’єднання однорідних об’єктів в групу, що дозволяє утримувати нові об’єкти, що з’явилися, в полі уваги людини, але зменшує ступінь деталізації спостережуваних даних щодо кожного окремого об’єкту в групі. Іншими словами, якщо кількість об’єктів, які мають відношення до явища або процесу, відносно якого приймається рішення, стає більше 9, точність та якість такого рішення знижується.

Зазначений фундаментальний недолік – обмеженість когнітивних можливостей людського мозку, який не може аналізувати всю або навіть більшу частину необхідної інформації, особливо в умовах часових обмежень, зауважується низкою авторів [10].

Таким чином, когнітивне обмеження обумовило довготривале прийняття людиною рішень системно низької якості, що стало основною причиною нинішнього стану цивілізації, планети і навколишнього середовища:

- практично вичерпані ресурси чистого повітря, прісної води і лісів, запаси горючих і корисних копалин, виснажене і деградовано ґрунтовий покрив Землі тощо;
- перенасичені населенням міста, перевантажена інфраструктура міст і країн, перевиробництво автомобілів, складної побутової техніки, меблів і одягу тощо;
- спостерігаються глобальне потепління і брак продовольства та інші загальнопланетарні негативні фактори.

Вихід із цієї ситуації вбачається у повсюдному та широкомасштабному використанні технологій Інтернету речей. Це пояснюється тим, що саме технології Інтернету речей при проведенні різноманітних робіт і наданні різних послуг дозволяють створити реальні умови для прийняття рішень, максимально наближених до оптимальних та їх реалізації як за участю, так і без участі людини в режимі реального часу завдяки:

- використанню спеціальних математичних алгоритмів, у тому числі, і алгоритмів штучного інтелекту;
- збору і обробки великої кількості даних (Big Data);

– ідентифікації та обліку всіх об’єктів і суб’єктів, що мають відношення до процесу, відносно якого приймається рішення.

При цьому в технологіях Інтернету речей з метою створення умов для прийняття оптимальних рішень вже зараз широко використовуються і будуть ще більше використовуватись можливості різноманітних моделей штучного інтелекту (прикладного, загального і супер інтелекту), в тому числі, таких які самі навчаються, налаштовуються, формують цілі свого функціонування тощо; робототехніки; технологій Хмарних обчислень; мережі Інтернет (для передачі великих обсягів даних між величезною кількістю технічних і живих об’єктів) та інших технологій.

Отже, запропонована нами концепція розуміння мети застосування Інтернету речей у житті і долі людства полягає в тому, що технології Інтернету речей – це фізично реальні системи і комплекси, функціонування яких базується на використанні величезної кількості датчиків, комп’ютерних і телекомунікаційних технологій, робототехніки, штучного інтелекту, хмарних обчислень, мережі Інтернет, застосування яких надає можливості за участю або без участі людей приймати і реалізовувати рішення, що створює умови для високоефективного, економного, раціонального здійснення будь-якої діяльності з мінімальним використанням всіляких ресурсів, більше того, створюють нові соціальні та економічні можливості як в традиційних сегментах життєдіяльності соціуму, так і в його нових сегментах, що розвиваються.

Іншими словами, Інтернет речей – радикальний шлях, метод і засіб для того, щоб в нашому сучасному глобалізованому і взаємопоєднаному світі рішення, які приймаються, максимально не залежали від суб’єктивного фактору (людини) і повністю відповідали динамічно мінливим параметрам стану внутрішнього та зовнішнього середовища людської діяльності, зовнішніх і внутрішніх впливів, а також поставленим системним глобальним та локальним цілям.

Саме таке розуміння сутності Інтернету речей дає можливість обґрунтувати його сприйняття як глобального чинника, що визначає майбутню долю людства. Траєкторія розвитку людства, окремих країн, бізнес-структур та людей після 2020 року (року початку широкого використання технологій передачі даних стандарту 5G) може розділитися на два основних напрями. Перший – процвітання, економічної, соціальної та особистісної стабільності, упевненості в майбутньому, а другий – животіння, соціальної і економічної деградації, сповзання на узбіччя прогресивних цивілізаційних процесів.

Схоже, людство в цілому вже обрало перший напрямок розвитку, про що свідчить просто неймовірна кількість наукових і публіцистичних праць, міжнародних симпозіумів, конференцій та семінарів, присвячених розробкам технологій Інтернету речей і їх впровадженню у найрізноманітніші сфери людської діяльності. Передові країни вже обрали цей напрямок, прийнявши або розробляючи національні стратегії розвитку Інтернету речей. Велика кількість транснаціональних корпорацій залучають значні фінансові ресурси, інвестуючи в новітні розробки в сфері Інтернету речей. Їх приклад наслідує середній і малий бізнес. Багато сучасників не тільки замислюються про свою долю у найближчому майбутньому, а й докладають зусиль для оволодіння новими професіями, знаннями і навичками необхідними для роботи в умовах використання технологій Інтернету речей, штучного інтелекту, роботів тощо. Для багатьох країн, бізнес-структур та людей час для прийняття рішення, у якому напрямку надалі рухатись, ще не вийшов, але, немов шагренева шкіра, катастрофічно швидко зменшується.

В останні роки наукові розвідки багатьох колективів та окремих вчених, футуристів, експертів спрямовані на осмислення феномена Інтернету речей. Йдеться про такі напрями досліджень:

- розуміння феномену і визначення поняття Інтернету речей, опис і характеристика різних складових технологій Інтернету речей;
- опис якісних та кількісних переваг, які привносить в наше життя впровадження технологій Інтернету речей, локалізованих для різних предметних сфер людської діяльності;
- аналіз умов, що сприяють поширенню технологій Інтернету речей, і прогнозування синергетичних наслідків їх масштабного використання з урахуванням різних аспектів: соціального, економічного, технологічного, гуманітарного, психологічного, етичного, правового тощо;
- вивчення можливих бар’єрів і ризиків, які гальмують широке поширення технологій Інтернету речей, визначення ризиків, що мають загальний характер для всієї екосистеми Інтернету речей;
- виявлення технологічних проблем впровадження Інтернету речей та визначення шляхів їх вирішення [11];
- визначення природи і складу загроз безпеці, пов’язаних з використанням технологій Інтернету речей, вивчення системних підходів для їх нейтралізації;
- розгляд проблем правового регулювання певних груп суспільних відносин, що з’являються у майбутньому або будуть мати певну специфіку в зв’язку із використанням технологій Інтернету речей.

На шляху розвитку технологій IP існують певні бар’єри та ризики. До системних бар’єрів можна віднести наступні: відсутність державної стратегії та національного лідера змін; слабе розуміння цінностей IP керівниками компаній і галузей, фахівцями та пересічними громадянами. Інші бар’єри та ризики можна об’єднати у такі основні групи: політичні; освітнянські та мотиваційні; фінансово-економічні; техніко-технологічні; забезпечення безпеки; конфіденційності; сумісності; стандартизації; правового регулювання.

Вважаємо що правове регулювання суспільних відносин, пов’язаних з IoT, має відбуватись за таким базовим принципом: правове регулювання має сприяти використанню технологій IP в інтересах людей.

Аналіз наукових джерел з дослідження правової тематики, пов’язаної з використанням IP, дозволяє з’ясувати, що автори демонструють три основних підходи до вирішення проблем правового регулювання:

- чинного законодавства достатньо для регулювання відносин, пов’язаних з IP;
- потрібне лише деяке вдосконалення існуючих законів;
- необхідно створення нових правових інститутів або навіть нової галузі права.

Вочевидь всі ці погляди на зміст наукового пошуку з вирішення проблем правового регулювання можуть мати місце, але з огляду на стан системи права та національного законодавства та досвіду його правозастосування, на конкретні обставини в предметній сфері діяльності та на особливості об’єкту правовідносин у випадку застосування технології IP.

При визначенні проблем правового регулювання, пов’язаних з технологіями IP, потрібно пам’ятати про їх майбутню безпрецедентну масштабність застосування, різноманітність техніки та технологій, що можуть бути задіяні, величезний потенційний вплив на різні сегменти діяльності як в цілому цивілізації та окремих держав або

корпорацій чи фірм, так і на життя кожної окремої людини. При цьому необхідно розглядати Інтернет речей як адаптивну, самоконфігуровану, гетерогенну, гібридну, багатозв'язну, багатовимірну і багатфункціональну глобальну гіперсистему, що звичайно додає певних системних труднощів для правового аналізу, але є вкрай необхідним для побудови адекватних правових моделей для різних прикладних сегментів людської діяльності.

В найближчий час правовій науці бажано зосередити наукові розвідки в напрямку формування теоретико-методологічних засад створення нових (вдосконалених) правових моделей регулювання в умовах застосування технологій ІР: цивільних відносин; телекомунікацій та використання спектра; забезпечення конкуренції; використання штучного інтелекту та роботів; використання смарт-контрактів; захисту інтелектуальної власності; захисту приватності; забезпечення безпеки і конфіденційності тощо.

Також потрібно організовувати проведення цільових правових досліджень з огляду на особливості здійснення суспільних відносин при застосуванні технологій ІР:

- практично для всіх сфер діяльності в соціумі, пов'язаних із забезпеченням: лібералізації та конкуренції на багатьох ринках; захисту прав споживачів; визначення відповідальності; приватності (захисту персональних даних); безпеки, зокрема кібербезпеки; захисту інтелектуальної власності та авторського права; наданням телекомунікаційних послуг тощо;

- в конкретних галузях соціальної активності: промисловості, сільському господарстві, банківській сфері, енергетиці, медицині, освіті, державному управлінні, ретейлі, збройних силах тощо.

Досвід попереднього аналізу деяких конкретних сфер застосування технологій ІР свідчить про наявність багаточисельних та різноманітних правових проблем які потрібно вирішити.

Наприклад, впровадження та використання технологій ІР в медицині робить нагально актуальними такі правові дослідження:

- визначення принципів та змісту законодавчого регулювання надання послуг е-медицини, зокрема, у випадку дистанційного діагностування, використання сенсорів та проведення інвазійних маніпуляцій в дистанційному режимі тощо;

- встановлення меж та змісту юридичної відповідальності для медичного персоналу, операторів телекомунікацій, виробників обладнання та розробників програмного забезпечення;

- встановлення правового режиму допуску на ринок медичних послуг діагностичних та інвазійних приладів, автономного програмного забезпечення для мобільних засобів, дистанційної діагностики, інвазійних засобів, що керуються дистанційно тощо;

- визначення законодавчих вимог щодо прозорості інформування населення про всі особливості надання медичних послуг з використанням технологій ІоТ.

В іншій сфері суспільних відносин, у сфері телекомунікацій – це правові дослідження, спрямовані на:

- скасування ліцензування діяльності, лібералізацію ринку та введення жорстких економічних санкцій за порушення вимог законодавства;

- значне покращення умов для конкуренції та посилення захисту прав споживачів;

- введення правового режиму Sharing при користуванні радіочастотним ресурсом (РЧР), визначення правових умов створення віртуальних мобільних операторів (MVNO);

- законодавче введення принципу технологічної нейтральності при використанні РЧР;
- введення правового режиму колективного та спільного користування спектром, використання білих діапазонів (White Space) РЧР, вторинного ринку (Spectrum trading) РЧР.

У світі поширюється рух з модернізації або навіть нової побудови міст, інфраструктура яких буде базуватись на масштабному використанні технологій ІР – так званих “smart city”. При розгортанні робіт з перетворення міст України на “smart city” (розумне місто) зусилля з правових досліджень необхідно буде зосередити на:

- юридичному визначенні терміну “розумне місто”;
- прискорення адміністративних процедур прийняття рішень місцевими органами щодо інфраструктурних проектів;
- визначенні правового режиму сумісного використання інфраструктурних об’єктів – електроенергетики, водопостачання, газопостачання, опалення, телекомунікацій, освітлення, відеоспостереження тощо в інтересах забезпечення функціонування технологій ІР;
- визначенні юридичних вимог щодо обов’язковості застосування сучасних технологій ІР при новому будівництві або капітальному ремонті житлових та інфраструктурних об’єктів;
- вдосконаленні муніципального законодавства в частині сприяння впровадженню технологій ІоТ;
- законодавчих змінах щодо регулювання містобудівної діяльності, землекористування тощо задля створення сприятливих умов застосування технологій ІР.

Завдяки досягненням 4-ї промислової революції з’являється багато нових технологій та засобів, використання яких в умовах Інтернету речей потребує відповідного правового супроводження. Наприклад, для:

1. 3D принтерів – це визначення правових умов для захисту права на інтелектуальну власність; встановлення правових вимог щодо запобігання незаконному перехопленню програм, які вони виконують тощо.

2. Робомобіль – це зміни до Віденської Конвенції щодо дорожнього руху; ліцензування допуску до експлуатації; правова регламентація перевірки системи автоматичного керування та програмного забезпечення; встановлення юридичної відповідальності за ДТП; правовий режим створення та функціонування дорожньої інфраструктури; регламентація керування використанням персональних даних тощо.

3. Дрони – це правове регулювання безпеки польотів по відношенню до суб’єктів і об’єктів, що знаходяться в повітрі та на землі; правовий режим введення оперативних обмежень руху; правовий режим надання дозволів на політ, на збір даних, ліцензій пілотам тощо.

Повною мірою це стосується й новел, які вносять технології ІР у юридичну сферу діяльності. Актуальними будуть правові дослідження, наприклад, для smart-контрактів щодо:

- інтеграції правового регулювання їх застосування в традиційну правову систему;
- визначення юридичного статусу, вимог до його форми і змісту smart-контракту;
- встановлення юрисдикції (за наявності транскордонних транзакцій)
- визначення юридичних ризиків та обмежень використання;
- встановлення правових механізмів нагляду, визначення відповідальності, зокрема, при наявності помилок в комп’ютерній програмі;

- визначення правових вимог щодо забезпечення достовірності фіксації подій, які є причиною для здійснення певних дій сторін відповідно до smart-контракту;
- встановлення правових механізмів верифікації сторін контракту;
- вирішення правовими засобами протиріччя між захистом персональних даних і відкритістю інформації по всіх транзакціях мережі блокчейнов, яка є базою для smart-контрактів.

Особливу групу правових проблем складають ті, що виникнуть при застосування технологій ІР зі штучним інтелектом (ШІ), які в сучасній літературі мають назву роботів.

Виходячи зі змісту дискусій про перспективи правового регулювання в умовах застосування технологій ІР і використання ШІ, можна констатувати наявність трьох основних гіпотез, які власне і визначають основний зміст наукових підходів до реформування правових систем, обумовленого використанням роботів:

- роботи є об’єктом суспільних відносин, а значить і об’єктом правовідносин;
- роботи є суб’єктом суспільних відносин, а значить можуть бути суб’єктами правовідносин;
- роботи можуть бути як об’єктом, так і суб’єктом суспільних відносин, а значить і можуть бути як об’єктом, так і суб’єктом правовідносин.

Практично третя гіпотеза є суперпозицією двох перших і якщо будуть справедливі дві перші гіпотези, то вона також буде мати місце, тому в подальшому будемо розглядати тільки дві перші гіпотези.

Звичайно, багато дослідників, в тому числі, юристи, перш за все, на підставі багатовікового досвіду з надією звертають свою увагу на історично підтверджені правові механізми регулювання суспільних відносин, припускаючи, що саме вони дозволять з одного боку уникнути загроз, які можуть виникнути завдяки використанню роботів, і про які останнім часом стали говорити лідери сучасної науки і техніки, а з іншого – створити максимально сприятливі правові умови для інвестицій і досягнення всього того позитивного, що дає широкомасштабне використання роботів. Але з іншого боку, багато вчених припускають, що в недалекому майбутньому роботи можуть бути суб’єктом правових відносин.

Підставою для формулювання перших двох гіпотез є такі узагальнені варіанти уявлень про роль роботів в суспільних відносинах:

1. Роботи, в тому числі з штучним інтелектом, виключно тільки допомагають реалізовувати звичайні суспільні відносини, в яких суб’єктами виступають традиційні юридичні і фізичні особи. При цьому, ці суспільні відносини принципово можуть бути здійснені й без роботів, функція яких може бути реалізована іншим способом, але швидше за все, менш ефективним.

2. Роботи-андроїди або андроїди можуть виступати “стороною” у відносинах, в яких інша сторона – це традиційні юридичні і фізичні особи. Чому роботи можуть бути стороною відносин? Тому, що вони “самостійно” можуть оцінювати дії інших суб’єктів і в залежності від результатів цієї оцінки також самостійно формувати або змінювати мету та зміст своїх дій. Або тому, що їх дії не можуть бути заздалегідь передбачені, оскільки вони здійснюються під впливом непередбачуваних мінливих обставин або під впливом “емоцій” і “свідомості” робота. Іншими словами, роботи в цьому випадку розглядаються як людиноподібні суб’єкти, які здійснюють людиноподібні дії в процесі відносин з традиційними суб’єктами. І якщо дії традиційних суб’єктів в таких відносинах підлягають правовому регулюванню, то логічно припустити, що інша сторона також може бути суб’єктом цих правовідносин.

Визнання справедливості другої гіпотези означає визнання необхідності досить серйозного реформування традиційного законодавства. Цілком ймовірно, що при цьому не вдасться обмежитися простою зміною суб’єктного складу правовідносин за рахунок додавання роботів з ШІ. Необхідно буде вирішити дуже багато правових проблем в регулюванні, пов’язаних з тією обставиною, що людина є біологічна істота, а робот – ні. Перш за все це проблеми визначення для роботів понять, критеріїв, змісту та обсягів правоздатності, дієздатності і деліктоздатності, вирішення проблеми встановлення для роботів спеціальної або загальної правосуб’єктності і багато інших. Якщо робот повинен нести юридичну відповідальність за свої дії, тоді він повинен мати фізичну, юридичну або цифрову ідентичність, подібно людині.

Наведені приклади можливих правових проблем в певних сегментах впровадження та застосування технологій Інтернету речей звичайно не є вичерпними. Скоріше вони слугують таким собі методологічним прикладом для юристів щодо наявності певної системи, набору прикладних проблем, які мають вирішуватись засобами правового регулювання.

В подальшому для всіх випадків застосувань окремих технологій Інтернету речей та їх частин необхідно проаналізувати джерела виникнення правових проблем та сформулювати проблемні питання щодо подальших досліджень. Звичайно, наведені переліки питань для майбутнього наукового пошуку є відкритими та безумовно будуть доповнюватись як в процесі теоретичних розвідок, так і в процесі практичного застосування технологій Інтернету речей. Більш того, аналогічні переліки питань для майбутнього наукового пошуку необхідно буде скласти для інших випадків застосування чисельних видів технологій Інтернету речей.

Вбачається раціональним дотримуватись наступної стратегії: майбутня система правового регулювання, яка є надважливим фактором впровадження та використання технологій Інтернету речей, повинна стати результатом діалектичного розвитку традиційної системи права, що значно скоротить час на формування цієї системи та одночасно дозволить задіяти багатовіковий юридичний досвід людства.

Крім того, в умовах високої динаміки впровадження технологій Інтернету речей з урахуванням їх яскраво вираженої схильності до застосування у горизонтальних суспільних відносинах з одночасною їх глобалізацією доцільним є формування нової парадигми побудови законодавства. Сутність цієї парадигми полягає в тому, що спочатку потрібно зосередити зусилля юридичної спільноти на розроблення пропозицій, насамперед, до актів міжнародного права, а вже на основі цих актів переходити до розвитку національного законодавства. За таких умов при використанні технологій IP у транскордонному режимі буде потрібно набагато менше зусиль для подолання міждержавних правових бар’єрів.

Висновки.

1. Обмеженість когнітивних можливостей людства має наслідком негативний результат цивілізаційного розвитку планетарного масштабу завдяки прийняттю системно недосконалих рішень.

2. Недосконалість сучасних рішень, що приймаються людиною, є природною і обумовлюється наявністю протиріччя між вимогою щодо швидкості прийняття рішень, значною кількістю об’єктів, суб’єктів та великими обсягами інформації, які необхідно враховувати та опрацьовувати при цьому, та природною обмеженістю когнітивних можливостей людини.

3. Технології Інтернету речей мають потенційні спроможності забезпечити прийняття рішень, максимально адекватних поточній ситуації, в суспільних процесах

завдяки можливості в режимі реального часу збирати та обробляти великі обсяги інформації (даних), зокрема інформацію про значну кількість об'єктів та суб'єктів задіяних в цих процесах, та приймати рішення або пропонувати рішення, які виробляються на основі спеціальних математичних алгоритмів, зокрема алгоритмів штучного інтелекту.

4. Одним з найбільш ефективних шляхів подолання зазначеного протиріччя вбачається широкомасштабне застосування технологій Інтернету речей у будь-яких сегментах суспільної активності, що обумовлює досягнення значно ефективнішого соціального і економічного результату та формування позитивного вектору розвитку цивілізації.

5. Надважливою умовою успіху в застосуванні технологій Інтернету речей є наявність максимального сприятливого його правового забезпечення, що передбачає проведення масштабних, системних наукових розвідок як теоретично-методологічного, так і практичного спрямування як у всій системі права, так і в окремих її галузях.

6. Правові дослідження необхідно проводити з урахуванням особливостей здійснення суспільних відносин при використанні сучасних комп'ютерних та телекомунікаційних технологій, технологій штучного інтелекту, хмарних обчислень, великих даних, дронів, робототехніки тощо.

7. За умов використання досягнень техніки і науки, зокрема і правової, Інтернет речей може стати і, з великою вірогідністю, стане найбільш масштабним інноваційним проектом всього людства за всю історію земної цивілізації.

Використана література

1. Баранов О.А. Огляд правових проблем Інтернету речей : матеріали науково-практичної конференції [“Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження”], (Київ, 24 жовтня 2017 р.) ; упоряд. : В.М. Фурашев, С.Ю. Петряев. – К. : Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”. – Вид-во “Політехніка”, 2017. – 238 с.

2. Crump J., Brown I. The Societal Impact of the Internet of Things' (Oxford Internet Institute. 14 February 2013. URL: <https://www.bcs.org/upload/pdf/societal-impact-report-feb13.pdf>. – Дата звернення 5.06.2018.

3. Russo G. and others. Exploring regulations and scope of the Internet of Things in contemporary companies: a first literature analysis. Journal of Innovation and Entrepreneurship, 2015. URL: <http://innovation-entrepreneurship.springeropen.com/articles/10.1186/s13731-015-0025-5>. – Дата звернення 5.06.2018.

4. Баранов О.А. “Інтернет речей” як правовий термін // Юридична Україна. – 2016. – № 5-6. – С. 96-103.

5. ITU towards “IMT for 2020 and beyond”. ITU, 2018. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-R/study-groups/rsg5/rwp5d/imt-2020/Pages/default.aspx>. – Дата звернення 5.06.2018.

6. Pereira И., Benessia Ф., Curvelo P. Agency in the Internet of Things. Institute for the Protection and Security of the Citizen, 2013. P. 52. URL: <http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/11111111/30547/1/lbna26459enn.pdf>. – Дата звернення 5.06.2018.

7. Haller S. The Things in the Internet of Things (IoT). – 2010. – vol. 5. – P. 26. URL: https://www.researchgate.net/publication/228488111_The_Things_in_the_Internet_of_Things/citations – Дата звернення 5.06.2018.

8. Бобрышев А., Тарабрин М., Тарабрин К. Формирование бизнес-модели устойчивой производственной компании. – (ГБОУ Московская академия рынка труда и информационных технологий), 04 июля 2015. URL: http://www.cfin.ru/management/controlling/business_model.shtml. – Дата звернення 5.06.2018.

9. Миллер Дж. Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию [1964] / Инженерная психология (originally published (1956) 63 Psychological Review 81) URL: www.ebbinghaus.ru/wp-content/uploads/2010/02/Miller_564-580.pdf. – Дата звернення 5.06.2018.

10. Scherer M. Regulating artificial intelligence systems: risks, challenges, competencies, and strategies // Harvard Journal of Law & Technology. – 2016. – V 29. – № 2. – P. 353. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2609777. – Дата звернення 5.06.2018.

11. Zorn B. Systems Computing Challenges in the Internet of Things. Computing Community Consortium, 22 September 2015. URL: <http://cra.org/ccc/wp-content/uploads/sites/2/2015/09/IoT-SystemsChallenges.pdf>. – Дата звернення 5.06.2018.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 343.9:343.346.8:004

ГРЕБЕНІЮК М.В., кандидат юридичних наук, доцент,
керівник Міжвідомчого науково-дослідного центру
з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України
ЛЕОНОВ Б.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідного центру
з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України
ЛУК'ЯНЧУК Р.В., кандидат наук з державного управління,
старший науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідного центру
з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України

ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ

Анотація. У статті аналізується досвід держави Ізраїль у сфері забезпечення кібербезпеки. Висвітлюється система органів, які відповідають за кібербезпеку. Аналізуються законодавчі ініціативи держави Ізраїль у сфері забезпечення кібербезпеки.

Ключові слова: Ізраїль, кібербезпека, кібертероризм.

Summary. The article analyzes the experience of Israel in the field of providing cyber security. The system of bodies responsible for cyber security is covered. The legislative initiatives of Israel in the field of ensuring cyber security are analyzed.

Keywords: Israel, cybersecurity, cyberterrorism.

Аннотация. В статье анализируется опыт Израиля в области обеспечения кибербезопасности. Освещается система органов, ответственных за кибербезопасность. Анализируются законодательные инициативы государства Израиль в области обеспечения кибербезопасности.

Ключевые слова: Израиль, кибербезопасность, кибертерроризм.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій поступово трансформує світ. Відкритий та вільний кіберпростір розширює свободу і можливості людей, збагачує суспільство, створює новий глобальний інтерактивний ринок ідей, досліджень та інновацій, стимулює відповідальну та ефективну роботу влади і активне залучення громадян до управління державою. Водночас переваги сучасного цифрового світу та розвиток інформаційних технологій обумовили виникнення нових загроз національній та міжнародній безпеці. Кіберзлочинність стає транснаціональною та здатна завдати значної шкоди інтересам особи, суспільства і держави [1]. Кібербезпека – це сфера майбутнього, яка потребує вкладення потужних державних та приватних інвестицій на перманентній основі. Розвиток цієї важливої складової світової національної безпеки є одним із головних чинників прискорення галузевої трансформації усієї світової економіки в найближчі десятиліття. Таким чином, у найближчій перспективі сфера кібербезпеки має стати ключовим параметром визначення рівня економічного розвитку будь-якої країни, її конкурентоспроможності на глобальному ринку.

Феномен кіберпростору пов'язаний з тим, що, з одного боку, він тісно поєднаний з технічною складовою (інформаційно-телекомунікаційні мережі), а з іншого – можливості, які він надає завдяки своїй експлуатації, дедалі більше виводять його за межі суто технічних аспектів кібербезпеки, оскільки від цього залежить стабільність

світової економіки, безпека людей, суспільний розвиток, а зрештою – і безпека держав в широкому розумінні [2, с. 7-8].

Результати аналізу наукових публікацій. Вагомий внесок у дослідження кібербезпеки зробили такі зарубіжні вчені, як Д. Шелдон, Г. Раттррей, П. Домровський, Дж. Наймол, С. Старр, А. Клімбург.

Проблема кібертероризму дедалі активніше досліджується і вітчизняними вченими. Окремі аспекти цього феномену висвітлені у працях Д. Дубова, В. Пилипчука, В. Петрова, М. Ожевана, М. Погорецького.

Однак в науковій літературі відсутні системні наукові дослідження, присвячені вивченню досвіду Ізраїлю у сфері забезпечення кібербезпеки в контексті удосконалення вітчизняної моделі кібербезпеки.

Метою статті є аналіз передового досвіду держави Ізраїль у сфері забезпечення кібербезпеки для його використання правоохоронними органами України.

Виклад основного матеріалу. Особливістю кіберпростору є його самоочевидна екстериторіальність, хоча дедалі більше держав ставить на міжнародному рівні питання щодо необхідності проведення кордонів та встановлення принципів національно-державного суверенітету і в цьому специфічному “просторі”. Провідні світові держави включаються в процес нарощування своїх потенціалів ведення агресивних дій в кіберпросторі, де-факто збільшуючи свою кібермогутність. Це має прояв у спробах вироблення та застосування дедалі складніших програмних комплексів, основним завданням яких є саме заподіяння шкоди об’єктам атаки [2, с. 8-9]. За оцінкою експертів, світовий ринок кібербезпеки дорівнює \$ 1 млрд. а до 2021 року цей показник може збільшитися до \$ 200 млрд. На цьому фоні найбільші темпи збільшення інвестицій у цю сферу демонструє Ізраїль, на частку якого припадає 15 % світових надходжень у розвиток кібербезпеки. Також світовий досвід демонструє, що сьогодні сфера забезпечення кібербезпеки виходить за межі юрисдикції певних країн і має глобальний та міжнародний характер, що зумовлює потребу в розробці не тільки національної, а й відповідної міжнародної стратегії забезпечення безпеки у кіберпросторі. Все це призводить до того, що кіберпростір зазнає випробувань спробами його мілітаризації. Геополітичні суб’єкти розуміють загрозливість процесу стрімкої мілітаризації кіберпростору та намагаються віднайти механізми уникнення масштабних бойових дій в кіберпросторі, наслідком яких можуть стати атаки, спрямовані проти критичної інфраструктури держави з непередбачуваними наслідками. З метою недопущення цього небажаного сценарію розвитку подій, провідні держави розпочали низку діалогів різних рівнів, а також формують власні цілісні стратегії поведінки в кіберпросторі [2, с. 7-8].

Сьогодні провідні держави світу в цілому дедалі більше покладаються, і відповідно залежать від безперешкодного функціонування кіберпростору, при цьому захист інтересів держав та громадян у кіберпросторі стає життєво важливим завданням, яке перетворює безперешкодне використання ІТ- мереж на питання безпеки і оборони, оскільки фактори потенційної небезпеки можуть загрожувати системам державного та військового управління, економіки та промисловості [3, с. 37-38]. Невипадково в багатьох провідних країнах світу вже сформовані загальнодержавні системи кібербезпеки – як найбільш оптимальні організаційні структури, що здатні за короткий проміжок часу акумулювати сили та засоби різних державних органів і приватного сектору для протидії кіберзагрозам [4, с. 175].

За таких умов актуальним та своєчасним є висвітлення прогресивного досвіду держави Ізраїль щодо організаційно-правового забезпечення побудови національної системи кібербезпеки, враховуючи також провідні позиції цієї країни у світових

рейтингах. Небезпідставно відповідно до індексу конкурентоспроможності-2016 (опублікованого IMD World Competitiveness Center [5]) серед 61-єї країни в питаннях забезпечення кібербезпеки переможцем визнано саме Ізраїль. Сьогодні інфраструктура сфери кібербезпеки Ізраїлю включає приблизно 450 компаній, у тому числі вже відомі фірми, такі як Check Point, стартапи, венчурні фонди, що інвестують саме в цю сферу, зокрема Jerusalem Venture Partners (JVP) Cyber Labs, а також науково-дослідні проекти, що забезпечують співпрацю між високотехнологічними компаніями і науково-дослідними центрами. У 2017 році інвестиція у сферу кіберзахисту в Ізраїлі дорівнювала 10,8 млн. доларів, що на 26 % більше, ніж у 2016 році.

Слід зазначити, що на даний час Ізраїль є другим у світі після США експортером програмного забезпечення. Отже, з постачальника стартапів Ізраїль поступово перетворюється на міжнародний центр високих технологій і, насамперед, одного з провідних світових лідерів в галузі кібербезпеки. У 2012 році в Ізраїлі розроблено спеціальну трирічну програму фінансування розробок у сфері кібербезпеки – KIDA[5], суть якої полягає в бюджетному фінансуванні приватних компаній (на це виділяється \$ 26,5 млн.), які спеціалізуються на створенні кіберпродуктів і послуг. Завдяки виваженій та оптимізованій стратегії з урахуванням існуючих ризиків та загроз терористичного спрямування, ця країна зуміла побудувати одну з найнадійніших систем кіберзахисту, яка повноформатно функціонує як у секторі оборони, так і у цивільному секторі, включаючи такі провідні галузі, як транспорт, державне управління, медицина, енергетика, фінансово-банківська система тощо.

У червні 2010 року у зв'язку із збільшенням проявів кібератак з боку ісламських екстремістів при службі безпеки (ШАБАК) [6] Ізраїлю був створений відділ з інформаційної безпеки, який контролює критично важливі національні інфраструктури, котрі спеціалізуються на запобіганні кібертероризму, проведенні спеціальних операцій в глобальному інформаційному просторі. Реальність кіберзагрози стало підставою для прийняття рішення про створення спеціальної групи, яка розробила рекомендації з протидії майбутнім загрозам в умовах кібервійни. Ці рекомендації стосувалися не тільки розробки конкретних технологій, а й створення необхідної інфраструктури, яка передбачає співпрацю промислових і наукових кіл із структурами національної безпеки, розробку освітніх програм, створення наукових центрів підвищення кваліфікації, критичних національних систем, а також багато інших проектів.

Разом із тим, в будь-якій країні державна політика забезпечення кібербезпеки визначається стратегією кібербезпеки. З метою адекватного реагування на виклики та загрози в кіберпросторі в Ізраїлі прийнято два стратегічних документи: Національна кіберініціатива 2010 року та Резолюція уряду № 3611 від 7 серпня 2011 року, яка запроваджує План дій з реалізації Національної кіберініціативи. На виконання цих нормативно-правових актів у 2012 році урядом був створений Національний кіберштаб для реалізації засад національної кібербезпекової політики і нарощування технологічного потенціалу в кіберпросторі. Також у 2012 році в Ізраїлі була створена кіберполіція як суб'єкт забезпечення національної безпеки [7].

У 2015 році в Ізраїлі було створено Національне управління кібербезпеки (The National Cyber Bureau) як координаційний орган, діяльність якого спрямована на посилення цифрового захисту. Створення цієї структури було зумовлене тим, що в країні спостерігався досить високий рівень комп'ютеризації, що, однак, автоматично провокувало загрозливі тенденції в кіберпросторі, у зв'язку з чим багато державних інституцій та представників комерційного середовища стали уразливими до кібератак. Рішення про доцільність створення двох окремих підрозділів у рамках однієї системи

пояснюється необхідністю здійснювати діяльність у двох напрямках: стратегічному, у рамках якого формується державна політика і нарощуються технологічні потужності, і оперативному, який використовує напрацювання Штабу. Крім цього, відповідно до резолюції № 2444 від 15 лютого 2015 року та рекомендацій Національного кіберштабу, уряд Ізраїлю схвалив рішення про створення ще й Національного управління з кіберзахисту як центрального оперативного органу Національного кіберштабу.

З метою інституційної оптимізації процесів забезпечення кібербезпеки ізраїльський уряд 17 грудня 2017 року схвалив пропозицію Прем'єр-міністра країни про об'єднання Національного кіберштабу і Національного управління з кіберзахисту в єдину Національну службу кібербезпеки, яка буде відповідати за всі аспекти кіберзахисту: від формування засад державної політики та нарощування технологічних потужностей до оперативної роботи спеціальних підрозділів. Ця структура також відповідатиме за усі аспекти кібероборони в цивільному секторі з метою налагодження ефективної координації та взаємодії між державою та приватним сектором. Очікується, що Національна служба кібербезпеки Ізраїлю як новостворена комплексна державна структура стане платформою реалізації цілеспрямованої та виваженої політики у боротьбі з кіберзлочинністю, тероризмом, поєднуючи спроможності військового та цивільного секторів. Ця структура також відіграватиме важливу роль у захисті інтересів громадян, суспільства та держави в кіберпросторі.

У 2017 році Ізраїль увійшов у десятку найкращих країн світу за рівнем підготовки та результативності діяльності кібервійськ: щорічне фінансування складає 150 млн доларів США, а штат хакерів налічує понад 1000 осіб. Цей рейтинг очолюють США з фінансуванням галузі у розмірі 7 млрд. доларів США на рік та 9 тис. хакерів (друге місце посідає Китай – 1,5 млрд. доларів США державного фінансування та 20000 хакерів) [8].

Для забезпечення повноцінної та ефективної системи кібербезпеки уряд Ізраїлю ініціює і підтримує програми навчання спеціальних кадрів, а також інформаційні програми для населення країни, наприклад, навчання школярів навичкам цифрового захисту. Крім того, в країні підтримується кілька освітніх програм для молоді віком 16-18 років. Вважаємо, що освітня програма у сфері кібербезпеки є позитивним фактором, який дає змогу поширити серед населення відомості з інформаційної безпеки.

У рамках масштабної боротьби з хакерами Ізраїль спільно з США реалізує проекти шкільної та дошкільної освітньої підготовки у сфері кібербезпеки. З 2016 року Уряд Ізраїлю запровадив нову категорію робочих віз для іноземних спеціалістів, які залучаються вітчизняними компаніями у сфері високих технологій. Отже, з постачальника стартапів Ізраїль поступово перетворюється на міжнародний центр високих технологій.

На цьому фоні держава Ізраїль дедалі активніше залучає до співпраці у сфері забезпечення кібербезпеки компанії приватного сектору. У 2017 році в Ізраїлі у секторі кібербезпеки було задіяно 420 підприємств, а на кіберіндустрію витрачено 815 млн. доларів США. Невипадково держава Ізраїль зарекомендувала себе як світовий лідер у сфері інноваційних кібертехнологій.

На ізраїльські передові підприємства, які співпрацюють із міжнародними корпораціями та стартапами, покладаються завдання щодо розробки сучасних та інноваційних систем захисту від кібератак з метою адекватного реагування на ситуативну динаміку та загрози в кіберпросторі. Тільки у 2017 році інвестори вклали в розвиток ізраїльської “кібернетичної екосистеми” рекордну суму – 815 млн. доларів США, що становить 16 % від світових інвестицій у промисловість кібербезпеки. Також у рамках державно-приватного партнерства індустрія кіберзахисту розширює використання

новітніх методик шифрування в мережах та системах зберігання інформації. При цьому приватні компанії з кіберзахисту використовують штучний інтелект для розпізнавання шкідливого програмного забезпечення та виявлення агресивної активності у Інтернет.

У 2017 році ізраїльський державний оборонний концерн “Рафаль” став переможцем конкурсу із забезпечення безпеки критичної інфраструктури в банківській та фінансовій сферах. Цей концерн планує розширити оперативний обмін інформацією серед банківських установ про можливі загрози щодо об’єктів критичної інфраструктури. Планується, що мережа банківських установ буде обробляти фінансову інформацію, в тому числі й інформацію про споживчі кредити. Це, у свою чергу, сприятиме розподілу дефіцитного капіталу між конкуруючими способами використання для більш ефективного кредитування.

Слід зауважити, що в Ізраїлі не тільки успішно розвивається сфера кібербезпеки, а й проводяться власні розробки кіберзброї. Такі ініціативи мають за мету створити в Ізраїлі аналог Інтерполу в кіберпросторі, а також запровадити систему обміну інформацією між усіма суб’єктами кіберзахисту у поєднанні зі спроможностями державного та приватного секторів.

Однією з основ забезпечення кібербезпеки є протидія тероризму. З цією метою 15 червня 2016 року ізраїльський Парламент прийняв новий закон “Про боротьбу з тероризмом” (далі – Закон), який набув чинності 1 листопада 2016 року. Цей Закон містить положення, що стосуються використання Інтернету та соціальних мереж у терористичних цілях. За Законом до терористичної діяльності належить, зокрема: використання терористами кіберпростору з метою пропаганди своєї злочинної діяльності; вербування найманців; радикалізація суспільства, підбурювання до насильства; фінансування тероризму. Вважаємо вельми корисним впровадження законодавчих ініціатив у практичну площину у цьому форматі, оскільки в Інтернеті постійно зростають масштаби кібератак, наслідком яких є знищення майна або пошкодження критичної інфраструктури [8]. Досвід Ізраїлю у боротьбі з тероризмом у кіберпросторі відображає ці тенденції повною мірою. Ізраїльське кримінальне законодавство доповнено нормою про відповідальність за підбурювання до тероризму і “демонстрацію солідарності з терористичною організацією або підтримку акту тероризму”. Положення цієї норми охоплюють, зокрема, діяльність в мережі Інтернет з підтримки та заохочення актів тероризму проти Ізраїлю та його громадян.

У зв’язку з прийняттям Закону також передбачено кримінальну відповідальність за: вербування осіб до терористичної організації; участь у навчаннях, що проводяться терористичною організацією; публікацію закликів до вчинення терористичного акту; оприлюднення повідомлень, що схвалюють або підтримують тероризм [9].

Дія Закону також розповсюджується і на боротьбу з терористичною пропагандою в соціальних мережах. Передбачається, що суд має право вимагати від адміністраторів Facebook, YouTube, Twitter та інших соціальних платформ видалення контенту, який пропагує тероризм. На початку 2018 року до Закону внесено зміни, які передбачають можливість застосування покарання у виді смертної кари до винних терористів [10].

Такі законодавчі ініціативи дають підстави стверджувати, що держава Ізраїль має свій стратегічний погляд на вирішення проблеми забезпечення кібербезпеки.

Висновки.

Оптимізація в Ізраїлі структур, які відповідають за кібербезпеку, зумовлена масштабами потенційних та реальних кіберзагроз в умовах протиборства з арабськими країнами. Держава Ізраїль виділяє великі фінансові ресурси для забезпечення

кібербезпеки, у т.ч. за рахунок збільшення кількості підготовлених хакерів, удосконалення багаторівневої системи підготовки відповідних кадрів.

На підставі аналізу законодавчих ініціатив Ізраїлю в контексті імплементації кращих світових практик вбачаємо доцільним: створити центр боротьби з тероризмом та радикалізацією в мережі Інтернет; розглянути питання щодо внесення зміни до Кримінального кодексу України шляхом доповнення розділу Х його Особливої частини новими кримінально-правовими нормами, що встановлюють відповідальність за пропаганду і поширення ідеології тероризму, у т.ч. у мережі Інтернет.

З урахуванням викладеного, перспективним напрямом розбудови національної системи кібербезпеки є активізація зусиль уповноважених правоохоронних органів України у напрямку міжнародного співробітництва з державою Ізраїль, що надасть змогу впровадити у практичну площину кращі практики зарубіжного досвіду в контексті удосконалення вітчизняної моделі кібербезпеки.

Використана література

1. Стратегія кібербезпеки України : Указ Президента України від 15.03.16 р. № 96 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 23. – Ст. 899.
2. Дубов Д.В. Геополітичне суперництво у кіберпросторі як чинник впливу на національну безпеку України : дис. на здобуття наук. ступеня док-ра політ. наук : спец 21.01.01 / Дмитро Володимирович Дубов. – К., 2016. – 435 с.
3. Діордіца І. Поняття та зміст національної системи кібербезпеки // National law journal : theory and practice. – 2016. – № 6. – С. 36-42.
4. Ліпкан В., Діордіца І. Національна система кібербезпеки як складова частина системи забезпечення національної безпеки України // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 5. – С. 174-180.
5. The Global competitiveness Report 2016 – 2017. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/GCR2016017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf. – Заголовок с екрана.
6. Спецслужбы Израйля – список специальных подразделений. – Режим доступу : <http://www.pro-israel.ru/specslujbi-israelya.html>. – Заголовок с екрана.
7. В Израйле появилась Национальная система кибербезопасности – Режим доступу : http://mignews.com/news/politic/171217_221926_94739.htm. – Заголовок с екрана.
8. Израйль вошел в ТОП-10 стран по уровню кибервойск. – Режим доступу : <https://stmegi.com/posts/41238/izrail-voshel-v-top-10-stran-po-urovnyu-kibervoysk>. – Заголовок с екрана.
9. Новый израильский закон о борьбе с терроризмом в киберпространстве. – Режим доступу : <https://www.geopolitica.ru/article/novyuy-izrailskiy-zakon-o-borbe-s-terrorizmom-v-kiberprostranstve>. – Заголовок с екрана.
10. В Израйле собрались ввести смертную казнь для террористов. – Режим доступу : <https://www.segodnya.ua/world/wnews/v-izraile-sobralis-vvesti-smertnuyu-kazn-dlya-terroristov-1099386.html>. – Заголовок с екрана.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 658:330.87

ДОВГАНЬ О.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
НДІ інформатики і права НАПрН України

ТАРАСЮК А.В., кандидат юридичних наук, Служба безпеки України

КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА КІБЕРБЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ НАУКОВОЇ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті запропоновано авторське бачення поняття корпоративної культури кібербезпеки суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності, її складових, принципів та методів формування. Основна увага приділяється питанням забезпечення кібербезпеки у контексті захисту авторських і суміжних прав, честі, гідності, ділової репутації фізичних і юридичних осіб.

Ключові слова: корпоративна кібербезпека, корпоративна культура кібербезпеки, суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності.

Summary: The paper presents an author's perspective of internal cyber security of scientific and research institutions, its components, principles and methods of formation. The main attention is paid to the issues of ensuring the cyber security of scientific institutions in the context of copyright and related rights protection, honor, dignity, business reputation of individuals and legal entities.

Keywords: corporate cyber security, internal cyber security culture, scientific and research institutions.

Аннотация: В статье предложено авторское видение понятия корпоративной культуры кибербезопасности субъектов научной и научно-технической деятельности, ее составляющих, принципов и методов формирования. Основное внимание уделяется вопросу обеспечения кибербезопасности в контексте защиты авторских и смежных прав, чести, достоинства, деловой репутации физических и юридических лиц.

Ключевые слова: копоративная кибербезопасность, корпоративная культура кибербезопасности, субъекты научной и научно-технической деятельности.

Постановка проблеми. Однією із важливих складових сучасної практики забезпечення корпоративної безпеки в державних та приватних структурах є кібербезпека, що включає заходи: захисту інформації з обмеженим доступом (далі – ІзОД) від несанкціонованого доступу; захисту ІзОД та відкритої інформації від загроз її несанкціонованої модифікації, блокування та знищення; протидії розповсюдженню неповної, невчасної та неправдивої інформації у кіберпросторі. Як правило, сучасні заходи із забезпечення корпоративної кібербезпеки обумовлюються технологічними особливостями та можливостями сучасного кіберпростору, охоплюють технічні питання захисту інформаційних ресурсів (продуктів/активів) та захисту іміджевих позицій як організації, так і її співробітників (честі, гідності, ділової репутації та майнових прав фізичних і юридичних осіб).

Традиційно людина вважається найбільш вразливим об'єктом у системі забезпечення безпеки, і ступінь вразливості залежить від багатьох факторів, насамперед, рівня усвідомлення (сприйняття) можливих загроз та їх наслідків, обізнаності щодо методів захисту, психологічних особливостей людини, її світоглядних позицій, морально-етичних цінностей, психологічного клімату у колективі, сімейних обставин та інших складових. При цьому функціональні обов'язки конкретного співробітника

визначають ступінь зацікавленості у його використанні для порушення корпоративної безпеки шляхом використання кібератак на його корпоративну та особисту кібернетичну інфраструктуру.

В умовах неумотивованості (відсутності підстав) співробітників у порушенні корпоративної безпеки, формування корпоративної культури кібербезпеки є дієвим і актуальним заходом підвищення рівня виконавчої дисципліни при виконанні регламентів із захисту інформаційних ресурсів організації, а також додатковим чинником для забезпечення корпоративної безпеки у розрізі завдань кіберзахисту особи – співробітників, що функціонально не задіяні у системі кіберзахисту організації.

Звісно, корпоративна культура кібербезпеки є частиною загальної корпоративної культури організації, що зорієнтована на загальні принципи забезпечення корпоративної безпеки та кібербезпеки зокрема.

Результати аналізу наукових публікацій. Проведений контент аналіз публікацій [5 – 12] свідчить, що формування корпоративної культури кібербезпеки розглядається сьогодні у якості одного із ключових завдань національної системи кібербезпеки та національної безпеки загалом. При цьому процес формування корпоративної культури кібербезпеки спрямований на забезпечення кібербезпеки особи як в рамках адміністративних (бізнес) процесів організації, так і в її повсякденному житті. Однак слід зазначити, що концептуальні та організаційно-правові питання формування корпоративної культури кібербезпеки суб’єктів наукової та науково-технічної діяльності (науково-дослідних, науково-виробничих та проектних установах, центрах, кафедрах – далі наукових установ) мають свої особливості та є актуальними в сучасних умовах розвитку кіберпростору України, а потребують наукового осмислення.

Метою статті є обґрунтування сутності корпоративної культури кібербезпеки, її складових, принципів та методів формування з позицій діяльності наукових установ. Завданнями статті є розкриття сутності феномена корпоративної культури кібербезпеки наукових установ через поняття “корпоративної безпеки”, “інформаційної та кібернетичної безпеки”, “відкритих даних”, “авторських і суміжних прав”, “професійної культури”, “корпоративної культури”, “культури безпеки”, “інформаційної культури” та інших.

Виклад основного матеріалу. Поняття корпоративної безпеки, інформаційної та кібернетичної безпеки зокрема, є інтегративним міждисциплінарним феноменом, який може бути досліджено через управлінські, професійні (фахові), правові, психологічні та інші аспекти.

Корпоративна кібербезпека наукових установ. Зрозуміло, що корпоративна безпека передбачає системно-цілісне бачення проблеми управління економіко-технологічною частиною та “людською складовою” організації як рівноправних підсистем управління. Тому корпоративну безпеку можна розглядати як систему заходів, спрямованих на захист організації від будь-яких навмисних/ненавмисних, зовнішніх/внутрішніх деструктивних дій, що можуть призвести до порушення неперервності економіко-технологічних процесів продуктивної діяльності, сталого розвитку організації тощо. Загалом до категорії зовнішніх деструктивних чинників можна віднести: конкурентну боротьбу; корумпованість державних установ; криміналізацію в окремих сферах діяльності. В свою чергу, у якості внутрішніх чинників можна розглянути передусім: нездоровий психологічний клімат у колективі; недостатність компетентності та відповідальності кадрів; низький рівень мотивації та корпоративної надійності співробітників. Виходячи із мети та завдань статті зосередимо

увагу лише на чинниках компетентності з питань корпоративної безпеки (кібербезпеки зокрема), відповідальності та особистої умотивованості співробітників у її забезпеченні.

1. *Управлінський аспект корпоративної безпеки* передбачає, як правило, використання процесного підходу, що розглядає організацію як набір процесів, відповідно, управління організацією – це управління певними процесами. На кожному етапі процес має свою ціль, ступінь виконання якої є показником, що визначає його ефективність. Тому заходи із забезпечення корпоративної безпеки реалізують контроль за ефективністю процесів шляхом управління ризиками її самої, як з точки зору імовірності реалізації потенційних загроз, так і з точки зору можливих наслідків їх реалізації.

Виходячи із мети та завдань статті, зосередимо увагу на процесах одержання, використання (обробки, зберігання) та поширення (передачі) інформаційних ресурсів, безпосередньо пов’язаних із науковою (науково-технічною) діяльністю.

Метою управління діяльністю наукової установи із забезпечення корпоративної безпеки є забезпечення її сталого розвитку, яка досягається передусім шляхом забезпечення інформаційної та кібернетичної безпеки.

2. *Професійний аспект корпоративної безпеки* наукових установ, незалежно від напрямів фундаментальних та прикладних наукових досліджень, визначає потреби, цілі та задачі діяльності із забезпечення фінансово-економічної безпеки організації, включаючи захист: ІзОД та виробів у яких вона реалізована (якщо така існує); відкритої інформації (у контексті забезпечення авторських і суміжних прав); критичної кібернетичної інфраструктури (ІзОД, відкритої інформації, програмних та технічних засобів, що її обробляють); іміджевої політики організації. У зв’язку з цим звернемо увагу на поняття інформаційної та кібернетичної безпеки наукової установи, підходи щодо її забезпечення.

У науковій спільноті України ще триває дискусія щодо співвідношення між поняттями “інформаційна безпека”, “кібернетична безпека”, “безпека інформації” та “інформаційно-психологічна (у тому числі і психофізична) безпека”, а також “захист інформації” та “інформаційно-психологічний захист”. Обумовлено це історичними етапами та технологічними особливостями розвитку інформаційного і кібернетичного простору, різними поглядами науковців та практиків з позицій: носія інформації, що захищається (людина, папір, електричний сигнал, фізичні поля); об’єкта захисту (інформаційні ресурси, свідомість та підсвідомість людини); рівня захисту (захист людини, організації, держави та міжнародного правопорядку); методологічних основ діяльності із забезпечення інформаційної та кібернетичної безпеки (правові, правоохоронні, організаційні, технічні та інформаційні заходи профілактики, захисту, виявлення та реагування на можливі інциденти (успішні реалізації загроз).

Загалом же існує певна узгодженість думок відносно того, що поняття кібернетичної безпеки є складовою частиною поняття інформаційної безпеки, оскільки сутність загроз, методів, засобів і заходів захисту є однаковою та обмежується (і окремо доповнюється) особливостями кіберпростору. Отже, заходи інформаційної безпеки із забезпечення надійності персоналу, спеціального паперового діловодства, об’єктового режиму та акустичного захисту навряд чи можна віднести до сфери кібербезпеки. Однак, кіберпростір є унікальним явищем, що не має національних кордонів. Відповідно, кібербезпека, на відміну від інформаційної безпеки, є не лише невід’ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки та водночас самостійною сферою забезпечення національної безпеки, а також додатково є самостійною сферою забезпечення міжнародної безпеки.

Виходячи із мети та завдань статті, розглянемо поняття кібербезпеки у розрізі діяльності із забезпечення захисту інформаційних ресурсів та захисту іміджевої політики організації від загроз кібершпигунства та кібертероризму.

Відповідно до положень міжнародного стандарту ISO/IEC 27032 “Guidelines for cybersecurity” (сімейства стандартів з управління інформаційною безпекою ISO/IEC 27000) під кібербезпекою розуміють властивість захищеності інформаційних ресурсів від загроз порушення їх конфіденційності, цілісності та доступності у кіберпросторі. Тезаурус кібербезпеки інтегрований з поняттями інформаційної безпеки як стану захисту (захищеності) інформації, комп’ютерної та мережевої безпеки тощо. У якості кіберпростору розглядається комплексне віртуальне середовище, сформоване за результатами дії людей, програм і сервісів у мережі Інтернет з використанням мережевих і комунікаційних технологій.

Агентство ENISA (Європейське агентство з питань мережевої та інформаційної безпеки), спершу надавало настанови та рекомендації з інформаційної безпеки, а згодом розширило сферу своєї діяльності на вирішення питань кібербезпеки. Кібербезпека зазвичай стосується заходів і дій, спрямованих на захист кіберпростору в цивільній і військовій сферах від загроз, які можуть завдати шкоди взаємозалежним мережам та інформаційній інфраструктурі або є пов’язаними з ними. Кібербезпека спрямована на збереження доступності та цілісності мереж та інфраструктури, а також конфіденційності інформації, яка міститься в них.

Міжнародна асоціація ISACA (Асоціація аудиту та контролю інформаційних систем) пропонує наступні визначення. Кібербезпека – це захист інформаційних активів шляхом боротьби із загрозами безпеці інформації, яка обробляється, зберігається та передається за допомогою інформаційних систем, що взаємодіють за допомогою мереж. Кібербезпека охоплює все, що захищає організація та фізичні особи від умисних атак, порушень, інцидентів і їх наслідків. Відповідно до рекомендацій ISACA організації повинні вміти розрізняти стандартну інформаційну безпеку та кібербезпеку. Різниця полягає в масштабах, мотивах, можливостях і методах атак.

У свою чергу відповідно до чинного Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” мають місце наступні визначення. Кібербезпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі. Кіберпростір – середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з’єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних. Крім того, законодавець надав і інші визначення, зокрема, кіберзахист – сукупність організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного та технічного захисту інформації, спрямованих на запобігання кіберінцидентам, виявлення та захист від кібератак, ліквідацію їх наслідків, відновлення сталості і надійності функціонування комунікаційних, технологічних систем. Кібершпигунство – шпигунство, що здійснюється у кіберпросторі або з його використанням. Кібертероризм – терористична діяльність, що здійснюється у кіберпросторі або з його використанням.

У наукових працях поняття кібернетичного (інформаційного) тероризму тлумачиться по-різному, однак має спільну ознаку – особливий різновид психологічного

терору, що здійснюється у кіберпросторі або з його використанням. Тактична мета інформаційного тероризму полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми, зчинити навколо неї галас, стратегічна – залякування і деморалізація людей задля досягнення певного результату. Тобто мова йде про застосування деструктивних інформаційно-психологічних впливів у кіберпросторі, що можуть бути спрямовані як на окремих осіб, так і організацію, до якої вони належать.

Розглядаючи поняття кібербезпеки організації (у тому числі і наукової установи) не залишимо поза увагою ратифіковану в Україні Конвенцію Ради Європи про кіберзлочинність, у якій визначені: правопорушення проти конфіденційності; правопорушення, пов'язані з комп'ютерами (проти цілісності та доступності інформації); правопорушення пов'язані зі змістом; правопорушення пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав. У чинній конвенції про кіберзлочинність у якості правопорушень, пов'язаних зі змістом, розглядаються лише дії із вироблення, пропонування, розповсюдження, здобуття та володіння дитячої порнографії, однак у цьому контексті доцільно звернути також увагу на чинне законодавство України щодо прав захисту фізичних і юридичних осіб від поширення відомостей про події та явища, котрих не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені).

Здається справедливим, що питання захисту авторських та суміжних прав, честі, гідності та ділової репутації у кіберпросторі можливо теж віднести до заходів кіберзахисту, оскільки мова йде також про заходи забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформаційних ресурсів у кіберпросторі, а також заходи забезпечення спостережності інформації у кіберпросторі для вирішення питань виявлення, інформаційного та технологічного реагування на спеціальні інформаційні акції і операції. Враховуючи глобальність, транснаціональність кіберпростору здається очевидним те, що дієве реагування на спеціальні інформаційні акції і операції можливе лише організаційно-технічними заходами.

Таким чином, доцільно розглядати процес забезпечення корпоративної кібербезпеки наукових установ як комплекс заходів з протидії загрозам кібершпигунства і кібертероризму, що стосуються забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформаційних ресурсів – захисту інформації у кіберпросторі, а також як комплекс заходів із захисту честі, гідності, ділової репутації та майнових прав – інформаційно-психологічного захисту у кіберпросторі.

3. Правовий аспект корпоративної безпеки (у тому числі і наукових установ) – це передусім питання визначення об'єктів та суб'єктів захисту, вимог до методів, засобів та заходів захисту, відповідальності за їх порушення. Відповідно до мети і завдань статті зосередимо увагу лише на кібернетичному захисті відкритої інформації з позиції авторських та суміжних прав, інформаційно-психологічному захисті юридичної та фізичної особи у кіберпросторі. Питання ж захисту ІзОД, включаючи комерційну таємницю наукової установи, є окремим питанням забезпечення корпоративної кібербезпеки, що пов'язане із заходами формування корпоративної культури кібербезпеки лише в завданнях підвищення виконавчої дисципліни при виконанні регламентів захисту інформації – перехід від необхідності сумлінного виконання функціональних обов'язків із захисту інформації до свідомості корпоративної кібербезпеки.

Зазначимо, що визначення поняття “відкриті дані” наведено у Законі України “Про доступ до публічної інформації”. Так, публічною інформацією у формі відкритих даних є публічна інформація у форматі, що дозволяє її автоматизоване оброблення

електронними засобами, вільний та безоплатний доступ до неї, а також її подальше використання. Будь-яка особа може копіювати, публікувати, поширювати, використовувати, у тому числі в комерційних цілях, у поєднанні з іншою інформацією або шляхом включення до складу власного продукту, публічну інформацію у формі відкритих даних з обов’язковим посиланням на джерело отримання такої інформації.

Відкриті дані та інші дані у відкритому доступі є неоднорідними з правової точки зору та в контексті можливості їх обробки, копіювання, передачі та використання [1]. Правові підстави для таких дій щодо відкритих даних визначаються законодавчими актами відповідних країн, що оприлюднюють публічну інформацію у формі відкритих даних.

Інформація, яка розміщена в мережі Інтернет, може містити об’єкти авторського права і для використання таких об’єктів необхідно мати правову підставу – дозвіл (ліцензію) від власника виключних майнових авторських прав або підставу, визначену відповідним законом. У будь-якому випадку, таке використання може бути здійснене в межах відповідних ліцензій або в межах норм, що визначають умови добросовісного використання щодо конкретних об’єктів та на інших правових підставах, що визначені в законодавстві відповідної держави.

Можливість інформації бути об’єктом власності, з точки зору права власності на майно, продовжує залишатися в Україні дискусійним. В Україні галузева належність інформації як об’єкта права загалом, і як об’єкта права власності зокрема, визначена нечітко [2]. Так, у статті 969 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) визначаються документи, як окрема форма інформації, в якості цінностей, які можуть бути передані до банку на зберігання. Крім того, у статті 1010 ЦКУ до майна довірителя відносяться його документи. Відповідно до Глави 62 ЦКУ до результатів виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, які має право використовувати замовник, відносяться наукові дослідження та конструкторська документація, в якості конкретних організаційних форм інформації.

Звісно, виникає питання щодо правового регулювання відносин, пов’язаних з обігом електронних документів, правового визначення поняття веб-документ та інших.

У Законі України “Про інформацію” визначено, що документ – це передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці або на іншому носіїві. Закон України “Про електронні документи та електронний документообіг” визначає, що електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов’язкові реквізити документа. Обов’язковий реквізит електронного документа – обов’язкові дані в електронному документі, без яких він не може бути підставою для його обліку і не матиме юридичної сили (це передусім електронний цифровий підпис та дата підписання документа). Юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму.

В Україні законодавством не встановлений перелік способів фіксації змісту веб-сторінок в мережі Інтернет та не розв’язані інші питання здійснення права на захист авторських прав на твори, розміщені в мережі Інтернет. Хоча вже існує практика надання послуг з проведення фіксації змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з видачею Експертних висновків, що дозволяє формувати докази для ефективного захисту прав інтелектуальної власності та прав осіб від порушень у мережі Інтернет [3], насамперед, щодо незаконного використання об’єктів права інтелектуальної власності, зокрема, об’єктів авторського права і суміжних прав.

Відносно інформаційно-психологічного захисту зазначимо, що сьогодні кіберпростір є зручною платформою для поширення негативної та недостовірної інформації про осіб, що може порушувати їх особисті немайнові права та завдавати шкоди честі, гідності та діловій репутації. Чинне законодавство, що регулює правовідносини у сфері захисту честі, гідності та ділової репутації – Цивільний кодекс України, Закони України “Про інформацію”, “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Про телебачення і радіомовлення” є багато у чому застарілими. У випадках поширення інформації в мережі Інтернет адвокати керуються роз’ясненнями, наданими у постанові Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 “Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи”. Взагалі, ця постанова є чи не найголовнішим документом, до якого звертаються адвокати, що практикують у так званих “репутаційних” справах [4]. Верховний Суд України встановив ряд правил визначення належного відповідача у таких випадках:

- належними відповідачами є автор інформаційного матеріалу та власник веб-сайту;
- позивач повинен встановити особи автора та власника веб-сайту;
- якщо автор матеріалу невідомий або його неможливо встановити, належним відповідачем є власник веб-сайту, оскільки він створив технологічну можливість та умови для поширення інформації;
- дані про власника веб-сайту можуть бути витребувані судом у адміністратора системи реєстрації та обліку доменних імен українського сегмента мережі Інтернет;
- якщо ні автора, ні власника веб-сайту встановити неможливо, факт недостовірності поширеної інформації може бути встановлений судом у порядку окремого провадження.

Однак багато питань є проблематичними: веб-сайт – це і електронна пошта та соціальні мережі (включаючи месенджери); що розуміти під поняттям власник Веб-сайту; як бути, якщо доменне ім’я розміщено не в українському сегменті мережі Інтернет; як встановити хостинг-провайдера та отримати від нього необхідну інформацію, яка містить персональні дані.

Окремим питанням є складнощі із застосуванням статті 361 Кримінального кодексу України (Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), автоматизованих систем, комп’ютерних мереж чи мереж електрозв’язку) у випадках успішної реалізації загроз кібершпигунства та кібертероризму відносно фізичних і юридичних осіб.

Враховуючи мету та завдання статті, можна дійти висновку, що у правовому сенсі основа корпоративної кібербезпеки наукових установ полягає, перш за все, у засвідченні авторства, цілісності та часу створення електронних ресурсів у рамках правових можливостей Національної системи електронного цифрового підпису.

4. *Психологічний аспект корпоративної безпеки* (у тому числі і наукових установ) можна розглянути через призму таких соціально-психологічних категорій, як корпоративні цінності та корпоративна культура.

Корпоративні цінності є основою корпоративної культури, що спрямована на формування корпоративної ідентичності співробітника (корпоративної свідомості) шляхом збалансування особистих і корпоративних інтересів, формування корпоративної відповідальності співробітника за реалізацію стратегії сталого розвитку організації, забезпечення корпоративної безпеки зокрема. Відповідно, одним із результатів формування корпоративної культури є наявність у співробітників стратегічного

корпоративного мислення – фундаменту для розв’язання проблем, пов’язаних з попередженням та реагуванням на загрози продуктивній діяльності організації, забезпечення конкурентоздатності організації тощо.

Виходячи із зазначеного зрозуміло, що поняття корпоративної культури кібербезпеки наукових установ є не тільки уточненням понять психологічного аспекту корпоративної кібербезпеки, а в силу технологічної основи заходів із її забезпечення, враховує також професійний, управлінський та правовий аспект.

Корпоративна культура кібербезпеки наукових установ. Як відомо, існує достатня кількість визначень поняття “культура”, які розглядаються у філософії, культурології, педагогіці, психології, соціології, економіці та інших галузях знань, жодне з яких поки що не стало загальноприйнятим. У якості спільної основи цих визначень можна виділити те, що культура людини утверджується як комплекс якостей, які людина виробила в собі власними зусиллями, і вона є проявом людської самосвідомості. Одним із таких явищ є професійна культура, основи якої закладаються у людини під час навчання, у період підготовки до професійної діяльності та професійного становлення.

Професійна культура розглядається як інтегральний показник діяльності фахівця. Вона забезпечується єдністю та взаємодією всіх її чинників, зокрема такими, як: тезаурус і кругозір (характеристика пізнавальної здатності та інтелектуального потенціалу), вміння і здібності (предметно-практичний досвід особистості), діапазон інтересів (рівень духовних ідеалів), світогляд (як соціальна спрямованість особистісної культури), норми і методи діяльності (регулятор вчинків і дій), культура почуттів (уособлення гуманістичної спрямованості спілкування, що визначає естетичну насиченість поведінки і діяльності) [5]. Виходячи із мети та завдань статті для нас більш цікаве трактування професійної культури як характеристики рівня компетентності фахівця та ставлення його до праці та себе як суб’єкта праці.

Корпоративна культура здається більш вузьким розумінням поняття професійної культури у фаховому сенсі та більш орієнтованим на організаційний аспект у системі управління персоналом організації. Корпоративна культура організації [6] – це сукупність прийнятих на даному підприємстві норм і правил поведінки по відношенню до клієнтів і партнерів, а також культура міжособових стосунків на підприємстві і саме від неї залежить ефективність діяльності організації, стан міжособистісних стосунків в ній та сформований імідж. Власна культура співробітників є зовнішнім відображенням корпоративної культури, яка виражає себе через імідж організації, оскільки співробітники є носіями корпоративної культури.

Доцільно також звернути увагу на поняття наукової культури, яку можна розглядати у вигляді норм й ідеалів наукового пізнання, тобто як професійну культуру. З іншої точки зору, наукова культура – це особливість життя наукового співтовариства, і її можна віднести до рамок корпоративної культури.

Як уже зазначалось раніше, метою корпоративної культури є формування у співробітників стратегічного корпоративного мислення – фундаменту для розв’язання проблем, пов’язаних з попередженням та реагуванням на загрози продуктивній діяльності організації. При цьому загальне поняття культури безпеки визначається як рівень розвитку людини і суспільства, що характеризується значущістю забезпечення безпеки життєдіяльності в системі особистісних і соціальних цінностей, безпечної поведінки в повсякденному житті і в умовах небезпечних та надзвичайних ситуацій, рівнем захищеності від загроз і небезпек в усіх сферах життєдіяльності [7].

Враховуючи специфіку заходів із забезпечення корпоративної безпеки наукових установ, доцільно також звернути увагу на поняття інформаційної культури, а також співвідношення між поняттями інформаційної культури та культури кібербезпеки.

Аналіз підходів до сутності інформаційної культури [8], які сформувалися в різних галузях знань свідчить, що розуміння цього поняття є неоднозначним. Спільною рисою, зокрема, є визнання детермінаційних зв'язків між рівнем інформаційної культури і розвитком певної сфери професійної активності особистості. Відмінності полягають у широкому та вузькому охопленні ознак інформаційної культури, від навичок володіння окремими інформаційними технологіями (комп'ютерної грамотності) до опанування знань та навичок майже у всіх сферах людської діяльності. З погляду на визначення корпоративної культури становить інтерес наступне визначення інформаційної культури у вузькому розумінні [9]: інформаційна культура в управлінській діяльності включає культуру правил організації подання, сприймання та використання інформації, культуру правил суспільних відносин із використанням мережі Інтернет та культуру суспільних правовідносин із застосуванням нових комп'ютеризованих інформаційних технологій.

Тому, з погляду на предмет дослідження, зосередимо увагу на вузькому розумінні поняття інформаційної культури, обмежуючись сутністю професійної та корпоративної культури безпеки у кіберпросторі – цифровою грамотністю та культурою безпекового поведіння в кіберпросторі.

Ототожнення культури кібербезпеки як складової інформаційної культури у вузькому розумінні уявляється обґрунтованим, оскільки безпековий аспект є ваговою частиною інформаційних відносин, що передбачають використання сучасних ІТ-технологій мережі Інтернет [10; 11].

Поняття культури кібербезпеки (у розумінні захисту інформації) почало поширюватись у світі після прийняття у 2003 році Резолюції Генеральної Асамблеї ООН “Створення глобальної культури кібербезпеки”. У звіті Європейське агентство з питань мережевої та інформаційної безпеки (ENISA) 2017 року “Культура кібербезпеки організації” запропоновано наступне визначення культури кібербезпеки [12]: знання, переконання, уявлення, норми і цінності людей по відношенню до кібербезпеки та використанню інформаційних технологій. Формування культури кібербезпеки в організації спрямоване на зміну мислення співробітників, сприйняття ризику та спільної відповідальності за забезпечення кібербезпеки організації, сприйняття заходів із забезпечення особистої кібербезпеки як побутової звички.

Складові культури кібербезпеки визначені у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, у якості найбільш вагомих виділимо:

- обізнаність – учасники повинні бути інформовані про ризики та необхідність забезпечення кібербезпеки, а також про свої можливості у підвищенні стану захищеності;
- відповідальність – учасники відповідають за безпеку інформаційних систем та мереж згідно зі своєю роллю в системі кібербезпеки;
- реагування – учасники повинні вживати своєчасні і спільні заходи щодо попередження інцидентів, які стосуються кібербезпеки, їх виявленню і реагування на них;
- переоцінку – учасники повинні піддавати оцінюванню стан забезпечення кібербезпеки та вносити належні зміни в політику, практику, заходи і процедури забезпечення кібербезпеки, враховуючи при цьому появу нових і зміну колишніх загроз і чинників уразливості;

– етику – учасники повинні враховувати законні інтереси інших і визнавати, що їхні дії або бездіяльність можуть зашкодити іншим.

Таким чином, на авторську думку, корпоративна культура кібербезпеки наукових установ – це компетентність та корпоративні цінності наукового співтовариства, пов’язані із забезпеченням особистої та корпоративної безпеки у кіберпросторі у відповідності із визначеною політикою кібербезпеки наукової установи.

Політика кібербезпеки наукової установи повинна бути орієнтована перш за все на попередження загроз витоку електронної інформації щодо результатів наукових досліджень до їх офіційного опублікування та/або оформлення авторських прав, попередження випадків неправомірного звинувачення у порушенні авторських і суміжних прав та негативного впливу на іміджеві позиції наукового співтовариства. Реалізація політики кібербезпеки наукової установи повинна передбачати заходи захисту корпоративної та особистої кібернетичної інфраструктури співробітників установи від загроз несанкціонованого доступу до електронної інформації, її модифікації та знищення, передбачати можливість доведення авторства, цілісності та дати виготовлення електронної інформації, урегулювання питань щодо безпечного використання технологій мережі Інтернет. Політика кібербезпеки наукової установи повинна передбачати заходи корпоративної взаємодії та реагування на інциденти порушення безпеки інформації та інформаційно-психологічної безпеки у рамках діяльності наукової установи.

Особиста кібербезпека співробітника наукової установи є основним спрямуванням заходів формування корпоративної культури кібербезпеки, орієнтованим на засвоєння необхідних умінь та навичок захисту, що стосуються як технічних, так і психологічних аспектів, так званої соціальної інженерії і можливостей інформаційно-психологічного впливу. Відповідно, у якості основних складових формування корпоративної культури кібербезпеки можна виділити навчання та мотивування співробітників наукової установи, етичний контроль включно.

Основними принципами формування корпоративної культури кібербезпеки наукової установи можна вважати своєчасність, зрілість та доступність заходів із формування у співробітників корпоративних етичних норм безпекового поведіння в кіберпросторі.

Методи формування корпоративної культури кібербезпеки наукової установи доцільно розглядати у рамках сфери компетенції підрозділу управління персоналом, оскільки потрібно враховувати особистість кожного співробітника, пропонувати індивідуальні мотиватори для сприйняття, усвідомлення та опанування технологій кіберзахисту.

Висновки.

Формування корпоративної культури кібербезпеки суб’єктів наукової та науково-технічної діяльності належить до завдань системи управління персоналом, що спрямована на посилення заходів забезпечення корпоративної безпеки в частині захисту інформації з обмеженим доступом, авторських і суміжних прав, негативного впливу на іміджеві позиції наукового співтовариства. З позиції соціального партнерства доцільно звернути увагу на заходи інформування, навчання та мотивації співробітників до виконання норм корпоративної культури кібербезпеки. З технічної – це забезпечення співробітників засобами технічного і криптографічного захисту інформації, надання необхідних послуг (у тому числі і з моніторингу контенту кіберпростору) та створення умов для широкого використання електронного цифрового підпису. З правової –

створення умов для надання своєчасної правової допомоги співробітникам в питаннях захисту авторських і суміжних прав, захисту честі, гідності, ділової репутації.

Перспективи подальших досліджень є визначення концептуальних, правових та організаційних основ побудови системи кібербезпеки суб’єктів наукової та науково-технічної діяльності.

Використана література

1. Тарасюк А.В. Відкриті дані та інші дані у публічному доступі : правові аспекти // Інформація і право. – № 2(21)/2017. – С. 59-65.
2. Брижко В.М. Інформаційний продукт як об’єкт права власності // Інформація і право. – № 4(23)/2017. – С. 5-15.
3. Центр компетенції адресного простору українського сегменту мережі Інтернет. – Режим доступу : <http://web-fix.org>
4. Рубля О. Питання належного відповідача у справах про захист честі, гідності та ділової репутації. – Режим доступу : <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2017/3/29/158027.htm>
5. Власюк О. Структура професійної культури сучасного фахівця // Наукові записки. – (Серія : “Психологія”). – 2008. – № 11. – С. 29.
6. Фіщук Н.Ю., Ломачинська І.В. Корпоративна культура організації: сутність, види, принципи та вплив на розвиток організації : зб. наукових праць ВНАУ. – (Серія : “Економічні науки”) . – 2012. – Т. 4. – № 1(56). – С. 81-85.
7. Зоріна М.О. До проблеми визначення актуальності й особливостей формування культури безпеки життєдіяльності // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2010. – № 8. – С. 149-153.
8. Беляков К.І. Інформаційна культура в Україні : правовий вимір : монографія / К.І. Беляков, С.Г. Онопрієнко, І.М. Шопіна : за заг. ред. К.І. Белякова. – К. : КВІЦ, 2018. – 169 с.
9. Новицька Н. Б. Організаційно-правові аспекти інформаційної культури в управлінській діяльності : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07. – (Національна академія держ. податкової служби України). – Ірпінь, 2007. – С. 38.
10. Довгань О.Д. Щодо деяких правових аспектів культури кібербезпеки : зб. тез наукових доповідей IX Всеукраїнської науково-практичної конференції [“Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави”]. – К., 2018. – С. 60-62.
11. Мельник С.В. Формування культури кібербезпеки : особистісний, корпоративний, державний та глобальний вимір. : зб. тез наукових доповідей IX Всеукраїнської науково-практичної конференції [“Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави”]. – К., 2018. – С. 115-118.
12. Report The European Union Agency for Network and Information Security (ENISA) Cyber Security Culture in organisations. – Режим доступу : <https://www.enisa.europa.eu/publications/cyber-security-culture-in-organisations>

~~~~~ * * * ~~~~~

Інформаційна і національна безпека

УДК 340:351.86

ПИЛИПЧУК В.Г., доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
керівник Секції правового забезпечення НАПрН України
ДОРОНІН І.М., кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач наукової лабораторії НДІП НАПрН України

**ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
В УКРАЇНІ**

***Анотація.** У статті висвітлено теоретичні та прикладні аспекти розроблення, впровадження і розвитку права національної безпеки та військового права в Україні. Проведено аналіз суспільних відносин у сфері національної безпеки і оборони, розглянуто предмет та систему права національної безпеки в США та інших країнах англосаксонської системи права, а також теоретичні засади виокремлення нових галузей права. Висвітлено актуальні проблеми, пов'язані з визначенням Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, та визначено можливі шляхи їх вирішення. Розроблено пропозиції щодо паспорту наукової спеціалізації 25.256.01 – “право національної безпеки; військове право”.*

***Ключові слова:** право, суспільні відносини, національна безпека, оборона, право національної безпеки, військове право, освіта, наука.*

***Summary.** In the article the theoretical and applied aspects of development, introduction and development of right for national security and military right are reflected in Ukraine. The analysis of public relations is conducted in the field of national security and defense, an object and system of right for national security in the USA and other countries of the anglo-saxon system of right are considered, as well as theoretical basis for selection of new fields of law. Topical issues are reflected which are related to the determination of List of the fields of knowledges and specialties used for training of applicants for higher education, and the possible ways of their solution are defined. Suggestions are developed in relation to ~~to~~ the passport of scientific specialization 25.256.01 – “right for national security; military right”.*

***Keywords:** right, public relations, national security, defense, right for national security, military right, education, science.*

***Аннотация.** В статье отражены теоретические и практические аспекты разработки, внедрения и развития права национальной безопасности и военного права в Украине. Осуществлен анализ общественных отношений в сфере национальной безопасности и обороны, рассмотрен предмет и система права национальной безопасности в США и других странах англосаксонской системы права, а также теоретические основы выделения новых отраслей права. Отражены актуальные проблемы, возникшие в связи с принятием Перечня отраслей знаний и специальностей, по которым осуществляется подготовка соискателей высшего образования. Разработаны предложения относительно паспорта специализации 25.256.01 – “право национальной безопасности; военное право”.*

***Ключевые слова:** право, общественные отношения, национальная безопасность, оборона, право национальной безопасности, военное право, образование, наука.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах глобалізації відбувається кардинальна трансформація систем національної, колективної та міжнародної безпеки, реальних і потенційних викликів і загроз безпеці людства та міжнародному правопорядку, що зумовлює відповідні зміни у суспільних відносинах та їх правовому регулюванні.

Розгортання гібридної війни з боку РФ та окупація частини території України зумовили значні зміни в українському суспільстві, що потребують належного суспільного регулювання у швидкоплинних умовах. За цих обставин правове забезпечення в галузі національної безпеки і оборони, як свідчить аналіз, не завжди своєчасно і ефективно врегульовувало нові суспільні відносини у цій сфері. Водночас, суттєво збільшився масив нормативно-правових актів, що регламентують питання національної безпеки і оборони України. Така сукупність правових актів становить окрему галузь законодавства і регламентує визначене коло суспільних відносин з питань національної безпеки і оборони України. Згідно з п. 17 частини першої статті 106 Конституції України загальне керівництво у вказаній сфері здійснює Президент України, наділений відповідними повноваженнями.

Правові основи захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України та інші аспекти забезпечення національної безпеки і оборони визначені статтею 17 Конституції України та низкою законодавчих актів. Чинне законодавство визначає компетенцію і повноваження державних органів у цій сфері. Тобто, існування окремої галузі законодавства, що регламентує національну безпеку і оборону є очевидним. Водночас, в сучасних умовах гібридної війни проти України актуалізується проблема виокремлення галузі права національної безпеки та військового права в окрему наукову спеціалізацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно проблеми забезпечення національної безпеки і оборони розглядались на стику різних галузей науки, у тому числі права, державного управління, політології, міжнародних відносин тощо. Насамперед, це стосується розроблення теоретичних основ національної безпеки і оборони та відповідного понятійно-категоріального апарату.

Саме такий підхід характеризує праці О. Белова, В. Білоуса, В. Горбуліна, О. Данільяна, О. Дзьобаня, О. Довганя, Н. Нижник, Р. Калюжного, В. Картавцева, А. Качинського, В. Косевцова, В. Крутова, Г. Новицького, Г. Ситника, М. Стрельбицького, М. Панова, В. Тихого, З. Чуйко та інших вчених, які досліджували окремі складові національної безпеки – економічну, політичну, екологічну, інформаційну, соціальну та інші.

Водночас, після скасування у 2001 р. наукової спеціальності в галузі військового права, проблематика щодо визначення права національної безпеки та військового права, як окремої галузі права, досліджувалася частково в окремих працях вітчизняних вчених [1 – 6] та ін.

Мета і завдання дослідження полягає у проведенні аналізу суспільних відносин у сфері національної безпеки і оборони України, ґрунтуючись на підходах, притаманних українській правовій науці, практиці США та інших держав. Крім цього, розглядається проблема виокремлення права національної безпеки та військового права в окрему галузь юридичних наук та визначення пріоритетів її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Термін “національна безпека”, як свідчить аналіз, походить і набув поширення в США, а в подальшому знайшов відображення у політичних поглядах та суспільних науках більшості країн світу.

Для визначення можливості існування та предмету права національної безпеки розглянемо відповідний досвід, притаманний правовій науці держав англосаксонської системи права. За результатами досліджень, термін “національна безпека”

застосовувався в американському політичному дискурсі на рівні промов та дискусій з кінця XVIII століття до 40-х років XX століття [7].

Досить активно цей термін застосовувався у діяльності громадських організацій, насамперед, Ліги національної безпеки, створеної в США наприкінці 1914 року. Діяльність Ліги підтримували політики правого спектру поглядів, а в період між першою та другою світовими війнами вона нараховувала понад 50 000 активних членів і була найчисленнішою серед ідеологічно споріднених громадських організацій США. Організація існувала до 1942 року і напрацьоване нею ідеологічне підґрунтя після Другої світової війни було покладено в основу підготовки та прийняття законодавства у сфері національної безпеки і оборони США.

Розробка спеціального законодавства з питань національної безпеки і оборони відбувалась в рамках законодавчого забезпечення “доктрини Трумена”, як сукупності політико-правових поглядів, що сформувалися на початку “холодної війни” в умовах протистояння між США і НАТО та колишнім Радянським Союзом і країнами Варшавського договору. Основою цієї доктрини був остаточний відхід від ізоляціонізму в зовнішній політиці та протидія радянській ідеологічній експансії в усьому світі. У цей час в США сформувалась досить потужна група експертів та управлінців з числа військових керівників, розвідників, дипломатів та політологів, що спеціалізувались у дослідженні ідеології комунізму та радянської політичної системи. Водночас їх пропозиції стосовно розбудови системи державного управління у цій сфері розроблялися спільно з юридичними радниками адвокатських фірм м. Нью-Йорк [8]. Таким чином відповідна ідеологія відразу знаходила своє втілення у нормах права, а самі законодавчі акти готувались професійно та враховували юридичні реалії.

Загалом, концептуальні погляди розбудови системи національної безпеки США були втілені у спеціальному законодавчому акті – Акті про національну безпеку 1947 року, який заклав підґрунтя законодавства США у цій сфері.

На рівні навчальної дисципліни курс права національної безпеки почав запроваджуватися у 1974 р. і нині викладається у 130 навчальних закладах США, у тому числі на рівні магістра з права національної безпеки [9].

Слід зазначити, що в США увага науковців зосереджена, насамперед, на практичних аспектах права, тому теоретичні обґрунтування і наукові дискусії стосовно систематизації права та виокремлення конкретних галузей непритаманні основному науковому дискурсу. Загалом вважається, що оскільки невід’ємною частиною права є судові прецеденти, то і галузі права характеризуються, насамперед, сферою правової спеціалізації. Такий підхід не обов’язково пов’язується із ухваленням основного законодавчого акту, що становить серцевину для формування конкретної галузі права. Навпаки, юридична спеціалізація у певній сфері зумовлюється специфічністю суспільних відносин, які виникають, і ґрунтуються на вирішенні практичних питань застосування існуючого права, розв’язанні суперечок (у тому числі на досудовому рівні) і лише у подальшому – на судових прецедентах та спеціальних законодавчих актах.

Іноді, як свідчить історико-правовий аналіз, активізація сфери правової спеціалізації відбувається через деякий час після ухвалення законодавчого акту та під впливом актуальних суспільних потреб. Зокрема, законодавчий акт у сфері національної безпеки США було ухвалено ще 1947 року, але зростання суспільної потреби у праві національної безпеки було зумовлено прийняттям законодавчих актів щодо боротьби з тероризмом, які слугували підґрунтям відповідної правозастосовної практики після терористичних атак США 2001 року.

У цьому, на наш погляд, вбачається певна **аналогія з потребами правозастосовної практики в Україні**, що виникли з початком гібридної війни та окупацією РФ частини її території.

Нині **предмет та система права національної безпеки США** розглядається по-різному і зумовлена авторськими підходами науковців. Наприклад, в Університеті Вірджинії, який є одним із провідних навчальних і дослідницьких закладів у цій сфері, професором Дж. Н. Муром та його послідовниками під час вивчення права національної безпеки запропоновано широкий підхід, що включає загальні основи світового порядку, міжнародно-правові проблеми війни, конфліктів, порушень норм права та санкцій, міжнародно-правові режими нерозповсюдження зброї, протидія міжнародному тероризму, міжнародні трибунали і кримінальний процес у злочинах проти миру і безпеки людства, сучасні глобальні загрози (тероризм, піратство, кіберзлочинність). Окрім цього, вивчається національне законодавство щодо діяльності Ради національної безпеки США, конституційні засади у сфері національної безпеки, особливості правового регулювання розвідувальної і контррозвідувальної діяльності, дотримання та обмеження прав і свобод людини в інтересах національної безпеки, право у сфері застосування економічних санкцій США проти окремих країн та осіб, імміграційне законодавство, правові засади реагування на надзвичайні ситуації та участь громадськості у таких заходах, антитерористичні заходи та проблеми національної безпеки в екологічній сфері [10].

Інший підхід полягає у **розширенні предмета за рахунок положень військового права**, яке, в свою чергу, також розглядається як галузь правової спеціалізації і ґрунтується на досить об'ємному спеціальному законодавстві. Наприклад, структура, що наводиться професорами Ч. Шенором та Л. Хоугом у посібнику “Право національної безпеки та військове право”, включає наступні положення: конституційні засади національної безпеки, повноваження Конгресу, Президента та інших державних органів, право воєнного часу і право мирного часу, поняття права національної безпеки, законодавча основа права національної безпеки, злочини у сфері національної безпеки та особливості кримінального судочинства, правове регулювання захисту державного кордону, правовий статус іноземців, державна таємниця, курс військового права (правовий статус військовослужбовців, проходження військової служби, соціальний захист та компенсації, адміністративний процес у військовій службі, історія військового законодавства США, система військового судочинства та особливості процесу, право військового конфлікту, правові особливості звільнення та служби в резерві) [11].

Слід зауважити, що українським законодавством поняття “національна безпека” і “оборона” вже імплементовані у практику, тобто існує сукупність нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини у цій сфері, але пропозиції стосовно виокремлення права національної безпеки (та відновлення військового права) в окрему галузь почали обґрунтовуватися порівняно недавно.

У контексті зазначеного варто нагадати, що комплексному розвитку права національної безпеки та військового права в Україні, за нашими оцінками, завадило скорочення наукової спеціальності в галузі військового права, а також ліквідація у 2010 – 2011 роках провідних наукових установ у сфері національної безпеки і оборони (Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України, Інституту проблем національної безпеки при РНБО України, Інституту дослідження проблем державної безпеки СБ України).

Традиційні засади вітчизняної правової науки стосовно розподілу права на відповідні галузі ґрунтуються на розумінні галузі права як уособленої сукупності норм, спрямованих на регулювання якісно однорідних суспільних відносин. Головні ознаки галузі права полягають в тому, що вона є найбільш значною за обсягом частиною системи права, має власний предмет правового регулювання, визначається єдністю предмета і методу правового регулювання, складається з інститутів права і є відносно самостійною від інших об'єднань правових норм у системі права [12]. Однак, в сучасній правовій науці поділ права на окремі галузі є досить дискусійним, зокрема це стосується і виокремлення нових галузей права.

Заслужують на увагу висновки, що визначення предмету і методу правового регулювання недостатньо для виокремлення галузі права через обмеженість методів правового регулювання. Тому для критеріїв поділу права на галузі можна використовувати критерій правового режиму. Правовий режим галузі права складається з великої групи однорідних суспільних відносин, які становлять окрему, відносно самостійну сферу суспільного життя, що є предметом галузі права. Для правового режиму в такому контексті характерною є наявність особливої цілісної системи регулятивного впливу, яка характеризується специфічними прийомами регулювання, особливим порядком виникнення і формування змісту прав і обов'язків, їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, які поширюються на сукупність правових норм [13].

Свого часу такий підхід був застосований П.П. Богуцьким щодо обґрунтування виокремлення військового права в окрему галузь через поняття правового режиму воєнної безпеки, який розглядався ним як спеціальний режим, що забезпечує регулювання суспільних відносин, які виникають та діють у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних зі станом відкритої боротьби між державами із застосуванням різних видів озброєння [2].

За нашими оцінками, правовий режим національної безпеки і оборони має значно ширше коло регулювання суспільних відносин, зокрема: стратегічного планування у сфері національної безпеки і оборони; оборони держави, економічного та військово-промислового забезпечення оборонних заходів; протидії розвідувально-підривній діяльності іноземних держав та організацій, що використовують невійськові або “гібридні” методи (*поєднання військових, політичних, інформаційних, економічних, енергетичних та інших складових*) для досягнення визначених цілей; заходів із здобуття важливої інформації за межами держави та впливу на державну політику інших держав щодо України; тимчасових обмежувальних заходів у ситуаціях, що загрожують безпеці державі; протидії терористичним та екстремістським проявам; охорони державного кордону, а також складові правового режиму воєнної безпеки.

Тобто можна вести мову про наявність предмету правового регулювання права національної безпеки, як окремої галузі права. Водночас, військове право, як видається, слід розглядати як споріднену галузь права, що може бути підґрунтям для подальших наукових досліджень.

Законодавство України у сфері національної безпеки і оборони, як свідчить аналіз, почало формуватися з 1990 року з прийняттям Декларації про державний суверенітет. Нині розроблено та прийнято комплекс законів та інших нормативно-правових актів з питань забезпечення національної безпеки і оборони України. До основних із них слід віднести Конституцію України, закони України “Про національну безпеку України”, “Про оборону України”, “Про Раду національної безпеки і оборони України”, “Про військовий обов'язок і військову службу”, “Про Збройні Сили України”, “Про

державний кордон України”, “Про Службу безпеки України”, “Про Державну прикордонну службу України”, “Про розвідувальні органи України”, “Про контррозвідувальну діяльність” та інші.

Унікальний характер правовідносин, що виникають у сфері національної безпеки і оборони, можливо підкреслити низкою прикладів. Зокрема, чинне законодавство передбачає обмежувальні заходи стосовно іноземців. Відповідно до частини 1 статті 13 Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” не дозволяється в’їзд в Україну іноземцю в інтересах забезпечення національної безпеки України, що не є юридичною санкцією за вчинення правопорушення. Таким чином, право, що регламентує суспільні відносини у сфері обмежувальних заходів стосовно іноземців в інтересах забезпечення національної безпеки, не є правом, яке регламентує накладення стягнень за правопорушення або процесуальним правом. У праві США зазначені питання розглядаються в рамках правової спеціалізації з права національної безпеки. Адміністративне право такі правовідносини регламентує суто формально в розрізі відносин між суб’єктом владних повноважень та особою без ґрунтового дослідження понять “національна безпека” та “інтереси забезпечення національної безпеки”, що унеможлиблює адекватний захист прав і свобод людини засобами адміністративного судочинства, оскільки віддає на розсуд державного органу тлумачення зазначених правових понять.

Іншим прикладом, що стосується приватно-публічних відносин, є прийнятий нещодавно Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про гастрольні заходи в Україні” (щодо особливостей організації та проведення гастрольних заходів за участі громадян країни-агресора)”, який, виходячи з необхідності регулювання суспільних відносин у сфері національної безпеки, вніс зміни у порядок державного регулювання окремих аспектів комерційної діяльності.

Наведені приклади підкреслюють важливість комплексного розгляду поставленої правової проблеми для практики застосування норм права, оскільки значна кількість оціночних понять, відсутність єдиної системи права національної безпеки та військового права, неузгодженість правових приписів з основними принципами права та між собою можуть призводити до порушень прав людини і громадянина та до зайвих перепон в соціально-економічній та інших сферах.

Слід також звернути увагу на питання *організаційно-правового забезпечення* наукових досліджень в галузі “права національної безпеки та військового права”. За нашими оцінками, в сучасних умовах, активізація чи стагнація наукових досліджень у тій чи іншій сфері значною мірою зумовлена регламентацією наукових спеціальностей за якими присуджуються наукові ступені.

Чинний Перелік наукових спеціальностей, затверджений наказом Міністерства освіти, науки, молоді і спорту України від 14.09.2011 р. № 1057 з наступними змінами і доповненнями визначає можливість присудження наукових ступенів в галузі юридичних наук у відповідному розділі 12. Крім цього, наукові ступені з юридичних наук присуджуються за спеціальностями “Юридична психологія” (спеціальність 19.00.06, розділ 19 “Психологічні науки”), “Державна безпека України” (спеціальності підрозділу 21.07. розділу 21 “Національна безпека”).

До 2001 року в системі наукових спеціальностей, як зазначалося, існувала спеціальність 20.02.03 “Військове право, військові аспекти міжнародного права”. У 2007 – 2008 роках фахівцями Інституту дослідження проблем державної безпеки СБ України були напрацьовані пропозиції щодо запровадження правових досліджень в рамках

спеціальності 21.01.01 – “основи національної безпеки”. Однак після ліквідації ВАК України це питання було знято з розгляду.

Звертає на себе увагу та обставина, що після вилучення спеціальності “військове право” з переліку наукових спеціальностей значно зменшився інтерес науковців до проведення досліджень у цій сфері, що яскраво ілюстровано у “Довіднику захищених в Україні дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора юридичних наук з військового права (1991 – 2014 р.)” [14].

Також варто враховувати, що у контексті реформування науки і освіти було видано відповідний наказ МОН України від 6.11.2015 р. № 1151 “Про особливості запровадження Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266”, який спробував інтегрувати відповідні освітні та наукові спеціальності [15].

Наскільки вдалим було це рішення визначить практика, але слід зауважити, що згідно з вказаним Переліком було передбачено лише одну спеціальність в галузі права – 081 “Право”. За оцінками експертів і вчених, наслідком запровадження такого підходу на навчально-науковому і науковому рівнях вищої освіти (доктор філософії та доктор наук відповідно) могло стати фактичне згортання наукових шкіл в галузі юридичних наук і деградація вітчизняної науки в цілому. Це також могло б призвести до фактичного згортання будь-яких перспектив та визначених пріоритетів інноваційного розвитку суспільства і держави.

З огляду на викладене, за ініціативою представників НДІ інформатики і права НАПрН України, Секції правового забезпечення національної безпеки і оборони НАПрН України та керівництва НАПрН України було розпочато консультації з фахівцями МОН України стосовно пошуку шляхів збереження і розвитку правової науки, що можуть стати базовими для розвитку усієї вітчизняної науки.

Як приклад, за результатами всебічного розгляду наявних проблем та з метою збереження наявних здобутків і подальшого розвитку правової науки було запропоновано в рамках **спеціальності 081 – “Право”** запровадити такі **наукові спеціалізації**:

- 08.081.01 – теорія та філософія права; порівняльне правознавство; історія права та держави;
- 08.081.02 – конституційне право; муніципальне право;
- 08.081.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;
- 08.081.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право;
- 08.081.05 – трудове право; право соціального забезпечення;
- 08.081.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право;
- 08.081.07 – адміністративне право і процес; фінансове право;
- 08.081.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;
- 08.081.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність;
- 08.081.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура;
- 08.081.11 – міжнародне право;
- 08.081.12 – інформаційне право; право інтелектуальної власності.

Відповідно в галузі психологічних наук запропоновано запровадити спеціалізацію **05.053.01 – юридична психологія**, а в галузі національної безпеки – спеціалізацію **25.256.01 – право національної безпеки; військове право**.

Поряд з цим, для розробки паспорту спеціалізації 25.256.01 – “право національної безпеки; військове право” було створено творчий колектив із числа представників Секції правового забезпечення національної безпеки і оборони НАПрН України, НДІП НАПрН України і Національної академії СБ України у складі Пилипчука В.Г. (керівник), Богуцького П.П., Довганя О.Д., Дороніна І.М., Стрельбицького М.П., Фурашева В.М.

За результатами опрацювання наявних здобутків вітчизняних та іноземних вчених було запропоновано таку **формулу спеціалізації** 25.256.01 – “право національної безпеки; військове право”: *“галузь юридичної науки, яка досліджує правові основи та проблеми забезпечення національної безпеки і оборони, як однієї з основних функцій держави; правові основи захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканості кордонів України, праве забезпечення державної і воєнної безпеки та безпеки державного кордону; проблеми законодавства і права у сфері національної, колективної та міжнародної безпеки; систему і державно-правові механізми забезпечення національної безпеки і оборони України; нормативно-правове регулювання діяльності суб’єктів сектору безпеки і оборони, військових правоохоронних органів та органів військового правосуддя; правові проблеми імплементації стандартів країн-членів Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору у законодавство України”*.

В галузі права національної безпеки було запропоновано визначити такі пріоритетні напрями досліджень:

- суспільні відносини у сфері національної безпеки як об’єкт права; предмет та методи дослідження, наукові школи, тенденції і закономірності становлення правової науки у сфері національної безпеки; понятійно-категоріальний апарат, предмет, принципи і функції права національної безпеки;

- правові основи та проблеми становлення і розвитку системи забезпечення національної безпеки, критерії забезпечення національної безпеки, об’єкти національної безпеки та суб’єкти забезпечення національної безпеки;

- функції держави, інтереси суспільства, права і свободи та обов’язки людини і громадянина у сфері національної безпеки; правові основи захисту прав і безпеки людини і громадянина, співвідношення між правом суспільства на безпеку та правами людини і громадянина;

- правові засади і проблеми визначення пріоритетів національних інтересів, проблеми і принципи захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України;

- правові основи формування та реалізації державної політики з питань національної безпеки, становлення і розвитку системи державного управління у сфері національної безпеки, стратегії і тактики забезпечення національної безпеки; роль держави і права у забезпеченні національної безпеки;

- правове забезпечення національної безпеки у зовнішньополітичній, внутрішньополітичній, соціальній та гуманітарній сферах, економічній, науково-технологічній, екологічній та інших сферах; правові засади боротьби з тероризмом, протидії корупції та організований злочинній діяльності, що створюють загрози національній безпеці;

– теоретико-правові та прикладні проблеми становлення і розвитку державних і недержавних суб’єктів сектору безпеки, їх правовий статус, функції і компетенція, координація діяльності та організація взаємодії;

– правові засади та проблеми застосування сил і засобів забезпечення національної безпеки; правове регулювання комплексного кадрового, інформаційного та інших видів ресурсного забезпечення діяльності суб’єктів забезпечення національної безпеки;

– основи нормотворчої діяльності в галузі національної безпеки; предмет, принципи, стадії та механізми законодавчого регулювання у сфері національної безпеки; концептуальний, стратегічний і тактичний рівні нормативно-правового регулювання з питань національної безпеки;

– правові та історичні аспекти забезпечення національної безпеки на теренах України, досвід правового регулювання у сфері національної безпеки країн-членів Європейського Союзу та інших іноземних держав;

– правові основи становлення і розвитку систем колективної та міжнародної безпеки; правовий статус міжнародних організацій в галузі безпеки за участі України, регулювання їх завдань, компетенції, форм і методів діяльності; адаптація національного законодавства у сфері національної безпеки до правових стандартів країн-членів Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору;

- правовий статус тимчасово окупованих територій, внутрішньо-переміщених осіб та осіб, що перебувають на окупованих територіях, особливості правового забезпечення проблем деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій;

– правові основи та проблеми участі громадян, громадських та інших недержавних організацій у забезпеченні національної безпеки; правові засади становлення і розвитку демократичного контролю над сектором безпеки і оборони України.

Водночас, *в галузі військового права* було запропоновано визначити такі основні напрями досліджень:

– предмет, принципи, функції, система та інститути військового права; методологія дослідження основ воєнної безпеки, державної безпеки та безпеки державного кордону, проблем законодавства і права у сфері оборони;

– теоретичні та правові основи суспільних відносин у воєнній сфері; суб’єкти військових правовідносин, Збройні Сили та інші військові формування держави, як суб’єкти військового права;

– захист прав, свобод та безпеки людини і громадянина у воєнній сфері, в ході воєнних конфліктів, проведення антитерористичних, воєнних, спеціальних та миротворчих операцій;

– правові основи формування і реалізація державної політики у сфері оборони та оборонно-промислового комплексу, становлення і розвитку системи державного та військового управління у воєнній сфері;

– теоретико-правові та прикладні проблеми становлення і розвитку воєнної організації держави, військових та військово-цивільних адміністрацій, систем забезпечення державної безпеки і охорони державного кордону;

– правові основи захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України; правове забезпечення діяльності суб’єктів воєнної безпеки, державної безпеки, безпеки державного кордону та оборонно-промислового комплексу України;

– правові засади становлення і розвитку системи військової юстиції; правове забезпечення організації та діяльності військових правоохоронних органів, військової

прокуратури і військового суду; військовий правопорядок та особливості юридичної відповідальності військовослужбовців;

– організаційно-правове забезпечення комплексного огляду сектору безпеки і оборони, оборонного огляду та огляду оборонно-промислового комплексу, стратегічного планування в галузі безпеки і оборони;

– військовий обов’язок і військова служба, правові засади проходження військової служби, правовий статус військовослужбовців, правові гарантії та соціально-правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей;

– військове законодавство, військові статuti та інші джерела військового права, систематизація військового законодавства; адаптація національного військового законодавства до правових стандартів країн-членів Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору.

Вказані та інші пропозиції щодо паспортів спеціалізації, у тому числі з права національної безпеки та військового права, комплексно розглядалися представниками різних галузей правової науки та були підтримані Експертною радою МОН України з питань проведення експертизи дисертацій з юридичних наук.

Висновки.

Розгляд теоретичних і прикладних засад запровадження і розвитку в Україні права національної безпеки та військового права дає змогу дійти таких основних висновків і пропозицій:

1) запровадження наукової спеціалізації 25.256.01 – “право національної безпеки; військове право” надасть можливість розпочати комплексне опрацювання актуальних проблем правового забезпечення національної безпеки і оборони в умовах гібридної війни, глобальних викликів і загроз, трансформації систем національної, колективної та міжнародної безпеки;

2) розвиток військового права сприятиме відновленню в Україні системи військової юстиції, захисту прав військовослужбовців та членів їх сімей, а також захисту прав, свобод та безпеки людини і громадянина у воєнній сфері, в ході воєнних конфліктів, проведення антитерористичних, воєнних та миротворчих операцій;

3) розроблені засади визначення наукових спеціалізацій в галузі юридичних наук можуть бути взяті за основу за спеціальністю “державна безпека”, а також в інших галузях української науки після їх відповідного опрацювання науковими установами НАН України і національних галузевих академій наук України.

Використана література

1. Пилипчук В.Г. Сектор безпеки в контексті створення й захисту суверенної Української держави : історичні та політико-правові аспекти / Стратегічна панорама. – К. : НІСД. – № 1. – 2015. – С. 88-93.

2. Богуцький П.П. Правовий режим воєнної (військової) безпеки : комплексні ознаки міжгалузевого інституту права // Юридичний вісник. – 2014. – № 4. – С. 100-107.

3. Пилипчук В.Г. Досвід реформування і розвитку сектору безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Стратегічні пріоритети. – К. : НІСД. – 2013. – № 3(28). – С. 115-121.

4. Пилипчук В.Г. Пріоритети розвитку правової науки в галузі національної безпеки / Стратегічна панорама. – К. : НІСД. – 2009. – № 2. – С. 36-40; // Вісник НАН України. – 2009. – № 5. – С. 30-35.

5. Пилипчук В.Г. Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України : монографія / В.Г. Пилипчук, О.П. Дзьобань, В.Я. Настюк. – Х.: Право. – 2009. – 196 с.

6. Пилипчук В.Г. Теоретико-правові проблеми подолання глобальних викликів і загроз національній безпеці / В.Г. Пилипчук // Вісник Академії правових наук України. – Харків : АПрН України. – 2008. – № 1 (52). – С. 22-30.
7. Shulman Mark. The Progressive Era Origins of the National Security Act/ Mark R. Shulman / Dickinson Law Review. – 2000. – Vol. 104:2. – P. 289-330. P 291.
8. Hogan Michael J. A Cross of Iron: Harry S. Truman and Origins of the National Security State, 1945-1954. Cambridge, University Press. 2000 – 540 p. P. 5.
9. Baker James E. Process, Practice and Principle: Teaching National Security Law and the Knowledge that Matters Most/ James E. Baker / The Georgetown Journal of Legal Ethics. 2014. – Vol. 27. – P. 163-189.
10. Moore John Norton. National Security Law. Syllabus and Assignments. Spring 2017. <http://faculty.virginia.edu/jnmoore/pdf/Moore-National-Sec-Law-Vol-01S.pdf> Moore John Norton National Security Law & Police. Third Edition/ John Norton Moore, Guy B. Roberts, Robert F. Turner, etc. – Durham, Carolina Academic Press, 2015 – 1608 p.
11. Shanor Charles. National Security and Military Law in a Nutshell / Charles A. Shanor, Lynn Hogue//StPaul, 2003 – 506 p.
12. Загальна теорія держави і права / [М.В. Цвік, Петришин О.В. та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с. – С. 250-251.
13. Мінка Т.П. Правовий режим як критерій поділу права на галузі / Часопис Київського університету права. – 2010. – № 3. – С. 18-22.
14. Довідник захищених в Україні дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора юридичних наук з військового права (1991 – 2014 р.) / [П.П. Богущкий, Є.Л. Стрельцов, Е.А. Плешко, Т.Р. Короткий]. – Одеса, Фенікс, 2015. – 232 с.
15. Про особливості запровадження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266 : Наказ МОН України від 6.11.2015 р. № 1151. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-01-18/4636/nmo-1151.pdf>

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 340.132+[351.746.1+004.9]

ДОВГАНЬ О.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
НДІ інформатики і права НАПрН України
ТКАЧУК Т.Ю., кандидат юридичних наук, доцент,
ННІ інформаційної безпеки НА СБ України

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ ЯК ПІДГАЛУЗЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

Анотація. У статті досліджується система правового забезпечення інформаційної безпеки держави та визначаються основні її складові. Науково обґрунтовується, що правове забезпечення інформаційної безпеки держави є підгалуззю інформаційного права.

Ключові слова: інформаційна безпека, забезпечення інформаційної безпеки, національна безпека, система.

Summary. The article investigates the system of legal provision of information security of the state and determines its main components. It is scientifically substantiated that the legal provision of information security of the state is a sub-branch of information law.

Keywords: information security, provision of information security, national security, system.

Аннотация. В статье исследуется система правового обеспечения информационной безопасности государства и определяются основные ее составляющие. Научно обосновывается, что правовое обеспечение информационной безопасности государства является подотраслью информационного права.

Ключевые слова: информационная безопасность, обеспечение информационной безопасности, национальная безопасность, система.

Постановка проблеми. В умовах інформаційної агресії з боку Росії та виникнення нових глобальних викликів у інформаційній сфері, з огляду на потребу ефективного захисту українського суспільства й держави вагомість правового забезпечення інформаційної безпеки держави, значно зростає. Слід також підкреслити, що інформаційна безпека держави є сьогодні однією із найважливіших складових національної безпеки України, значною мірою визначаючи стан захищеності, зокрема і правової, її життєво важливих інтересів. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства [1] також визначила правове забезпечення інформаційної безпеки одним із пріоритетів при розбудові такого суспільства.

Створення у системі права структури, пов'язаної із забезпеченням інформаційної безпеки, впливають із науково-технічного прогресу, формування суспільства інформаційного типу, проникнення інформаційних технологій в усі сфери життя, виникнення на цьому ґрунті нових викликів і загроз та потреби протидіяти їм.

Результати аналізу наукових публікацій. Проблематика системи правового забезпечення інформаційної безпеки держави у різних аспектах досліджувались у наукових працях відомих зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема основу цієї статті склали наукові пошуки О. Баранова, В. Брижка, Б. Герга, В. Горбуліна, С. Ларіна, Є. Мануйлова, І. Панової, В. Пилипчука, Г. Ситника, Р. Ярґера та інших дослідників.

Водночас, слід констатувати, що ні в сучасній науковій літературі, ні на законодавчому рівні поки не склалося єдиного підходу до розуміння місця та ролі правового забезпечення інформаційної безпеки держави у структурі інформаційного

права. На практиці це призводить не лише до активізації наукової дискусії, але й до неадекватності розуміння змісту тих або інших положень, висновків і рекомендацій, що стосуються сфери як інформаційної безпеки України так й інформаційного права в цілому та мають прикладне значення.

Метою статті є обґрунтування інформаційної безпеки, у т.ч. її правового забезпечення, як складовою інформаційного права та галузі науки, з одного боку, а з іншого боку – як самостійна підгалузь науки, особливо в частині правового регулювання суспільних відносин, що виникають у інфраструктурній (програмно-технічній) складовій забезпечення інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення інформаційної безпеки – сукупність діяльності щодо недопущення шкоди властивостям об’єкта безпеки, зумовленої інформацією та інформаційною інфраструктурою, а також засобів і суб’єктів цієї діяльності. Структура цього поняття охоплює: предмет та об’єкт безпеки, загрози об’єкту безпеки, діяльність із захисту об’єкта безпеки від загроз, засоби і суб’єкти забезпечення безпеки.

Основними об’єктами інформаційної безпеки є пов’язані з національними інтересами інформація, інформаційна інфраструктура та правовий статус суб’єктів інформаційної сфери.

Суб’єктами забезпечення інформаційної безпеки є органи, організації та особи, уповноважені законом на здійснення відповідної діяльності.

Діяльність держави щодо забезпечення інформаційної безпеки, яка здійснюється в правовій формі, становить суть правового забезпечення інформаційної безпеки.

У широкому розуміння об’єктами правового забезпечення інформаційної безпеки держави першочергово виступає:

Особа (людина і громадянин), її права і свободи (*забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; недопущення несанкціонованого втручання у зміст, процеси обробки, передачі та використання персональних даних; захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу*);

Суспільство – матеріальні і духовні цінності (*збереження і примноження духовних, культурних і моральних цінностей Українського народу; забезпечення суспільно-політичної стабільності, міжетнічної та міжконфесійної злагоди; формування і розвиток демократичних інститутів громадянського суспільства*);

Конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність держави (*недопущення інформаційної залежності, інформаційної блокади України, інформаційної експансії з боку інших держав та міжнародних структур; ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства при формуванні, реалізації та коригуванні державної політики в інформаційній сфері; побудова та розвиток інформаційного суспільства; забезпечення економічного та науково-технологічного розвитку України; формування позитивного іміджу України; інтеграція України у світовий інформаційний простір*).

Таким чином об’єктами правового забезпечення інформаційної безпеки України є: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи, фізичне та психологічне здоров’я, захищеність від негативного впливу інформаційних технологій та інформації; суспільство і держава – захищеність їх законних інтересів в інформаційній сфері; інформаційні ресурси та інформаційна інфраструктура – їх цілісність, доступність та захищеність.

Зважаючи на той факт, що об'єктами інформаційної безпеки можуть бути свідомість, психіка людей, інформаційні системи різного масштабу і різного призначення, пропонуємо об'єктом правового забезпечення інформаційної безпеки держави вважати:

- *національні цінності в інформаційній сфері;*
- *національні інтереси в інформаційній сфері;*
- *національні цілі в інформаційній сфері.*

Американські військові дослідники Яргер Річард та Джордж Барбер, розглядаючи дану тріаду в системі забезпечення національної безпеки держави, національні *цінності* визначають як найменш рухомий і найстабільніший елемент системи. Цінності формуються під час історичного процесу, розвитку матеріальної та духовної культури суспільства, відповідають геополітичному спрямуванню країни. Національні *інтереси* – елемент порівняно динамічний, що формується на основі національних цінностей під впливом довгострокових тенденцій суспільного розвитку. Національні *цілі* – найрухоміший елемент [2].

Доктрина інформаційної безпеки України визначає та змістовно наповнює тільки *національні інтереси* в інформаційній сфері. Відповідно до її аналізу можна виділити чотири основні складові національних інтересів України в інформаційній сфері:

Перша складова національних інтересів України в інформаційній сфері полягає в дотриманні конституційних прав і свобод людини і громадянина в області отримання інформації і користування нею, забезпеченні духовного оновлення України, збереженні і зміцненні моральних цінностей суспільства, традицій патріотизму, гуманізму, культурного і наукового потенціалу країни.

Друга складова – інформаційне забезпечення державної політики України, доведення до громадян України і міжнародної громадськості достовірної інформації про державну політику України, її офіційної позиції щодо соціально значущих подій в житті держави і міжнародного життя, із забезпеченням доступу громадян до відкритих державних інформаційних ресурсів.

Третя складова полягає в розвитку сучасних інформаційних технологій, вітчизняної індустрії інформації, в тому числі індустрії засобів інформатизації, телекомунікації і зв'язку, забезпечення потреб внутрішнього ринку її продукцією і вихід цієї продукції на світовий ринок, а також; забезпеченні накопичення, зберігання і використання вітчизняних інформаційних ресурсів. У сучасних умовах тільки на цій основі можна вирішувати проблеми створення наукоміських технологій, технологічного переозброєння промисловості, збільшення досягнень вітчизняної науки і техніки. Держава повинна зайняти гідне місце серед світових лідерів мікроелектронної і комп'ютерної промисловості.

Четверта складова передбачає захист інформаційних ресурсів від технічних розвідок, несанкціонованого доступу, забезпечення безпеки інформаційних і телекомунікаційних систем.

Таким чином, реалізація визначених в Доктрині інформаційної безпеки України національних інтересів в інформаційній сфері буде ефективною і дієвою за умови законодавчого визначення *національних цінностей*, які зумовлюють потребу у розробці національних (державних) інтересів. Разом вони формують *національні цілі* (схематично це зображено на Рис. 1).

Таким чином, першочергового законодавчого визначення потребують саме національні цінності в інформаційній сфері. Дана тріада повинна бути чіткими орієнтирами формування та розвитку державної політики.

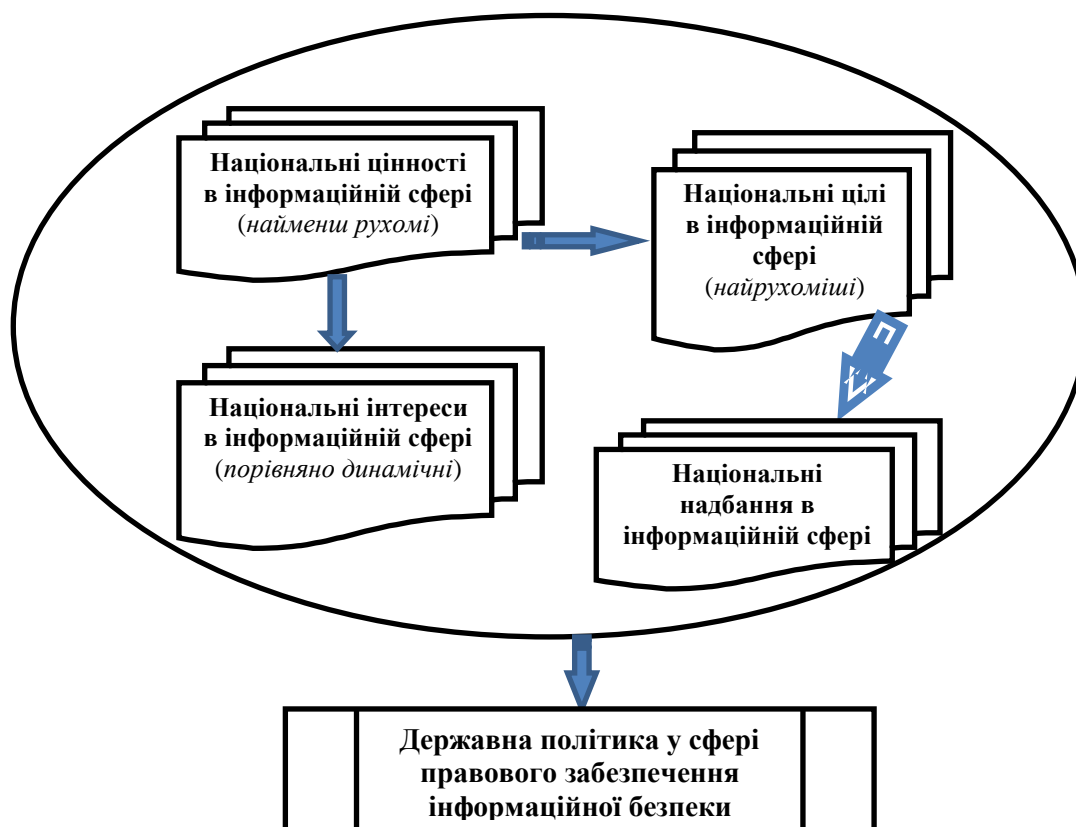

Рис. 1. Порядок взаємодії національних цінностей, інтересів, цілей та надбань в інформаційній сфері

Ми цілком підтримуємо думку Є. Мануйлова, що в стратегічному плані державі варто зміцнювати аксіосферу суспільства шляхом відтворення цінностей через освіту та виховання, дбати про інформаційну безпеку та захищеність культурно-інформаційного поля країни від зовнішніх впливів. Інформаційна стабільність та втілення чітких ціннісних пріоритетів демократичного розвитку держави забезпечуватиме її конкурентоспроможність у глобальних процесах сучасності [3, с. 16].

До цього твердження слід додати важливу засторогу відомого соціолога М. Вебера про те, що у кожній історичній епохи є своя система цінностей, тобто це категорія принципово історична [4, с. 64].

Варто погодитися з думкою С. Ларіна, що національні цінності є певними концептуальними, ідеологічними основами, консолідуючими чинниками, важливими життєвими орієнтирами на шляху ефективного суспільного розвитку [5, с. 47].

Досить ґрунтовно проблему національних цінностей досліджували вітчизняні дослідники В. Горбулін та А. Качинський. Вони структурували систему національних цінностей, поділяючи їх на цінності індивіда, цінності суспільства та цінності держави [6, с. 107]. На думку дослідників, подальше існування держави й нації має розглядатися крізь призму її ціннісного ядра, що консолідує суспільство, а саме: національна безпека, духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, патріотизм і соціальна справедливість. На нашу думку, до вищевизначеної системи національних цінностей варто також долучити такі індивідуальні цінності, як: моральність; релігійність; взаємостерпимість; миролюбність; доброзичливість; працелюбство; сім'я (сімейні цінності) тощо, які завжди були притаманними українцям і відображають сутнісні засади українського національного характеру. В. Горбулін особливо наголошував на

важливості національних цінностей, зазначаючи, що стратегія національної безпеки України формується на основі оцінок національних цінностей у контексті міжнародної обстановки [7, с. 5]. Така засторога особливо актуалізувалася з початком збройної агресії Росії проти України.

Національні цінності в інформаційній сфері – це сукупність духовних та матеріальних цінностей людини, суспільства і держави, яким властиві чітко окреслені світоглядні, соціокультурні, соціально-економічні, географічні та демографічні ознаки. Вони формують правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування суспільства і держави, дають змогу усвідомити національну мету держави в інформаційній сфері. Національні цінності в інформаційній сфері, виходячи із сутнісного їх тлумачення, являють собою найбільш особливий сегмент, той який потребує особливого захисту. До *національних цінностей в інформаційній сфері*, з огляду на сучасний стан державотворення в Україні, слід віднести:

- *матеріальний добробут* населення, у тому числі й на основі розвитку ІКТ;
- *інформаційна захищеність* людини, суспільства, держави;
- *духовність* (доступність віросповідання, відсутність загроз, попередження релігійного фанатизму та екстремізму, недопустимість використання релігії як психологічного чиннику у тероризмі, розвиток традиційних українських релігійних напрямів);
- *мова*, як основний ідентифікатор нації, як спосіб передачі інформації та знань, як пам'ять поколінь;
- *культура* інформаційних відносин;
- *свобода інформації* (захищеність інформаційних прав людини, доступ до інформації, нейтралізація негативних інформаційних впливів).

Первинним у структурі національних цінностей в інформаційній сфері має стати соціально-економічна складова інформаційної безпеки. Таким чином, на наше глибоке переконання, добробут населення, як базова категорія економічної політики держави, має стати базовим компонентом й інформаційної безпеки держави, а особливо, національної безпеки нашої держави.

На думку Г. Ситника, об'єктивне існування і вплив на безпеку особи, суспільства, держави та людської цивілізації природних і суспільних явищ зумовлює можливість розподілу цінностей на природні й соціальні [8, с. 123], що загалом й відображено у запропонованому вище переліку національних цінностей в інформаційній сфері.

Відомий вчений у галузі філософії та національної безпеки Б. Парахонський ще на початку 90-х років минулого століття зазначав, що у сучасному світі захист національних інтересів уже не може спиратися лише на стратегію силового протистояння. Ефективнішою стає реалізація власних національних інтересів за допомогою економічної, духовно-інтелектуальної експансії [9, с. 3]. Дане твердження підтверджене вітчизняною історією останнього десятиріччя зі своєю кульмінацією у 2014 році.

Таким чином, до **національних цілей в інформаційній сфері** відносимо:

покінчити з порушенням та спотворенням поглядів людей на навколишній світ і самих себе, що здійснюється шляхом культивування уявних цінностей, насадження деструктивних пріоритетів, завдань і цілей перед суспільством і окремою особистістю (духовна безпека);

забезпечити впровадження інформаційних технологій у військову сферу та забезпечити їх захист (військова безпека);

прискорити розробку та впровадження новітніх конкурентоспроможних ІКТ в суспільно-економічну сферу (економічна безпека);

досягти належного рівня культури інформаційних відносин (соціальна безпека);
створити загальнодержавні інформаційні системи для постійного екологічного моніторингу стану навколишнього середовища (економічна безпека);
сприяти інтеграції національної інформаційної інфраструктури із світовою інфраструктурою.

зміцнити захист інформаційних прав людини;

вжити термінових заходів для створення позитивного іміджу держави в умовах інформаційної глобалізації.

Дещо цікавою та привабливою виступає категорія “національні надбання”, яка більш характерна для сфери культури і мистецтва. Проте, з огляду на шалений розвиток інформаційних технологій, їх визначальний вплив як на військову сферу так і на інші суспільні відносини, в першу чергу медицину, економіку, ряд здобутків інформаційної сфери поправу можна віднести до національних надбань в інформаційній сфері. При цьому, в означеній сфері вони будуть відігравати роль певного індикатора та критерію ефективності реалізації національних цілей в інформаційній сфері.

Автори законопроекту “Про інформаційну безпеку України” визначили національні надбання в інформаційній сфері як найбільш вагому, вартісну частину інформаційних ресурсів, особливо кінцеві результати інтелектуальної, творчої діяльності, кращі зразки вітчизняного (національного) інформаційного продукту без позбавлення права власності на них можуть оголошуватись національним надбанням України і незалежно від форм власності охоронятись державою як пам’ятки історії та культури. Не зовсім зрозуміло, чому автори даного законопроекту обмежилися тільки пам’ятками історії і культури, адже ці надбання мають набагато ширший спектр ціннісних орієнтирів.

На нашу думку, *національні надбання в інформаційній сфері* – це сукупність унікальних інформаційних продуктів, що мають виняткове військове, суспільне, економічне тощо значення для реалізації національних цілей в інформаційній сфері.

Створити вичерпний перелік національних надбань в інформаційній сфері не можливо, адже з кожним днем такий перелік може поповнюватися відповідними розробками чи навпаки їх виключенням у зв’язку із застарілістю чи втратою цінності. Визначальним критерієм віднесення до такого переліку є особливе, стратегічне значення інформаційного продукту як для забезпечення інформаційної безпеки держави безпосередньо, так і для розвитку інших сфер і є унікальним за своєю природою. Їх розвиток та позитивний вплив як на забезпечення інформаційної безпеки держави так і на інші дотичні сфери у значній мірі залежить від продуманої державної політики та ефективних правових механізмів її реалізації.

Варто підтримати позицію відомого українського дослідника з державного управління національною безпекою Г. Ситника, який дійшов висновку, що національні цінності визначають сутність (зміст), цілісність і стійкість, національні інтереси – структуру і характер, а національні цілі – конфігурацію та спрямованість формування та функціонування даної системи [8, с. 46]. Це стосується в цілому й інформаційної безпеки держави.

Що стосується *предмету правового забезпечення інформаційної безпеки*, то це сфера правового впливу на поведінку людей, що має на меті недопущення прояву загроз об’єктам інформаційної безпеки або мінімізацію негативних наслідків прояву цих загроз. Цю сферу утворюють сукупно суспільні відносини, що мають такі основні ознаки:

- належність до інформаційних відносин або зумовленість ними;
- зв’язок з об’єктами національних інтересів в інформаційній сфері;

- зумовленість проявів загроз безпеці об'єктам національних інтересів в інформаційній сфері.

Предметна спрямованість діяльності щодо забезпечення інформаційної безпеки визначається сукупністю суспільних відносин, пов'язаних з інформацією та інформаційною інфраструктурою у різних сферах життєдіяльності суспільства і державного управління, реалізацією правового статусу суб'єктів інформаційної сфери, проявами загроз, що здатні завдати шкоди національним інтересам.

Звертаючись до питання структурування правового забезпечення інформаційної безпеки, слід насамперед зазначити, що йдеться про формування та розвиток у системі права певного структурного утворення, яке це забезпечення регулює. А передумовами цього є чинники й тенденції не лише самої сфери інформаційних інтересів та їх захисту (предмета вказаного забезпечення), але й формування комплексних галузей законодавства та загалом системи права, а також методологічних здобутків юридичної науки щодо формування структури права. Інформаційне право є найбільш динамічною галуззю з посеред інших. А тому й виникнення нових підгалузей, інститутів інформаційного права є закономірним та очевидним результатом еволюції цієї галузі права.

Як ми з'ясували вище, правове забезпечення інформаційної безпеки можна визначити як цілісну систему правового регулювання суспільних відносин, що виникають при протидії загрозам національній безпеці України в інформаційній сфері. Тобто, вказаний правовий феномен має власний предмет правового регулювання. Особливості регульованих ним правовідносин впливають насамперед зі специфіки самої інформаційної сфери життя суспільства, зміст якої становить соціальна діяльність зі створення, поширення, трансформації та споживання інформації. При цьому об'єктом відносин, які належать до такої діяльності, має бути інформація та відповідна інфраструктура.

Водночас, забезпечення інформаційної безпеки є одним із різновидів інформаційної діяльності, яка полягає у виконанні певним суб'єктом в межах свого правового статусу функцій із охорони та захисту інформаційних масивів і технологій, засобів і каналів зв'язку. Ця діяльність спрямована на запобігання загрозам безпеці об'єктам національних інтересів у цій сфері, протидію неправомірним зазіханням різноманітних суб'єктів, що можуть завдати шкоди вказаним об'єктам. Цілком зрозуміло, що саме право є головним засобом і найдієвішим інструментарієм зазначеної діяльності.

Отже, відокремленим предметом аналізованого структурного новоутворення правової системи є суспільні відносини, що виникають при протидії загрозам національній безпеці України в інформаційній сфері. При цьому вказана окремішність зумовлена здебільшого особливостями правового забезпечення інформаційної безпеки як різновиду інформаційної діяльності. Про це може також свідчити структура законодавства, пов'язаного з інформаційною сферою, де правове забезпечення інформаційної безпеки як частина інформаційної діяльності представлене такими щільно взаємопов'язаними складовими, як захист державної, комерційної, банківської, лікарської та іншої таємниці, персональних даних, захист від розповсюдження підривної, шкідливої, недостовірної інформації тощо.

Відтак, убачається нагальна потреба чіткого правового врегулювання суспільних відносин у вказаній сфері, виокремлення у вітчизняній правовій системі структури, відповідальної за правове забезпечення інформаційної безпеки. Це створить умови для системного, комплексного розгляду законодавчих положень щодо забезпечення інформаційної безпеки, оперативного виявлення та усунення прогалин і суперечностей в них.

Таким чином, поряд із зазначеним вище виокремленням предмета правового регулювання формується новий комплексний інформаційний феномен – інформаційне право, а в межах останнього й на основі чинного вітчизняного законодавства – модель формування утворення з правового забезпечення інформаційної безпеки.

Відомі дослідники інформаційного права В. Пилипчук та В. Брижко розкривають актуальність проблеми формування нормативно-правової бази у сфері інформаційних відносин та її подальшого розвитку в контексті євроінтеграції України, імплементації норм європейського та міжнародного інформаційного права в інформаційне законодавство України, а також проблеми систематизації національного інформаційного законодавства. При цьому, до основних напрямів упорядкування та регулювання інформаційних відносин, які складають правове поле інформаційної діяльності, відносять й інформаційну безпеку держави [10, с. 11, 18].

Як бачимо, потреба у формуванні такої комплексної правової галузі, як інформаційне право, цілком об’єктивно впливає із самої його природи й зумовлена наведеними вище чинниками. Нагальність і різнобічність питань, пов’язаних з інформацією, кількість котрих з останньої чверті XX століття зростає ледь не з геометричною прогресією, зумовлює необхідність виокремлення відповідних суспільних відносин і формування усередині галузі спеціалізованих інститутів, підгалузей та інших структурних утворень, які мають свій специфічний предмет правового регулювання. Цей предмет – багатоманітні різновиди відносин у різних сферах й умовах діяльності, пов’язаних з одним об’єктом – інформацією.

Такими структурними утвореннями галузі інформаційного права є інститути, тобто підпорядковані єдиній меті сукупності нормативно-правових актів і положень, які регулюють усе розмаїття відносин у сфері створення й використання інформаційно-комунікаційних ресурсів і технологій, захисту законних інтересів суб’єктів цієї діяльності тощо. Зрозуміло, що вказані об’єктивні потреби зумовили не лише сплеск наукових досліджень проблематики, скажімо, комерційної таємниці чи захисту персональних даних, а і прийняття останнім часом низки відповідних законодавчих актів.

Цілком очевидним є тісний взаємозв’язок забезпечення інформаційної безпеки з іншими складовими частинами інформаційного права, а також багатьох інститутів інших галузей права. Так, функції забезпечення інформаційної безпеки здійснюються при:

- підтриманні правових режимів певних видів інформації;
- забезпечення відповідальності за порушення нормативних вимог щодо інформаційної безпеки;
- встановленні правового режиму інформаційних ресурсів інформаційних технологій та ін.

Таким чином, ґрунтуючись на загальній теорії систем, нами встановлено, що у вітчизняній системі права з’явився новий елемент, котрий регулює відносини, пов’язані з правовим забезпеченням інформаційної безпеки, а також проаналізували причини й передумови його виникнення. Головними чинниками цього є передусім бурхливий розвиток інформаційних технологій, значне підвищення вагомості інформаційних ресурсів; формування на цьому ґрунті нових суспільних відносин, пов’язаних з інформацією, а також становлення в Україні інформаційного суспільства; виникненням загроз людині, суспільству й державі у цій сфері.

Тому ми підтримуємо думку О. Яреми, що правове забезпечення інформаційної безпеки є частиною системи інформаційного права, що обумовлено комплексною природою інформаційного права [11, с. 251]. Проведений аналіз зазначених передумов дає підстави стверджувати, що вирішальними у виникненні в системі вітчизняного

права нового структурного елемента, пов'язаного із правовим забезпеченням інтересів суб'єктів інформаційних відносин, стали три групи чинників, сталих тенденцій інституційного характеру.

Це, *по-перше*, величезне зростання ролі й значущості інформації в усіх сферах життєдіяльності, масовості використання відповідних засобів і технологій; розвиток на цій основі інформаційного суспільства та інформаційних суспільних відносин. Зрозуміло, вказані процеси мають не лише позитивний бік. Навколо інформаційних ресурсів і технологій виникають конфлікти інтересів суб'єктів інформаційних відносин, загрози їх життєво важливим інтересам. Усі ці питання потребують регулювання, захисту й забезпечення правовими засобами.

По-друге, у процесі діяльності щодо забезпечення інформаційної безпеки як різновиду інформаційних правовідносин виникають відносини, пов'язані із захистом відповідних законних інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, і, таким чином, виокремлюється новий предмет правового регулювання.

Нарешті, *по-третє*, це чинники суто науково-методологічні, а також об'єктивний суспільний запит до юридичної науки щодо вдосконалення правового забезпечення інформаційної безпеки.

Усе це зумовило теоретичне обґрунтування існування в системі права такої галузі, як інформаційне право, а також об'єктивне виникнення утворення з правового забезпечення інформаційної безпеки як складової частини останнього – ***підгалузі інформаційного права***.

Утім, слід визнати існування багатьох невирішених проблем. Так, питання інформаційної безпеки в деяких сферах життєдіяльності суспільства залишаються неврегульованими, відповідне законодавство має також певні вади, зумовлені браком структурованості правового забезпечення інформаційної безпеки. Існують у законодавстві недоліки термінологічного плану. Зокрема, відсутнє законодавче визначення поняття “інформаційна безпека держави”, а також низки інших важливих понять, пов'язаних з кібернети́чними загрозами, кібератаками та ін. Отже, вдосконалення чинного законодавства України з питань забезпечення інформаційної безпеки вбачається шляхом закладення міцної теоретичної бази, наукового обґрунтування природи, структури та місця в системі права утворення з правового забезпечення інформаційної безпеки. У цьому контексті слушним є зауваження І. Панової, що сучасна система українського інформаційного права, у зв'язку із розвитком суспільних відносин, зазнає істотних змін, наповнюється новим змістом. З'являються і розвиваються нові правові інститути: захисту персональних даних, інформаційної безпеки, журналістики тощо [12, с. 697].

Що стосується правового забезпечення інформаційної безпеки, то кожен із згаданих інститутів інформаційного права регулює “свою” ділянку цієї сфери. Це, приміром, інститути таємниці, інститут захисту інформації з обмеженим доступом, інститут відповідальності за порушення у цій сфері та ін. Тому, цілком логічним убачається припущення, що правове забезпечення інформаційної безпеки є правовим феноменом, ширшим за традиційне розуміння правового інституту.

Отже, така атрибутивна характеристика природи інформаційного права, як комплексність, стосується й усіх його інститутів. Це, у свою чергу, зумовлює зв'язок між обґрунтуванням комплексної природи сукупності правових інститутів, що регулюють правове забезпечення інформаційної безпеки, та обґрунтуванням її стосунку саме до галузі інформаційного права.

Ще одним системоутворювальним чинником, котрий зумовлює формування галузей права, є предмет правового регулювання. Стосовно правового забезпечення інформаційної безпеки цим предметом ми визначили суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням безпеки об'єктів і суб'єктів функціонування інформаційного середовища, що дозволяє віднести це структурне утворення в системі вітчизняного права саме до галузі інформаційного права.

Як уже зазначалося вище, переважна більшість фахівців вважають захист та охорону інформації й відповідних ресурсів, а отже й відносин, що виникають у цій сфері, різновидами саме інформаційної діяльності та інформаційних правовідносин. Продовжуючи логічний ланцюжок від загального – “інформаційна безпека” до окремого – “захист інформації”, доходимо висновку, що забезпечення інформаційної безпеки, як різновид інформаційної діяльності, порівняно із захистом інформації охоплює значно ширше коло питань. Своїм об'єктом ця діяльність має інформацію, щодо якої в особи, суспільства й держави виникають певні інтереси, які потребують правового врегулювання – регламентації, правового захисту, забезпечення стану захищеності, охорони тощо. Відносини, які можна назвати інформаційними, що пов'язані з інформацією, відповідними ресурсами, технологіями, комунікаціями, засобами, формують специфічну галузь відносин, котра містить, зокрема, спеціальний комплекс відносин щодо забезпечення інформаційної безпеки держави. У свою чергу, в цьому комплексі виокремлюється певне структурне утворення, пов'язане із правовим забезпеченням інформаційної безпеки. Усе це дає підстави для висновку, що назване нами структурне утворення, яке регулює інформаційні правовідносини, є невід'ємною частиною галузі інформаційного права.

Як уже зазначалося, інформація, середовище та інфраструктура, яке вона створює, сукупність суб'єктів, пов'язаних з ним, суспільні відносини, котрі тут виникають, формують інформаційну сферу життєдіяльності людини, суспільства, держави. Задля забезпечення безпеки цієї сфери держава повинна виробити й утілювати в життя єдину, цілеспрямовану політику. У складних умовах сьогодення українська держава виробила доктрину інформаційної та стратегію кібернетичної безпеки, формується та вдосконалюється відповідне законодавство, спрямоване на захист національних інтересів України у цій сфері.

Нині є всі підстави стверджувати, що в країні створена система, яка досить чітко регулює відносини, що складаються у зв'язку із забезпеченням інформаційної безпеки держави. Деякі аспекти цих відносин внаормовані положеннями конституційного, адміністративного та інших “базових” галузей правової системи. Проте, як вище вже доводилося, об'єднати всі ці положення й регулювати цей різновид діяльності має окреме правове утворення зі своєю власною структурою (комплексні інститути, субінститути тощо) та внутрішньою організацією. Так, до комплексних інститутів правового забезпечення інформаційної безпеки держави належать:

- інститут таємниці (державної, комерційної, лікарської та ін.);
- інститут захисту інформації, який містить субінститут ліцензування діяльності у цій сфері, субінститут захисту персональних даних;
- інститут відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері.

Досить ґрунтовною науковою працею дослідження інститутів інформаційного права є стаття О. Баранова “Інститути інформаційного права”, у якій автор їх класифікував за процесом створення інформації (інститут права на свободу думки, інститут ЗМІ тощо), відповідно до процесу поширення інформації (інституту телекомунікацій, інститут поштового зв'язку тощо), інститути забезпечення інформаційної безпеки, у рамках якої

вченим виокремлено суспільні відносини, пов’язані із забезпеченням мінімізації збитку від несанкціонованого поширення, використання і знищення інформації (інститут правового режиму інформації, інститут захисту інформації тощо) [13, с. 40, 42, 43]. Указане самостійне комплексне правове утворення, виходячи із мети діяльності й характеру відповідних суспільних відносин, за допомогою сукупності нормативних правових засобів – дозволів, стимулів, заборон, обмежень тощо – має формувати окремий правовий режим. Наприклад, правовий режим захисту інформації з обмеженим доступом передбачає комплексне застосування таких правових засобів, як обмеження, покладання обов’язку, заборона тощо. Прикладом можуть слугувати переліки відомостей, що мають різний ступінь доступу (обмеження), вимога до володільця інформації, що становить комерційну таємницю, вживати певних заходів з її охорони (ставлення в обов’язок), вимога нерозповсюдження персональних даних (заборона).

Формування правової галузі шляхом інтегрування інститутів права вважається багатьма дослідниками найвищим рівнем її побудови. Відомий теоретик права С.С. Алексєєв, зокрема, зазначав, що завдяки виділенню деяких нормативних положень з наступним їх групуванням за певними ознаками в окремих галузях зі споріднених інститутів формуються більші за розміром структури, так звані об’єднання. У кодифікованих нормативно-правових актах такі структури зазвичай утворюють частини чи розділи. Найбільш складним і розвинутим із таких об’єднань визнається правова підгалузь [14].

Оскільки правове забезпечення інформаційної безпеки держави має у своєму складі згадувані вище специфічні правові інститути, але за своєю комплексною природою та предметом регулювання належить до сфери інформаційного права, його не можна вважати самостійною правовою галуззю. Відтак, розглядуваний нами феномен є об’єднанням правових інститутів з високим рівнем диференціації, інтегрування та спеціалізації своїх сукупних структурних елементів, який можна назвати підгалуззю інформаційного права.

Підтвердженням останньої тези може бути й те, що вказане правове об’єднання містить положення, які вноормовують різні види однорідних відносин (скажімо, пов’язані з державною та іншою таємницею), а також такі, що передбачають набуття певних прав і обов’язків (приміром, співробітників, котрі працюють з персональними даними). Утім, зазначене питання залишається актуальним у науковому сенсі, позаяк до теперішнього часу не стало предметом самостійного комплексного дослідження.

Тим часом, назріло прийняття єдиного, консолідуючого законодавчого акта з питань інформаційної безпеки, зумовлене об’єктивними реаліями формування підгалузі правового забезпечення інформаційної безпеки – Закону України “Про забезпечення інформаційної безпеки держави”.

Отже, правове забезпечення інформаційної безпеки держави є складовою частиною комплексної галузі інформаційного права, котре, у свою чергу, як і всі інші комплексні галузі, належить до певної “базової” галузі права. Комплексна за предметною ознакою галузь інформаційного права є також комплексною і за методами правового регулювання (дозвіл, заборона, примус, покарання тощо). Відтак, підгалузь правового забезпечення інформаційної безпеки також тісно взаємодіє з такими “основними”, на думку багатьох правників, галузями, як конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право. Ця підгалузь консолідує норми вказаних галузей, що стосуються сфери регульованих нею відносин, сполучає й застосовує притаманні їм методи, способи, засоби та прийоми правового регулювання.

Зокрема, в інститутах таємниці та захисту інформації, відповідальності за порушення в інформаційній сфері сполучаються методи захисту і примусу з дозволом, а також покаранням.

Слід підкреслити, що наявність приватних інтересів, пов'язаних, скажімо, з комерційною таємницею, за імперативного характеру регулювання не свідчить про перетворення приватноправових відносин на публічно-правові. У першу чергу це стосується комерційної таємниці підприємств, які мають особливо важливе та стратегічне значення як для економіки держави, так і для підтримки життєздатності в цілому.

Висновки.

Підбиваючи підсумки аналізу місця правового забезпечення інформаційної безпеки держави в системі інформаційного права, зазначимо, що, по-перше, вказане правове структурне новоутворення у вітчизняній правовій системі має низку ознак підгалузі інформаційного права. Так, норми, які її складають, підпорядковані єдиній меті правового регулювання – забезпеченню інформаційної безпеки людини, суспільства, держави. Крім того, це утворення має відокремлений предмет правового регулювання, правовий режим, характеризується системним застосуванням притаманних галузі методів правового регулювання, значним інтегруванням та спеціалізацією правових інститутів, що його складають (а у складі останніх – субінститутів).

По-друге, правове забезпечення інформаційної безпеки держави є підгалуззю інформаційного права. Це зумовлено їх комплексною природою, а також тим, що правові відносини, які виникають у зв'язку із забезпеченням інформаційної безпеки, охоплюються загальногалузовими правовідносинами. Водночас, вказана підгалузь є цілком самостійним правовим утворенням, до структури якого входять норми як власне інформаційного права, так і норми та положення інших правових галузей, котрі регулюють специфічні суспільні відносини, які виникають з приводу захисту інформації з обмеженим доступом, ліцензуванням діяльності із захисту інформації, а також норми, що визначають відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері.

Нарешті, по-третє, структуру правового забезпечення інформаційної безпеки держави як підгалузі інформаційного права складають інститути таємниці, захисту інформації, відповідальності за порушення у цій сфері тощо.

Використана література

1. Окинавская хартия глобального информационного общества. – (Окинава, 22 июля 2000 года). – Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_163
2. Yarger Richard H, George Barber. The U.S. Army War College Mehtodology for Determining Interests and Levels of Intensity. Carlisle Barracs, U.S. Army War College, 1997. – Режим доступа : <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/army-usawc/natinte.htm>; <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/army-usawc/natinte.htm>
3. Мануйлов Є.М., Калиновський Ю.Ю. Аксіологічний вимір інформаційної безпеки української держави // Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. – № 3 (34) 2017. – С. 13-30
4. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер : [пер. с нем.]. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
5. Ларін С.В. Сутність та зміст поняття “національні цінності” в контексті сучасних дослідницьких підходів // Вісник НАДУ при Президентові України. – 2016. – № 2. – С. 44-49.
6. Горбулін В.П. Засади національної безпеки України / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. – К. : Інтер-технологія, 2009. – 272 с.
7. Горбулін В. На захист національних інтересів // Політика і час. – 1995. – № 2. – С. 3-8.

8. Ситник Г.П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика) / Г.П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.
9. Парахонський Б.О. Національні інтереси України (духовно-інтелектуальний аспект) : монографія / Б.О. Парахонський. – К.: НІСД, 1993. – 43 с.
10. Пилипчук В.Г., Брижко В.М. Проблеми становлення і розвитку інформаційного законодавства в контексті євроінтеграції України // Інформація і право. – № 1(1)/2011. – С. 11-19 с.
11. Ярема О.Г., Єсімов С.С. Предмет правового забезпечення інформаційної безпеки в інформаційному праві // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – (Серія Право). – 2016. – № 2. – С. 244-252
12. Панова І.В. Тенденції розвитку системи інформаційного права України на сучасному етапі // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 694-699. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11pivnse.pdf>
13. Баранов О. Інститути інформаційного права // Правова інформатика. – № 3 (11)/2006. – С. 39-45.
14. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М. : Издательство БЕК, 1995. – 320 с.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 340.111+340.135+321.01+316.322

ДОРОНІН І.М., кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач наукової лабораторії
НДІ інформатики і права НАПрН України

ЕКСТРАОРДИНАРНИЙ ХАРАКТЕР РЕАЛІЗАЦІЇ БЕЗПЕКОВИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті досліджено проблему екстраординарності, що притаманна реалізації безпекових функцій держави. Екстраординарність проявляється як надзвичайний фактор, що зумовлює відступ від звичайного порядку. У сучасних умовах екстраординарність проявляється не тільки в діях державних органів, але і в ухваленні законодавства екстраординарного характеру. В інформаційну епоху ефективність екстраординарного законодавства в досягненні поставлених цілей є обмеженою.

Ключові слова: функції держави, інформаційна епоха, правове регулювання, екстраординарність, надзвичайність, безпека.

Summary. This paper examines the problem of extraordinary realization of state functions of security. Extraordinary means a deviation from the usual normative order of actions. In modern conditions, this means not only emergency actions of state authorities, but also the adoption of extraordinary legislation. In the information age, the effectiveness of extraordinary legislation to achieve its goals is rather limited.

Keywords: state functions, information age, extraordinary legislation, extraordinary activity, security.

Аннотация. В статье исследована проблема экстраординарности, присущей реализации функций государства в области безопасности. Экстраординарность проявляется как чрезвычайный фактор, обуславливающий отступление от обычного порядка. В современных условиях экстраординарность проявляется не только в действиях государственных органов, но и в принятии законодательства экстраординарного характера. В информационную эпоху эффективность экстраординарного законодательства в достижении поставленных целей является ограниченной.

Ключевые слова: функции государства, информационная эпоха, правовое регулирование, экстраординарность, чрезвычайность, безопасность.

Постановка проблеми. Дослідження щодо форм реалізації окремих функцій держави, які проводились останнім часом, не повною мірою враховували вплив на стан такої реалізації різних факторів. Зокрема, екстраординарність та “ситуація надзвичайності” далеко не завжди була у полі зору науковців, що вивчали явища з позицій їх статичності. Водночас, вплив зазначених вище факторів на реалізацію тих функцій держави, що стосуються безпеки, є значним.

Результати аналізу наукових публікацій. Слід зазначити, що увага науковців, які здійснюють дослідження у галузі теорії держави і права, здебільшого зосереджена на побудові відповідних загальнотеоретичних концепцій та моделей. Загалом дослідження впливу надзвичайної ситуації, екстраординарний характер правового регулювання та ситуації “відступу від норм права” проводились в основному в сфері політології та історії, і лише останнім часом в юридичний науковий обіг включаються теоретичні роботи з цієї проблеми К. Шмітта, Д. Агамбена та їх послідовників і коментаторів.

Метою статті є визначення характеру реалізації безпекових функцій держави, з урахуванням того, що зазначений характер має властивості екстраординарності та надзвичайності, але у сучасному історичному періоді часу (інформаційна епоха) та в умовах глобалізованого світу відчуває на собі вплив низки факторів.

Виклад основного матеріалу. Реалізація функцій держави в теорії держави і права розглядається насамперед у двох формах – правовій та організаційній [1, с. 136]. Правова форма пов’язана з реалізацією юридично значимих дій у порядку, що визначений нормами права [2, с. 181].

Отже, правові форми реалізації передбачають діяльність держави з встановлення норм права та їх реалізації. Зрозуміло, що ця діяльність має правовий характер і є проявом такої властивості держави, як здатність впливу на суспільні відносини за допомогою встановлених державою загальнообов’язкових норм поведінки, що складають право. Важливою є одночасність діяльності зі встановлення норм та їх реалізації органами держави.

Вплив на суспільні відносини за допомогою права, як їх регулятора, є однією із сутнісних ознак держави, що визначалось багатьма дослідниками [3, с. 17; 4, с. 38-39; 5, с. 13-16]. Водночас, організаційна форма реалізації функцій держави також пов’язана із правом, оскільки органи держави можуть здійснювати свою діяльність на виконання своїх завдань виключно на правовій основі. У чинній Конституції України зазначене положення закріплено у статті 19, за якою “органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України”. Однозначність конституційно-правового припису не означає вичерпання вирішення питання на науковому рівні, оскільки обмеженість приписами законів органів держави і держави у цілому в історичному аспекті та у сучасній практичній площині не видається однозначною. Зрозуміло, що держава, як суб’єкт права, має у цьому певну специфіку. У літературі вірно зазначалось, що держава не виступає “суб’єктом внутрішньодержавних правовідносин і реалізувати свої права і обов’язки може тільки за допомогою спеціально створених публічних органів” [6, с. 11].

Разом з цим в останні роки науковий підхід став більш розширеним, що пов’язано із неодноковим розумінням точки зору щодо обмеженості держави нормами права. Деякі дослідники узагалі стали дотримуватись точки зору про необмеженість держави правом з огляду на концепцію “необмежуваності” суверенітету, що була свого часу висловлена німецьким вченим К. Шміттом [7, с. 13-14; 8, с. 11, 21-23].

Концепція К. Шмітта стосовно суверенітету неоднозначно була сприйнята у подальшому як вченими-юристами так і політологами. Водночас, вона здійснила свій вплив на панівну ідеологію владних кіл Росії останнього часу [9, с. 152-154]. І хоча сприйняття ідей К. Шмітта в науковому мейнстрімі суспільних наук Росії не є однозначним, слід зазначити, що загальну ідею наявності суверенітету в держави, як інституту, що здійснює “загальний проект”, або реалізує загальну для усіх ідеологію цілком сприйнято [10, с. 96-97]. Значення поняття “надзвичайності” для теоретичних побудов К. Шмітта підкреслені ним самим у передмові до 4-го видання (1978 року) його роботи “Диктатура” (перше видання вийшло у 1921 році). Зокрема, він вважав, що “надзвичайні та кризові ситуації стали ...компонентами аномального проміжного стану між війною та миром” [11, с. 5], тобто надзвичайність, як фактор відступу від звичайного правового порядку, стала постійною.

Останнім часом пропонується розглядати концепцію К. Шмітта у поєднанні із працями сучасного вченого Дж. Агамбена, зокрема його розуміння так званої

“надзвичайної ситуації”, тобто ситуації відступу від звичайного порядку дій [12, с. 20-22]. З огляду на обсяг статті поза межами нашого дослідження поки що залишаємо досить значну наукову дискусію стосовно розуміння концепції Дж. Агамбена у сучасному міжнародному праві.

Дж. Агамбен вважає, що “надзвичайна ситуація” в правовому розумінні існує останнім часом постійно. На його думку, “надзвичайна ситуація” в сучасному світі стала управлінською парадигмою сучасної політики, що змінило структуру і сенс традиційних конституційних форм [13, с. 9].

Різниця у поглядах між К. Шміттом та Дж. Агамбеном полягає у тому, що, на думку останнього, ситуація “надзвичайного стану” є станом “без права”, тобто сама концепція не може бути включена в правовий контекст. Зазначений висновок є доволі радикальним, реальність ситуації дещо інша. Зокрема, останнім часом умовою надзвичайності є забезпечення безпеки, у тому числі оборона. Екстраординарність проявляється в такому випадку в умовах реалізації функцій (в першу чергу – безпекових) держави. Якщо проаналізувати екстраординарність, яка проявляється в різних формах відступу від звичайного порядку в праві, то насамперед слід розглядати особливий характер регламентації судоустрою і судочинства у кримінальних справах певної категорії – загалом це посягання на “основи національної безпеки”, “основи державного ладу” тощо. Звичайно, таке положення стосується визначення та системи установ, що наділені правами судочинства.

Якщо розглядати історичний аспект подібної діяльності, то слід визнати укоріненість екстраординарних аспектів діяльності держави ще у римському праві. Мова йде про діяльність екстраординарних судів (установ) і екстраординарний судовий процес. Введення у II-I ст. до н.е. за реформ Імператора Августа норм екстраординарного судочинства (*cognitio extra ordinem*) у кримінальних справах, що було викликано внутрішньополітичною обстановкою у Давньому Римі, призвело до того, що ординарний кримінальний процес був повністю витіснений екстраординарним, паралельно провадився процес наділення суддівськими функціями інших державних органів [14, с. 102].

Екстраординарність судового процесу під впливом тих чи інших умов прослідковується в європейських правових системах постійно. При цьому екстраординарність процесу не завжди залежала від впливу якихось загально зрозумілих надзвичайних подій, іноді вона зумовлювалась природнім характером розвитку судочинства і впливом суспільної свідомості [15, с. 23-25]. У розумінні концепції К. Шмітта мова в даному разі йде про “виключний випадок”, що не може бути описаний в чинному праві, але може бути охарактеризований як випадок крайньої необхідності, загрози державі або подібно тому [8, с. 16].

Але у випадку виникнення та існування причин надзвичайного характеру екстраординарність проявлялась у більш радикальних формах і практично без зволікань. Як правило, такий характер процесу зумовлювався посиленням державної влади або як централізованої, або ж як окремих її інститутів (органів). У даному разі можливо застосовувати положення К. Шмітта стосовно елементів “комісарської диктатури”. На час написання основних праць К. Шмітта під “комісарською диктатурою” можливо розуміти численні історичні випадки існування посадових осіб, уповноважених діяти екстраординарним шляхом. Сам К. Шмітт розуміє таку диктатуру у руслі ідей Ж. Бодена, зокрема, комісаром вважається особа, уповноважена на виконання окремих функцій з метою вирішення певного завдання [11, с. 51]. Але в такому разі функція судочинства була лише однією з багатьох інших. Історично застосування інституту

комісарів найбільш яскраво підкреслювало характер надзвичайності, у той же час екстраординарність судочинства стосовно справ, пов’язаних із безпекою держави, на нашу думку проявлялась частіше.

Така екстраординарність судочинства відома в історії цивілізації у досить значній кількості конкретних форм – від спрощеного судочинства під керівництвом абсолютного монарха, що було характерним для германських середньовічних князівств або Російської імперії часів Петра I, до введення паралельних установ підконтрольних центральним органам влади, що фактично здійснювали правосуддя у кримінальних справах за надзвичайних обставин (спеціальні судові установи особливого характеру, що не входили до судової системи, у Російській імперії XIX сторіччя; військові чи військово-польові суди у Франції та Німеччині).

У вітчизняній історико-правовій літературі найбільш дослідженим є питання позасудової діяльності органів державної безпеки колишнього СРСР до 1953 року, що відома під узагальненою назвою “позасудові репресії”. Більшість літератури з цього приводу, виданої наприкінці 1980-х та у 1990-х роках, має публіцистичне забарвлення. Лише в окремих дослідженнях з 2000 року спостерігається більш виважений науковий підхід до проблематики. Зокрема, встановлено, що зазначені радянські позасудові органи мають своїм корінням майже постійну діяльність аналогічних установ Російської імперії протягом XIX сторіччя [16, с. 33-34]. Як правило, причини їх утворення та функціонування були внутрішньополітичними, і не були пов’язані безпосередньо із задекларованими при їх створенні приводами. Наприклад, приводом для введення військово-польових судів на території Росії у 1881 році послужили терористичні акти проти монарха та членів його родини. Але коло повноважень цих судів визначено не було, справи на розгляд передавались на підставі рішення посадових осіб у тих випадках, коли вони це визнають за доцільне. Задекларована тимчасовість існування таких судів трьома роками була продовжена фактично до 25 років, поряд із справами про злочини, які посягали на суспільній устрій чи були пов’язані із терористичною діяльністю, екстраординарність судового процесу застосовувалась і до випадків вчинення злочинів проти особи або власності, а також до переслідування політичних опонентів.

Слід також відзначити, що підстави для діяльності подібних позасудових установ із повноваженнями здійснення правосуддя як у Російській імперії так і у Радянському Союзі, за межами права не перебували. Тобто їх утворення відповідало тій правовій системі, у рамках якої вони діяли. Досліджуючи питання підстав для діяльності подібних установ, що діяли у структурі органів державної безпеки, О.Б. Мозохін звернув увагу на нечіткість підстав для створення таких органів, розширення їх повноважень та особливостей їхньої діяльності, адже у той чи інший період необхідність їх існування аргументувалась війною чи збройною боротьбою, необхідністю боротьби з шпигунством, диверсіями, терористичними актами, спекуляцією або розкраданням [18, с. 18-19, 22-23, 39]. Водночас, ст. 48 Конституції СРСР 1924 року передбачала створення “спеціальних судових складів” для розгляду справ виняткової важливості, що торкаються двох і більше союзних республік або стосовно членів Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів СРСР, а створення позасудових органів узагалі не розглядалось.

Іншим прикладом екстраординарності є створення спеціальних судів у США на підставі Закону про спостереження за іноземними розвідками 1978 року. Зазначений закон утворив дві судові установи – Суд з питань спостереження за іноземними розвідками та Ревізійний суд з питань спостереження за іноземними розвідками. Компетенція цих судів стосувалась лише питань обмеження прав і свобод людини під час діяльності спеціальних служб, що згідно Конституції США належить до сфери

судових установ [19, с. 54]. Як показує аналіз нормативно-правових актів та звітів Міністерства юстиції США за останні роки, зазначена установа складається із професійних суддів федеральних судів, і тому мова може йти не про спеціальну судову установу, а про спеціальну компетенцію судової установи в рамках національної правової системи. Отже, діяльність спеціальних судів щодо спостереження за іноземними розвідками у США також провадиться у рамках відповідної правової системи держави.

Таким чином, основним елементом розуміння екстраординарності слід вважати ступінь залучення надзвичайних судів до загальної судової системи. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і практика Європейського суду з прав людини говорять про суд, “встановлений законом”. Але в контексті розуміння надзвичайності за К. Шміттом і Дж. Агамбеном мова може йти про будь-яку надзвичайність, оскільки формально створений за законом орган може мати довільну мету свого створення.

Наприклад, в реаліях сучасної України мова може йти про створення надзвичайних державних (в тому числі судових) органів боротьби з корупцією. Медіа та політичний мейнстрім прихильно ставляться до екстраординарності у цьому випадку, апелюючи до міжнародного досвіду, хоча утворення таких судів в європейських країнах шляхом паралельних існуючим судових органів відбулося лише в Болгарії, Словаччині та Хорватії [19]. Загальний підхід у світлі європейського права до проблеми створення екстраординарних судів з метою боротьби з корупцією в Україні викладено у висновку Європейської комісії “За демократію через право” (Венеціанська комісія) від 6 – 7 жовтня 2017 року стосовно законопроектів щодо створення антикорупційних судових органів в Україні, ключовими висновками якого є особливий порядок призначення суддів до такого суду (прозорий конкурс, бездоганна репутація, “міжнародна” участь та залучення “донорів”) та наділення його особливим статусом в судовій системі стосовно компетенції розгляду справ, підслідних конкретним правоохоронним органам [20]. Отже, заперечень щодо екстраординарності загалом від зазначеної комісії немає.

Аналізуючи зміни в законодавстві, які відбуваються в інформаційну епоху, або в епоху формування і розвитку інформаційного суспільства, слід зазначити наступні основні фактори. Сучасний світ може розглядатись лише в розумінні його як світу, що вступив до інформаційної епохи. Під інформаційною епохою в загальному вигляді можливо розуміти певний (умовний) постіндустріальний період розвитку людства, що характеризується широким залученням персональних засобів обробки даних (за допомогою комп’ютерів та мереж). Умовно можливо вести також мову про “цифрову” епоху (період, що характеризується відмовою від паперових носіїв інформації), “комп’ютерну епоху” (широке залучення персональних – стаціонарних та переносних засобів обробки даних), “мережеву епоху” (панування різних мереж, що постійно об’єднують засоби обробки даних та опрацювання інформації зі створенням відповідних спеціальних програм для постійного спілкування людей) тощо. Зазначена термінологія на нашу думку цілком може бути застосована до подібних явищ і в основі звертається до персональних засобів опрацювання інформації і до інформації, як серцевини цього явища, тому цілком допустимим є термін “інформаційна епоха” в трактуванні М. Кастельса [21, с. 38]. Вплив інформаційної епохи на урядування, державу, її інститути, право, соціум в цілому складний і різноманітний. Якщо аналізувати екстраординарність в реалізації безпекових функцій в умовах України після 2014 року, то головним фактором впливу слід зазначити агресію проти нашої держави. Він проявляється у різних сферах політики, економіки та права.

В інформаційній сфері можливо проаналізувати стан розвитку законодавства з ознаками надзвичайності, але в першу чергу слід дослідити законопроектну активність та певні проекти, що розроблені для регламентації деяких аспектів суспільних відносин.

Оскільки “надзвичайна ситуація” в розумінні К. Шмітта і Дж. Агамбена в Україні є триваючою, мова може йти про постійну модифікацію потреб суспільства та, відповідно, поглядів політиків стосовно убезпечення суспільства та держави. Трансформація викликів та загроз зумовлює реагування у вигляді законотворчої активності, що на перший погляд не позбавлена ознак деякої хаотичності.

Зокрема, серед законопроектів в інформаційній сфері, як приклади, можливо окремо розглянути наступні.

Законопроекти з питань правового регулювання електронних комунікацій в Україні (реєстр. 3549) були внесені у 2015 році з метою встановлення засад діяльності у сфері електронних комунікацій, які відповідатимуть вимогам часу та євроінтеграційним процесам, для розвитку сфери електронних комунікацій в Україні. Оскільки аналіз положень цих законопроектів робиться через призму дослідження реалізації безпекових функцій, основним моментом, що звертає на себе увагу, є система національного регулювання у сфері електронних комунікацій. Основний законопроект передбачає створення державного органу для регулювання сфери електронних комунікацій. Відповідно до ст. 17 проекту такий орган (Національний регулятор) “є державним колегіальним органом, підпорядкованим Президенту України, підзвітним Верховній Раді України”. Більш того, такий орган утворюється Президентом України, але “не входить до системи органів виконавчої влади” [22]. Оскільки влада в Україні згідно ст. 6 Конституції України поділена на законодавчу, виконавчу та судову, а компетенцію Президента України вичерпно визначено ст. 106 Конституції України, зазначений регулятор цілком може розглядатись як “надзвичайний орган” з повноваженнями надзвичайного характеру. Надзвичайність особливо підкреслюється тим фактором, що акти регулятора передбачається вважати такими, що є “обов’язкові до виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб’єктами ринку електронних комунікацій, їх об’єднаннями, іншими юридичними і фізичними особами”, а контроль їх виконання здійснює цей же регулятор [22].

До речі, Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради запропоновано вважати такий орган з огляду на його компетенцію органом виконавчої влади [23].

В альтернативних законопроектах щодо електронних комунікацій регулятивні функції пропонується покласти на Національну комісію регулювання в галузі зв’язку (НКРЗ). Її статус визначається як державний колегіальний орган, підпорядкований Президенту України і підзвітний Верховній Раді України [24]. Зазначене положення ідентичне статусу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв’язку та інформатизації (НКРЗІ) відповідно до вимог ст. 17 Закону України “Про телекомунікації” [25]. Тобто такий правовий статус Національної комісії має ознаки екстраординарності або надзвичайності, оскільки чітко не визначено її належність до виконавчої влади. Певна своєрідність правового статусу національних комісій в системі державної влади в Україні вже підкреслювалась у науковій літературі [26, с. 24; 27, с. 86], слід лише додати, що практично усі вони можуть бути прикладом надзвичайності як установи в розумінні права.

З іншого боку доцільним буде провести дослідження законопроектної діяльності стосовно вдосконалення законодавства у сфері національної безпеки та оборони, що актуалізовано агресією проти України.

Найбільш яскравим прикладом екстраординарності є проект Закону України “Про заходи захисту національних інтересів, національної безпеки України та покарання осіб, винних у грубому порушенні прав людини” (реєстр. № 7439 від 22.12.2017 р.), внесений 47 народними депутатами України, за яким в Україні “запроваджуються та діють бестроково персональні обмежувальні заходи стосовно осіб, винних у грубому порушенні прав людини, згідно додатку до цього Закону, який є його невід’ємною частиною” у вигляді “блокування активів, запобігання виведенню капіталів за межі України, відмови в наданні та скасування віз, застосування інших заборон в’їзду на територію України” [28]. До проекту Закону додано перелік 54 фізичних осіб, що вірогідно є громадянами Росії.

Зазначений проект пропонує оголосити екстраординарність (встановлення персональних юридичних санкцій законодавчо і безстроково) постійною. Зрозуміло, що такий проект викликав негативну оцінку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України з окремою приміткою, що “прийняття законів з одноразових питань не відповідає соціальній ролі закону, веде до невиправданого зниження його суспільного значення, зменшує повагу до закону у суспільстві” [29].

Водночас, факт внесення такого законопроекту значною кількістю народних депутатів України, у тому числі одним із її керівників, свідчить про високу ступінь визнання у суспільстві та політиці ідей екстраординарності і розуміння постійної надзвичайності, як потреби для регулювання суспільних відносин. Зазначене явище не є унікальним, оскільки К. Шмітт та Дж. Агамбен у своїх працях навели значну кількість прикладів потреби в надзвичайності регулювання в різних суспільствах, найбільш ілюстративним прикладом є ситуація з утриманням осіб на військовій базі Гуантанамо.

Окрім викладених вище прикладів, можливо звернути увагу на проекти законів, які встановлюють проведення перевірки осіб на предмет колабораціонізму з утворенням спеціального державного органу – Комісії, підпорядкованої Президенту України (проект “Закону про захист української державності від проявів колабораціонізму”, реєстр. 7425 від 20.12.2017 р.) [30]. Таким же прикладом є низка проектів законів про внесення змін і доповнень до Закону України “Про санкції” (реєстр. 5416 від 17.11.2016 р., 7438 від 22.12.2017 р., 8042 від 15.02.2018 р.), при тому, що само по собі “санкційне” законодавство, безумовно, є законодавством надзвичайного випадку.

Якщо розглядати випадки ухвалення законодавчих актів, які можуть вважатись прикладом надзвичайного законодавства, що регламентують відносини, пов’язані з обігом інформації, то насамперед мова йде про обмежувальні заходи за деякими напрямками інформаційної сфери.

Так, правову основу діяльності у сфері кінематографії складає відповідне законодавство, а спеціальним законом, що регламентує зазначене коло суспільних відносин, є Закон України “Про кінематографію” [31]. Основним напрямом державного регулювання є регламентація щодо прокатної діяльності (розповсюдження і демонстрування кінофільмів) з відповідною досить детальною системою нормативно-правового забезпечення [32, с. 513-514]. Зміни в основний законодавчий акт у цій сфері з 2014 року стосувались збільшення обсягу повноважень центрального органу виконавчої влади щодо недопущення прокату фільмів, які відповідають певним критеріям, перегляд самих критеріїв до обмеження демонстрації у бік розширення, встановлення Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці, оприлюдненому в установленому порядку. Таким чином, спеціальний законодавчий акт у сфері кінематографії на сьогодні в Україні є єдиним правовим актом, що встановлює правові підстави до ведення вказаного Переліку. Безумовно, що прийняття таких законодавчих новацій було

викликане агресією проти України, тобто надзвичайною ситуацією. Але інформаційна сфера в глобалізованому сучасному світі вирізняється особливостями, однією з яких є здатність до постійного необмеженого розповсюдження інформації. Оскільки діяльність у сфері кінематографії є діяльністю господарською, що підлягає державному регулюванню, то прокатні обмеження діють лише щодо недопущення прокату певного кінофільму і зовсім не діють стосовно можливості ознайомлення з ним з боку фізичних осіб. Більш того, удосконалення жорсткості надзвичайного правового регулювання у цій сфері може лише ускладнити певні соціальні явища (сприйняття інформації суспільством), але не виключити їх зовсім. Зокрема, статистика он-лайн-кінотеатрів свідчить про збільшення кількості переглядів, у 2017 році щомісячно такі кінотеатри “відвідували” 7,6 мільйонів користувачів через персональні комп’ютери (у т.ч. мобільні пристрої) [33]. Зазначена статистика стосується тільки відвідувань ресурсів, що чітко позиціоновані як “он-лайн-кінотеатри” і в основному дотримуються вимог законодавства про захист інтелектуальної власності, та не охоплює інші способи розповсюдження кінофільмів (p2p-мережі, закриті канали Інтернет-месенджерів, соціальні мережі, вільне спеціальне програмне забезпечення для пристроїв з функцією Smart-TV тощо). Таким чином, надзвичайне законодавство в інформаційну епоху значно обмежене у досягненні задекларованих цілей і не є достатнім для регулювання суспільних відносин.

У цілому подібна ситуація склалася і у питанні законодавчого регулювання розповсюдження книг та іншої поліграфічної продукції. Розповсюдження видавничої продукції на законодавчому рівні регламентовано Законом України “Про видавничу справу” [34]. Зміни до зазначеного акту від 08.12.2016 р. також збільшили обсяг повноважень центрального органу виконавчої влади стосовно обігу поліграфічної продукції, виданої у “державі-агресорі”, встановили критерії заборону обігу такої продукції.

Водночас такі повноваження по суті стосуються лише обігу продукції, що видана на фізичному (паперовому) носії. Ступінь правової регламентації (навіть надзвичайного характеру) в інформаційну епоху не дає змоги досягти задекларованих цілей регулювання у повному обсязі, оскільки розповсюдження електронних книг та електронних копій звичайних книг здійснюється в сучасному світі тими ж шляхами, що й кінофільмів.

Висновки.

1. Реалізація функцій держави відбувається в правовій та організаційній формі, при цьому в сучасних умовах організаційна форма, яка стосується діяльності органів держави, завжди має правове підґрунтя. Водночас, для конкретної діяльності щодо реалізації функцій держави досить часто характерна екстраординарність, тобто функціонування в умовах надзвичайності.

2. Підтримуючи концепцію К. Шмітта щодо розуміння випадків надзвичайності та відступу від звичайного характеру дій, слід зазначити, що в сучасних умовах відбувається не дія в умовах необмеженості нормою права, а розробка і прийняття норми права, що не вписується в традиційну систему, законодавство є екстраординарним і має ознаки надзвичайності.

3. Слід також погодитись з думкою Дж. Агамбена стосовно ситуації постійної надзвичайності. В умовах сучасного світу завжди виникають та трансформуються ситуації, які зумовлюють існування цілей відступу від звичайного характеру дій.

4. Основними сферами застосування надзвичайного або екстраординарного законодавства є ті соціальні сфери, що перебувають під впливом заходів із реалізації безпекових функцій держави. В умовах сучасного світу правова регламентація, що

здійснюється для виконання поставлених цілей, обмежується характером інформаційного суспільства та явищем необмеженості в розповсюдженні інформації. Унаслідок цього досить часто зазначене екстраординарне законодавство не досягає поставлених цілей.

Використана література

1. Актуальні проблеми теорії держави та права. – Ч. 1. Актуальні проблеми теорії держави : навчальний посібник / [С.М.Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша та ін.]. – К. : КНТ, 2008. – 288 с.
2. Рассолов М.М. Теория государства и права : учебник для вузов / М.М. Рассолов. – М. : Юрайт, 2010 – 635 с.
3. Шебанов А.Ф. Форма советского права / А.Ф. Шебанов. – М. : Юридическая литература, 1968 – 216 с.
4. Каск Л.И. Системный подход в познании государства и права // Правоведение. – 1977. – № 4. – С. 31- 40.
5. Байтин М.И. О понятии государства // Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 4-16.
6. Оніщенко Н.М., Стоєцький С.В., Сунегін С.О. До питання про відповідальність держави перед громадянським суспільством // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 2. – С. 9-13.
7. Иванов В.В. Теория государства / В.В. Иванов. – М. : Издательский дом ГУ-ВШЭ, 2010. – 288 с.
8. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М. : Канон-пресс, 2000. – 337 с.
9. Терлецький В. Геополітична концепція Карла Шмітта в контексті подій у сучасній Україні / Україна у світовій історії. – 2014. – № 4(53). – С. 152-163.
10. Спиридонова В.И. Современное государство : опыт Запада и современные проблемы России / Жизнеспособность Российского государства как философско-политическая проблема. – М. : Институт философии РАН, 2006. – С. 73-98.
11. Шмитт К. Диктатура. От истоков современного суверенитета до пролетарской классовой борьбы / К. Шмитт. – СПб. : Наука, 2005. – 328 с.
12. Павкин Л.М. Теория чрезвычайного положения : К. Шмитт и Д. Агамбен // Северо-кавказский юридический вестник. – 2012. – № 4. – С. 19-23.
13. Агамбен Дж. Номо сасер. Чрезвычайное положение / Дж. Агамбен. – М. : Издательство “Европа”, 2011. – 148 с.
14. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1994. – 397 с.
15. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – Т. 1 / И.Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996 – 554 с.
16. Кудрявцев В.Н. Политическая юстиция в СССР / В.Н. Кудрявцев, А.И. Трусов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002 – 385 с.
17. Мозохин О.Б. Право на репрессии : Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953 гг.) : монография / О.Б. Мозохин. – Жуковский : ООО “Кучково поле”, 2006 – 480 с.
18. Shanor A. Charles. National Security And Military Law / Charles A. Shanor, Lynn Hogue. – St Paul : West Publishing Co., 2003 – 470 p.
19. Створення та діяльність антикорупційних судів у Болгарії, Словаччині та Хорватії. – (Інформаційна довідка підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України). – Режим доступу : <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29287.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.2018 р.
20. Opinion on the Draft Law on Anticorruption Courts and on the Draft Law on Amendments to the Law on the Judicial System and the Status of Judges (concerning the introduction of mandatory specialization of judges on the consideration of corruption and corruption-related offences) adopted by the Venice Commission at its 112th Plenary Session (Venice, 6-7 October 2017). – Режим доступу :

[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)020-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)020-e). – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.2018 р.

21. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.

22. Про електронні комунікації : проект Закону України, реєстр. № 3549-1 від 11.12.15 р. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=57401&pf35401=368887>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18 р.

23. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України “Про електронні комунікації”, реєстр. 3549-1 від 11.12.15 р. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=57401&pf35401=375330>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18р.

24. Про електронні комунікації : проект Закону України, реєстр. № 3549-4 від 30.09.16 р. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60141&pf35401=401448>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18р.

25. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.03 р. № 1280-IV. – Дата оновлення: 23.05.17 р. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18р.

26. Ващенко Ю. Проблеми правового статусу Національної комісії регулювання ринку комунальних послуг в Україні // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – (Юридичні науки). – 2010. – Вип. 85. – С. 22-26.

27. Федоренко В. Національні комісії з регулювання природних монополій у системі центральних органів виконавчої влади: проблеми нормопроєктного та управлінського забезпечення // Вісник Національної академії державного управління. – 2010. – № 3. – С. 85-94.

28. Про заходи захисту національних інтересів, національної безпеки України та покарання осіб, винних у грубому порушенні прав людини : проект Закону України, реєстр. № 7439 від 22.12.17 р. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=63217&pf35401=443024>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18 р.

29. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України “Про заходи захисту національних інтересів, національної безпеки України та покарання осіб, винних у грубому порушенні прав людини”, реєстр. № 7439 від 22.12.17 р. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=63217&pf35401=451256>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18 р.

30. Про захист української державності від проявів колабораціонізму : проект Закону України, реєстр. № 2351-VIII від 20.03.18 р. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=63192&pf35401=442669>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18 р.

31. Про кінематографію : Закон України від 13.01.98 р. № 9-98. – Дата оновлення: 23.03.2017. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/main/9/98-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18 р.

32. Слепак С. Державне регулювання діяльності суб’єктів кінематографії в Україні // Ефективність державного управління : збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 40. – С. 510-517.

33. Кто и где смотрит фильмы он-лайн в Украине? Gemius Ukraine, 2017/04. – Режим доступу : <http://www.gemius.com.ua/vse-statii-dlja-chtenija/kto-i-gde-smotrit-filmy-onlajn-v-ukraine.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18 р.

34. Про видавничу справу : Закон України від 05.06.97 р. № 318-98. – Дата оновлення: 23.03.17 р. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/318/97-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.05.18 р.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 342.52

МАРУЩАК А.І., доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту перепідготовки
та підвищення кваліфікації кадрів СБУ
Національної академії Служби безпеки України

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МЕДІА-СФЕРИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті розкриваються тенденції розвитку медіа-сфери України у контексті інформаційної безпеки держави. Виокремлено тенденції, які не мають істотного негативного впливу на інформаційну безпеку України, які спрямовані на нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави, а також загрози для інформаційної безпеки держави тенденції.

Ключові слова: медіа-сфера, засоби масової інформації, інформаційна безпека держави, загроза.

Summary. The article reveals the tendencies of the development of the media sphere of Ukraine in the context of state information security. The trends, which do not have a significant negative impact on the information security of Ukraine, aimed at neutralizing the threats to the state's information security, as well as trends threatening the state of information security are outlined.

Keywords: media sphere, mass media, state information security, threat.

Аннотация. В статье раскрываются тенденции развития медиа-сферы Украины в контексте информационной безопасности государства. Выделены тенденции, которые не имеют значительного негативного влияния на информационную безопасность Украины, которые направлены на нейтрализацию угроз информационной безопасности государства, а также угрожающие информационной безопасности государства тенденции.

Ключевые слова: медиа-сфера, средства массовой информации, информационная безопасность государства, угроза.

Постановка проблеми. Сучасна медіа-сфера, як одна з форм передачі інформації, набуває дедалі більшої зміни у зв'язку з динамічним розвитком інформаційних технологій і світовими глобалізаційними процесами. Українські медіа також змінюються з урахуванням реалій деструктивного інформаційного впливу на населення України російських ЗМІ, а також через намагання залучити суб'єктів вітчизняного медіа-ринку до антиукраїнської діяльності. Із зміною суспільних інформаційних відносин коригуються підходи до їх правового регулювання, дедалі частіше використовується імперативний метод унормування таких відносин.

Результати аналізу наукових публікацій свідчать про те, що питання розвитку національної медіа-сфери у контексті інформаційної безпеки держави не отримали належного наукового аналізу. Окремим питанням цієї проблематики у вітчизняній юридичній літературі в різні часи приділяли увагу такі дослідники як І. Арістова, В. Брижко, К. Мельник, О. Солодка, В. Польовий, В. Пилипчук та інші. Автор розглядав дотичні питання у контексті діяльності державних органів у сфері захисту інформаційного простору України [1].

Метою статті є розкриття тенденцій розвитку медіа-сфери України і виявлення таких, що загрожують інформаційній безпеці держави.

Виклад основного матеріалу. Засоби масової інформації (далі – ЗМІ) використовуються як основна платформа маніпуляцій суспільною думкою. Для надання можливості споживачам масової інформації самостійно аналізувати її “забарвлення” потрібне розкриття інформації про реальних власників аудіовізуальних (електронних) ЗМІ та всіх суб’єктів, присутніх у ланцюгу їх власності. При цьому медійне законодавство має враховувати принципи свободи слова та відповідати загальноєвропейським вимогам до прозорості ЗМІ.

Саме тому у 2015 році набув сили Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення” [2], який передбачив механізми обов’язкового оприлюднення інформації не тільки про прямого власника відповідного ЗМІ, але й про всіх суб’єктів аж до кінцевого бенефіціарного власника, а також про пов’язаних осіб власників суб’єкта інформаційної діяльності. За перші два роки дії зазначеного Закону глядачі отримали можливість дізнатись про реальних власників аудіовізуальних (електронних) ЗМІ та критично сприймати контент, який транслюється в ефірі.

Водночас, на сьогодні існує необхідність уточнення окремих положень чинного інформаційного законодавства з метою регламентації процедури перевірки Національною радою України з питань телебачення та радіомовлення (далі – Національна рада) як регулятора в сфері телебачення і радіомовлення достовірності поданої суб’єктом інформаційної діяльності інформації про його структуру власності. Окремі положення щодо подання та перевірки інформації про структуру власності суб’єктів інформаційної діяльності передбачені у проекті Закону про внесення змін до Закону України “Про телебачення і радіомовлення” щодо удосконалення механізмів забезпечення прозорості власності аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації [3]. Зазначена тенденція позитивно впливає на інформаційну безпеку держави, оскільки нейтралізуються негативні наслідки маніпуляції суспільною думкою фактичними власниками ЗМІ.

Наступна тенденція стосується друкованих ЗМІ. Наприкінці 2015 року Верховна Рада України прийняла закон “Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації” [4]. Станом на 30 січня із 244-х учасників першого етапу реформування, що увійшли до переліку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, реформовано 133 державних і комунальних друкованих ЗМІ із збереженням назви, цільового призначення, мови видання, тематичної спрямованості. З урахуванням учасників другого етапу реформовано 158 друкованих ЗМІ та редакцій. Водночас у процесі впровадження реформи виникали проблемні питання, пов’язані з невиконанням деякими органами місцевої влади положень закону про реформування, наприклад випадки звільнення редакторів комунальних ЗМІ без згоди трудового колективу, незаконного відчуження майна редакцій, скорочення штату працівників редакції [5]. Зазначені факти включаємо до обсягу наступної негативної тенденції розвитку медіа-сфери України, а саме: неналежний рівень правового, а подекуди і фізичного захисту журналістів. Цьому сприяє й неефективність розслідування і профілактики правопорушень щодо перешкоджання журналістській діяльності. Із погіршенням криміногенної обстановки в Україні та у зв’язку із масштабною російською пропагандою українська журналістика переживає важку постреволюційну фазу. Зростає тиск на журналістів-розслідувачів, поширюється практика помсти журналістам за опубліковані матеріали [6]. На велику кількість погроз журналістам у зв’язку з

виконанням ними професійно діяльності вказують також представники ОБСЄ [7]. Зазначена тенденція має негативний вплив на інформаційну безпеку держави.

У медіа-сфері існує об'єктивна тенденція переміщення класичних медіа в Інтернет-простір. Показовою у цьому контексті є характеристика рекламної діяльності як одного з основних джерел фінансування медіа. Так, наприклад, обсяг ринку медійної Інтернет-реклами України за 2017 рік склав 2,51 млрд. грн, що на 40 % перевищує аналогічний показник 2016 року в гривневому обчисленні. Такими є результати дослідження ринку медійної Інтернет-реклами Інтернет-асоціації України (ІнаУ). За динамікою зростання Інтернет-реклама випереджає інші сегменти рекламного медіа-ринку України. Так, зростання сегмента ТВ-реклами в 2017 році в порівнянні з 2016 роком склало 29 %, реклами в пресі – 18 %, радіореклами – 20 %. Збільшується також частка мобільної медійної Інтернет-реклами (реклами, орієнтованої на користувачів мобільних пристроїв) [8].

Функції класичних медіа-суб'єктів перебирають на себе соціальні медіа і месенджери (FB, Instagram, Twitter, YouTube, Skype та ін.), які активно впроваджують контент новин за уподобаннями користувачів.

Державне регулювання національної медіа-сфери значною мірою зорієнтоване на нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави, а саме спрямовується переважно на зменшення російської присутності у медіа, а також на забезпечення інформаційної продукції українських мовників на окупованих Росією територіях сходу країни та в АР Крим. Так, Національна рада визначає перелік іноземних програм, зміст яких відповідає вимогам законодавства України та Європейської конвенції про транскордонне телебачення, запобігаючи поширенню програм російських телевізійних мовників, де свідомо й цілеспрямовано подається неправдива інформація про події в нашій державі, а також створюється атмосфера ворожого ставлення до українців і України, містяться посягання на суверенітет і цілісність нашої держави.

Відповідно до статті 15-1 Закону України “Про кінематографію” Державне агентство України з питань кіно ухвалює рішення про віднесення фільмів до заборонених для розповсюдження і демонстрування на території України [9]. У 2017 році було заборонено для демонстрування і розповсюдження для кіно-, телепоказу, публічного комерційного відео, домашнього відео на території України більше 60 фільмів [10].

На тимчасово непідконтрольній українській владі території Донецької області внаслідок захоплення радіостанцій військовими угрупованнями та трансляції програм РФ і так званих “народних республік” позбавлені права здійснювати мовлення українські ліцензіати, а саме: 23 телерадіокомпанії ефірного телевізійного мовлення та 28 телерадіокомпаній цифрового телевізійного мовлення з використанням 42 частотних присвоєнь у 12 населених пунктах, а також 23 телерадіоорганізації ефірного радіомовлення з використанням 30 частотних присвоєнь у 7 населених пунктах.

На тимчасово непідконтрольній українській владі території Луганської області позбавлені права здійснювати ефірне телевізійне мовлення 24 телерадіоорганізації з використанням 61 телеканалу ефірного аналогового телебачення у 15 населених пунктах і 12 телеканалів для цифрового наземного телевізійного мовлення у 3 населених пунктах, ліцензії на які видано 29 телерадіокомпаніям, а також 19 телерадіоорганізацій, які здійснюють ефірне радіомовлення з використанням 29 частотних присвоєнь у 5 населених пунктах.

В Автономній Республіці Крим та м. Севастополі позбавлені права здійснювати: ефірне телевізійне мовлення – 31 телерадіокомпанія, не використовується 292 частотних

присвоєння ефірного аналогового телебачення у 69 населених пунктах; цифрове наземне телевізійне мовлення – 28 телерадіокомпаній, не використовується 72 частотних присвоєння у 18 населених пунктах; ефірне радіомовлення – 39 телерадіокомпаній, не використовується 139 частотних присвоєнь у 31 населеному пункті.

Загрозливою тенденцією на тимчасово непідконтрольних Україні територіях є блокування сигналу вітчизняних мовників – на захопленому обладнанні українських телерадіоорганізацій, використовуючи радіочастотний ресурс України, мовлять виключно пропагандистські російські ЗМІ та медіа окупаційних адміністрацій, що позбавляє українських громадян на цих територіях права вільного доступу до інформації.

Наприкінці 2017 прийнято Закон “Про внесення змін до деяких законів України щодо тимчасових дозволів на мовлення в зоні проведення антитерористичної операції та прикордонних районах України” [11]. Він наділяє Національну раду повноваженнями надавати дозволи на тимчасове мовлення, визначає поняття “дозвіл на тимчасове мовлення”, “тимчасове мовлення”, “території з особливим режимом мовлення”. Законодавчо закріплено, що дозвіл на тимчасове мовлення надається в порядку, визначеному Національною радою, через ухвалення відповідного рішення.

На підставі рішень Національної ради тимчасове мовлення на період проведення антитерористичної операції здійснюють 5 FM-радіостанцій, 10 телеканалів у цифровому і 2 телеканали в аналоговому стандарті. Завдяки застосуванню практики надання ліцензіатам Національної ради тимчасових дозволів розширено охоплення населення або збільшено кількість FM-радіостанцій у таких населених пунктах Донецької і Луганської областей: Авдіївка, Бахмутівка, Світлодарськ, Попасна, Бахмут, Маріуполь, Станиця Луганська, Щастя.

Національній суспільній телерадіокомпанії України надано також дозвіл на тимчасове АМ-мовлення на частоті 0,873 МГц у м. Часовий Яр Донецької обл. Відтак сигнал “UA:Українське радіо” на середніх хвилях охопив усі території непідконтрольних українській владі районів Донецької і Луганської областей.

Також у 2017 році до мовлення на населені пункти цих областей на тимчасовій основі долучилися КП “ТК “Львів-ТБ”, ТОВ “Інформаційне Агентство “Правдатур”, ТОВ “Міжнародна комерційна телерадіокомпанія” (“ICTV”), ТОВ “Телеканал “Тоніс”, ТОВ ТРК “Нові комунікації” тощо.

Сигнал вітчизняних мовників передається і на тимчасово окуповану територію Автономної Республіки Крим. Зокрема, здійснено наступне:

організовано радіомовлення на півдні Херсонської області, вздовж адміністративного кордону з АРК і на територію півострова у 8-ми населених пунктах з використанням 13-ти нових FM-частот за участі 8-ми радіостанцій;

організовано цифрове телевізійне мовлення 5-ти телеканалів із с. Чонгар на територію Генічеського р-ну Херсонської обл., Джанкойського та Красноперекопського районів АРК;

відновлено ефірне мовлення 3-х кримських телерадіоорганізацій – ТОВ “ТРК “ТК “Атлант-СВ” (позивні “Радіо Meydan”), Чорноморська телерадіокомпанія, ПАТ “НСТУ” (“UA:Крим”);

створено дві нові радіостанції, які спеціалізуються на мовленні для мешканців Криму та Херсонської області, – ТОВ “Агентство “Кримські новини” (позивні “Радіо “Хаят”), ГО “Радіо кримських громад” (позивні “Радіо Крим.Реалі”);

завершується прорахунок нових цифрових каналів для с. Чонгар і смт Чаплинка з метою розвитку цифрового телевізійного мовлення за участі операторів телекомунікацій Концерну РРТ і ТОВ “Телемережі України” тощо [12].

З метою захисту національних інтересів України за кордоном, формування та підтримання позитивного іміджу України у світі шляхом оперативного, об’єктивного інформування про події в Україні, офіційну внутрішню і зовнішню політику та позицію держави, діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування утворено державне підприємство “Мультимедійна платформа іномовлення України” (далі – МПІУ). Редакційна політика МПІУ визначається необхідністю інформування іноземної аудиторії, в тому числі українців за кордоном, а також аудиторії, що перебуває на тимчасово окупованих територіях України, територіях, на яких запроваджено надзвичайний, воєнний стан, а також у районах проведення антитерористичних операцій [13]. Однак, Державним бюджетом України на 2017 рік було передбачено, що норми і положення статті 10 Закону України “Про систему іномовлення України” (у частині закріплення окремим рядком у Державному бюджеті України у розмірі не менш як 0,06 відсотка видатків загального фонду Державного бюджету України за попередній рік) застосовувались у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявних фінансових ресурсів державного бюджету [14]. Таким чином, недостатність фінансування іномовлення в Україні у 2017 році спричиняла відсутність на міжнародній арені конкурентної російській об’єктивної, повної, всебічної інформації про суспільно значущі події в Україні, офіційну внутрішню і зовнішню політику та позицію держави. На зазначені потреби у 2018 році передбачено близько 483 млн. грн. [15].

Довготривалою тенденцією є впровадження цифрового телерадіомовлення в Україні. Ще з 2006 року введено в дію План використання радіочастотного ресурсу України, яким передбачалося до 1 січня 2016 року припинити аналогове телевізійне мовлення [16]. У зв’язку з невирішенням питань визначення джерела фінансування придбання перетворювачів цифрового сигналу для мало захищених верств населення, фінансування заходів із проведення розгорнутої інформаційної кампанії тощо постановою Уряду від 19 липня 2017 № 563 термін припинення радіо технології аналогового телевізійного мовлення було перенесено на 30 березня 2018 року [17].

Нацрада телерадіомовлення 21 грудня 2017 року внесла змін до Плану розвитку національного телерадіоінформаційного простору, передбачивши, що вимкнення аналогового телебачення відбуватиметься поетапно, враховуючи необхідність:

захисту інформаційного простору України;

забезпечення безперервності мовлення телекомпаній та їх прийому населенням на всій території країни;

ефективного використання радіочастотного ресурсу, враховуючи технічні можливості стандарту DVB-T2.

У останню чергу вимикаються телеканали, які використовуються НСТУ, телерадіоорганізаціями місцевого (регіонального в межах області) мовлення, які не мають ліцензії на цифрове мовлення, за умови нестворення завад цифровим засобам мовлення, та канали, що працюють на прикордонних територіях з країною-агресором та Республікою Молдова, а також у населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження (окуповані території Донецької, Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополь), на територіях, які розташовані на лінії зіткнення, а також на територіях, які межують із тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим [18]. Рішенням Національної ради

від 18 січня 2018 року проект Плану поетапного вимкнення аналогового телерадіомовлення був схвалений Національною радою та направлений до Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України для підготовки проекту розпорядження Кабінету Міністрів України щодо його затвердження. Видається, що доволі повільний процес впровадження цифрового мовлення спричиняє для України репутаційні ризики на міжнародній арені.

Висновки.

Здійснений у статті аналіз тенденцій розвитку медіа-сфери України дав змогу виокремити наступні їх групи:

не мають істотного негативного впливу на інформаційну безпеку України (реформування державних і комунальних друкованих ЗМІ; переміщення класичних медіа в Інтернет-простір виконання “медійної” функції соціальними медіа і месенджерами);

спрямовані на нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави (розкриття інформації про реальних власників аудіовізуальних (електронних) ЗМІ та всіх суб'єктів, присутніх у ланцюгу їх власності; акцент державного регулювання національної медіа-сфери на зменшенні російської присутності у медіа, а також на забезпечення інформаційної продукції українських мовників на окупованих Росією територіях сходу країни та в АР Крим);

загрожують інформаційній безпеці держави (неналежний рівень правового, а подекуди і фізичного захисту журналістів; блокування сигналу вітчизняних мовників на тимчасово непідконтрольних Україні територіях; недостатність фінансування іномовлення в Україні; довготривалість впровадження цифрового телерадіомовлення в Україні).

Перспективними напрямками наукових пошуків вбачаємо розкриття організаційних і правових механізмів нейтралізації виявлених загроз інформаційній безпеці України.

Використана література

1. Марущак А.І. Питання ефективності діяльності державних органів у сфері захисту інформаційного простору України // Інформація і право. – № 4(23)/2017. – С. 86-92.
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення : Закон України від 03.09.15 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 45. – Ст. 409.
3. Про внесення змін до Закону України “Про телебачення і радіомовлення” : проект закону щодо удосконалення механізмів забезпечення прозорості власності аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації, зареєстрований 18.07.17 р. № 6762. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
4. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації : Закон України від 24.12.15 р. № 917-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2016. – № 3. – Ст. 34.
5. Офіційний сайт Держкомтелерадіо України. – Режим доступу : [//www.comin.kmu.gov.ua](http://www.comin.kmu.gov.ua)
6. Попова Т. Українські медіа : проблеми та перспективи. – Режим доступу : <http://detector.media/blogs/article/119638/2016-10-12-ukrainski-media-problemi-ta-perspektivi>
7. Представник ОБСЄ у Києві : погрози щодо журналістів мають розслідуватися. – Режим доступу : [//www.radiosvoboda.org](http://www.radiosvoboda.org), (20.03.2018)
8. – Режим доступу : <http://detector.media/rinok/article/134263/2018-02-01-rinok-mediinoi-internet-reklami-u-2017-rotsi-sklav-251-mlrn-grn-inau>

9. Про кінематографію : Закон України від 13.01.98 р. : із змінами // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1998. – № 22. – Ст. 114.

10. Офіційний сайт Державного агентства України з питань кіно. – Режим доступу : [//www.dergkino.gov.ua](http://www.dergkino.gov.ua)

11. Про внесення змін до деяких законів України щодо тимчасових дозволів на мовлення в зоні проведення антитерористичної операції та прикордонних районах України : Закон України від 07.12.17 р. // Офіційний вісник України. – 2018. – № 6.

12. Офіційні відомості Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення. – Режим доступу : <http://nrada.gov.ua>

13. Про систему іномовлення України : Ст. 7 Закону України від 08.12.15 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2016. – № 4. – Ст. 37.

14. Про Державний бюджет України на 2017 рік : Закон України від 21.12.16 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2017. – № 3. – Ст. 31.

15. Про Державний бюджет України на 2018 рік : Закон України від 07.12.17 р. // Офіційний вісник України. – 2018. – № 2. – Ст. 48.

16. Про затвердження Плану використання радіочастотного ресурсу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.06 р. № 815 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 24. – Ст. 1771.

17. Про внесення зміни до розділу I Плану використання радіочастотного ресурсу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.17 р. № 563 // Офіційний вісник України. – 2017. – № 66. – Ст. 1952.

18. Про затвердження Змін до Плану розвитку національного телерадіоінформаційного простору : Рішення Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення від 21.12.17 р. № 2428 // Офіційний вісник України. – 2018. – № 13.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 342.9:343.326 (477)

БЕЛЄВЦЕВА В.В., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач наукової лабораторії права міжнародної безпеки та
протидії злочинам проти миру і безпеки людства
НДІ інформатики і права НАПрН України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню правових питань регулювання міграційних процесів у світі. Розглянуто окремі аспекти історичних засад формування міждержавної міграції, складові системи міждержавного регулювання міграційних процесів. У роботі наведені підходи до удосконалення міжнародного контролю за міграційними процесами.

Ключові слова: міграція, міграційний процес, міграційне право, мігрант, трудова міграція, нелегальна міграція.

Summary. The article is devoted to research of legal aspects of adjusting of migratory processes in the world. The separate aspects of historical principles of forming of intergovernmental migration, components of the system of intergovernmental migratory process adjusting are considered. The work offers approaches to the improvement of international control over migratory processes.

Keywords: migration, migratory process, migratory right, migrant, labour migration, illegal migration.

Аннотация. Статья посвящена исследованию правовых вопросов регулирования миграционных процессов в мире. Рассмотрены отдельные аспекты исторических принципов формирования межгосударственной миграции, составляющие системы межгосударственного регулирования миграционных процессов. В работе приведены подходы к усовершенствованию международного контроля над миграционными процессами.

Ключевые слова: миграция, миграционный процесс, миграционное право, мигрант, трудовая миграция, нелегальная миграция.

Постановка проблеми. Міграційні процеси, що мають місце у сучасному світі, є складовою частиною державної та внутрішньої політики держав, а її реалізація має бути пріоритетним завданням. Міграція впливає на різні сфери життєдіяльності суспільства (соціальну, економічну, зовнішньоекономічну, демографічну, сферу національної безпеки). Попри на активізацію міграційного законодавства, міграційне право ще не виокремилось у самостійну галузь права. Поступово триває процес формування такої галузі національного законодавства, як “міграційне право”. Як вважає Ю.А. Тихомиров, ця галузь відображає складні процеси у сфері міграційних відносин та має комплексний характер. Засадами системного регулювання є принципи та норми міжнародного права, включаючи акти міжнародних організацій та міждержавних об’єднань, а також міжнародних міграційних інститутів [1, с. 17]. Законодавчі норми, що регулюють правовідносини у сфері міграції, окрім конституційного, адміністративного та адміністративно-процесуального права, також містяться у трудовому, житловому та сімейному.

Проблематика сучасних міграційних процесів та політики забезпечення безпеки держави є перспективною в плані подальших наукових досліджень, особливо враховуючи, що аналіз міграційної ситуації в Україні показує, що вона розвивається набагато динамічніше, ніж відбувається процес імплементації вітчизняного законодавства у цій сфері, та становлення державних органів, відповідальних за її регулювання.

Фактично йдеться про відсутність дієвого механізму управління та контролю за міграційними процесами в Україні. Така ситуація призводить до того, що міграційні виклики національній безпеці в ситуації безконтрольності швидше можуть мати деструктивний потенціал, аніж конструктивний. Тому впровадження дієвої міграційної політики для України є нагальною потребою.

Метою статті є визначення напрямів оновлення законодавства з питань міграції та протидії загрозам у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, існує кілька типів міграційних потоків, зокрема наступні:

Безконфліктна міграція. У доісторичну епоху, від якої не залишилися жодних письмових свідочств, люди пересувалися на великі відстані і займали незаселені території. Тому, як правило, міграція не була пов'язана з конфліктами між прийшлим і аборигенним населенням, адже останнього просто не було. Саме таким чином люди заселили Австралію, прийшли на Американський континент.

Захоплення вже заселених територій. Швидке зростання чисельності того або іншого етносу, якому ставали тісні кордони проживання, викликало потужні міграційні потоки на вже заселені території. Це ставало причиною війн та етнічних конфліктів. В результаті так званого Великого переселення народів в 1 тис. н.е. етнічна карта Європи радикально змінилася: римлян та асоційованих з ними народів Римської імперії потіснили германці, слов'яни, угри (угорці). У XV ст. до Америки прийшли європейці, які потім привезли як рабів жителів Африки. Пізніше європейці прийшли до Австралії і Південної Африки. Заселення європейцями нових континентів супроводжувалось знищенням значної частини аборигенного населення і поневоленням його частини, що залишилася.

Стабілізація глобальної міграції в XIX-початку XX ст. Стабілізація була обумовлена, перш за все, поділом світу, що стався до того моменту, між найбільшими колоніальними державами (Великобританія, Франція, Нідерланди, Бельгія, Німеччина, Росія), які забезпечили високий ступінь керованості на підвладних їм територіях. Відносно великі міграційні потоки йшли з Європи в США, Канаду, Австралію і низку країн Південної Америки. Так, з 1846 по 1939 рр. з Європи в США емігрувало 38 млн. чоловік, до Канади – 7, до Австралії – більше 2, Аргентину – 7 і Бразилію – 4,6 млн. чоловік. Але вперше в світовій історії це був регульований потік, що став частиною цілеспрямованої політики перерахованих держав зі збільшення чисельності власного населення. Почали використовуватися імміграційні правила, відсів небажаних переселенців тощо [2].

Посилення міграції після Другої світової війни. почала розпадатися колоніальна система і до кінця 1950-х років від неї фактично нічого не залишилося. З'явилися нові незалежні держави в Африці та Азії, а колишні метрополії взяли на себе зобов'язання патрунувати. Відновлення і швидке зростання економіки більшості країн Західної Європи потребувало додаткових робочих сил. США, Канада, Австралія, Південна Африка, до яких пізніше приєднався Ізраїль, продовжили приймати мігрантів з Європи.

Так, в США був прийнятий ліберальніший для тих, хто приїжджає міграційний закон і скасовані квоти за національними ознаками: з 1946 по 1963 рр. кількість іммігрантів досягла 4,3 млн., у тому числі більше 2,9 млн. з Європи. Практично в той же період, з 1948 по 1963 рр., Канада і Австралія прийняли більш ніж по 2 млн. чоловік, Південна Африка – 1,5 млн., а Ізраїль – понад 1 млн. [2].

На відміну від США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки, що виникли як продукт відносно недавніх переселень на постійне місце проживання із

здобуттям, як правило, громадянства, в Західній Європі склалися два міграційні потоки: із здобуттям громадянства і для перебування на час навчання і роботи.

За 1950 – 1979 рр. до Західної Європи переїхало близько 10 млн. чоловік. На початок 1974 р. у Франції і ФРН працювало 2,5 млн. іноземних працівників (10 – 12 % всієї робочої сили), в Швейцарії на всіх некваліфікованих і важких роботах були зайняті іноземці (30 % робочої сили) [2].

Між цими двома міграційними потоками не було чіткого кордону: багато хто з тих, хто приїжджав на якийсь час, залишався на тривалий термін, отримував посвідчення на проживання або громадянство. Переважна більшість мігрантів приїжджали із слаборозвинених країн у пошуках джерел існування та через (кровопролитні) внутрішньополітичні конфлікти. Відносно м'яке міграційне законодавство сприяло тому, що ті, хто приїжджають, залишалися в західноєвропейських країнах.

Необхідно відзначити, що інститути регулювання міграції, що сформувалися в цей період, носили виключно національний характер. Спроби міждержавного управління міграцією носили рекомендаційний і декларативний характер.

Зміна у глобальній міграції в кінці XX ст. По-перше, масштаби міжнародної міграції серйозно збільшилися і ця тенденція посилюється.

Так, за оцінками фахівців ООН, чисельність міжнародних мігрантів до 2010 р. досягла 214 млн. чоловік, або 3,1 % чисельності населення світу. У порівнянні з 1990 р. число міжнародних мігрантів збільшилося на 58 млн. [3].

По-друге, сталася концентрація міграційних потоків. Їх метою стало відносно обмежене число держав. Так, в 10 країнах з найбільшим числом міжнародних мігрантів (уродженців інших країн) зосереджено близько 52 % їх загальної чисельності, у тому числі 21 % в США (42,8 млн. чоловік). За США із значним відривом слідують Росія (12,3 млн. чоловік), Німеччина (10,8), Саудівська Аравія (7,3), Канада (7,2), Франція (6,7), Великобританія (6,5), Іспанія (6,4), Індія (5,4) і Україна (5,3 млн. чоловік) [3].

По-третє, з'явилися нові центри тяжіння міграційних потоків.

По-четверте, почала давати збої політика адаптації і інтеграції мігрантів (перш за все тих, хто отримує дозвіл на постійне мешкання, а потім і громадянство) в приймаючому суспільстві. Це наочно продемонстрували відкриті конфлікти у Франції. Це відбувається і на правилах, що приймаються останнім часом, і рішеннях, посилюють в'їзд і правила перебування мігрантів (наприклад, висилка з Франції великої групи румунських і болгарських циганів, заборона на будівництво мінаретів в Швейцарії), і на результатах виборів – зростає число прибічників партій, що висувають вимоги обмежити міграцію (Нідерланди, Швеція, Бельгія, Франція, Фінляндія).

По-п'яте, зростання нелегальної імміграції. Оцінити її реальні масштаби практично неможливо. Різні непрямі методи дозволяють дати лише приблизні оцінки.

Так, по оцінках ООН, щорік від 2,5 млн. до 4 млн. чоловік перетинають міждержавні кордони нелегально. Ряди нелегальних іммігрантів поповнюють особи, що в'їхали в країну на законній підставі, але що потім залишилися в ній, порушивши умови перебування. За різними даними, чисельність нелегальних іммігрантів в світі складає від 10 до 15 % чисельності “класичних” міжнародних мігрантів. У США нелегальних іммігрантів налічується від 10 млн. до 15 млн. чоловік, в країнах Західної Європи – від 5,6 до 8,4 млн. чоловік, в Росії – від 3,5 до 5 млн., в Японії – від 0,3 до 1 млн., на Близькому Сході – від 1 млн. до 3 млн., в Південній Америці – від 1,5 до 6 млн. чоловік [4]. До причин такої ситуації можна віднести відносно ліберальні в'їзні правила у низці країн, які дозволяють мігрантам на законних підставах приїжджати туди, а потім залишатися у нелегальному статусі (наприклад, США) і займатися нелегальною

трудовою діяльністю (наприклад, Росія). У той же час посилювання правил в'їзду до більшості європейських країн не зупиняють мігрантів, вони в'їжджають нелегально.

Таким чином, поступово регульована міжнародна міграція поступилася місцем стихійним процесам, які спричинили конфлікти.

Окрім розвинених держав, на світовій карті ми бачимо країни так званої “світової середини” – це ще недавно слаборозвинені країни, що успішно підвищують свій статус (Бразилія, Мексика, ПАР, провідні країни АСЕАН). Формується група країн, що надовго відстали в своєму розвитку і внутрішніх ресурсів, що не знаходять, для модернізації (ряд держав Африки і Латинської Америки, а також економічно відстала частина Південної і Південно-східної Азії) [5, с. 25]. З точки зору міжнародної міграції це означає, що збережеться досить багато країн, в яких місцева робоча сила не буде забезпечена навіть мінімально прийнятним трудовим доходом. Згідно даним Міжнародній організації праці, сьогодні в світі 200 млн. чоловік працездатного віку не мають роботи. Більш за третину безробітних – 75 млн., молодше 25 років, більшість з них живе в Південно-Східній Азії і Африці на південь від Сахари. Армія безробітних в цих регіонах збільшиться на 5,1 млн. чоловік в 2013 р. і на 3 млн. – в 2014 р. [6]. Ці люди шукатимуть способи перебратися в більш, точніше, в найбільш розвинені країни. Проте згадана вище “світова середина” навряд чи стане метою цих потоків, оскільки в таких країнах, як правило, збережеться надлишок власної, в значній частині некваліфікованої, робочої сили. Тому з великою часткою вірогідності можна передбачити, що і в найближчі десятиліття принципово не зміняться ні масштаби, ні напрями міжнародних міграційних потоків [5].

Отже, на цей час у світі не склалася система міждержавного регулювання міграційних процесів. Існує низка концептуальних, але декларативних документів і надзвичайна різноманітність підходів до цієї проблеми в кожній конкретній державі. При цьому у стані розгляду залишаються три основні проблеми:

- прийом біженців з країн, в яких відбуваються військові конфлікти;
- боротьба з міждержавною торгівлею людьми;
- регулювання тимчасової трудової міграції.

Для вирішення перших двох проблем в 1951 р. в системі ООН була створена Міжнародна організація міграції (далі – МОМ). На цей час до цієї організації входять 146 держав, ще 13 країн мають статус спостерігачів. Відділення МОМ діють більш ніж в 100 країнах, через які здійснюється технічна допомога, де надають консультації на базі двосторонніх угод з країнами-членами.

Діяльність МОМ в Україні здійснюється на основі Угоди між Кабінетом Міністрів України та міжнародною організацією з міграції щодо статусу Міжнародної організації з міграції в Україні та співробітництва у сфері міграції від 3 грудня 1999 р. За погодженням Сторін Організація здійснює в Україні такі міграційні програми: сприяння розвитку потенціалу системи управління міграцією, консультативні послуги та інші заходи технічного співробітництва з міграційних питань; інформація у галузі міграції; врегульована міграція громадян, іноземців та осіб без громадянства; міграційна допомога біженцям, раніше депортованим особам та іншим особам, які потребують допомоги; повернення кваліфікованих людських ресурсів; інші програми [7].

У 1951 р. ООН була прийнята базова Конвенція про статус біженців, яка вводить базові умови для визначення категорій мігрантів, що підпадають під дію цієї Конвенції, а також описує їх основні права в країнах прийому.

ООН приділяє велику увагу найбільш варварській формі міждержавної міграції – торгівлі людьми. У 2000 р. ухвалено спеціальний Протокол, але в ньому не передбачені

конкретні механізми міждержавної співпраці, обов'язкові для виконання усіма державами, які підписали цей документ.

Міжнародна організація праці прийняла декілька конвенцій, що стосуються положення трудових мігрантів. У 1990 р. ООН прийнятий акт, регулюючий трудову міграцію, Міжнародну Конвенцію про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей. Проте й ці документи мають декларативний і рекомендаційний характер, йдеться про положення трудящих-мігрантів на національних ринках праці, а не про механізми регулювання міждержавного переміщення робочої сили. Країни-члени ОЕСР створили SOPEMI (Систему постійного спостереження за міграцією) з метою збору і аналізу статистики.

Також практично відсутня міждержавна координація нелегальних міграційних потоків. Її немає навіть на рівні декларацій. Якщо ця ситуація не зміниться, то збільшиться міграційний тиск на країни “золотого мільярда”, а також на арабські держави Персидської затоки, що призведе до негативних наслідків [8].

Йдеться про розвиток та підтримку неформального сектора економіки, оскільки використання праці нелегальних мігрантів створює необґрунтовані конкурентні переваги компаніям, які наймають їх на роботу, в порівнянні з компаніями, які цього не роблять; про формування неконтрольованого ринку товарів і послуг, про розвиток тіньових сегментів і спотворення системи взаємин між суб'єктами ринку і державою, про гальмування розвитку ефективного цивілізованого ринку праці, про розширення зв'язків з контрабандними операціями, проституцією, поширенням наркотиків та іншими злочинними видами діяльності, про розширення практики несплати податків з отримуваних мігрантами доходів. У низці випадків нелегальна міграція навіть призводить до збільшення податкового тягаря на титульне населення, оскільки бюджету доводиться нести додаткові витрати на соціальне забезпечення такого роду мігрантів, навчання їх дітей, на суспільну безпеку, на улаштування нових в'язниць тощо.

Окрім цього, на нелегальних мігрантів не поширюється положення про мінімальний розмір оплати праці, що може спричинити до зниження середнього рівня оплати праці некваліфікованих працівників, а працедавці можуть ігнорувати вимоги забезпечити охорону здоров'я і дотримання техніки безпеки. Як наслідок, можуть зрости виробничий травматизм і смертність. Після прибуття нелегальні мігранти не проходять медичне обстеження на предмет наявності захворювань або вірусів; їх можливості звертатися в органи охорони здоров'я в країні перебування також в значній мірі обмежені. В той же час вони схильні до ризику захворіти в дорозі, особливо якщо їх перевозять нелегально або примусово, із-за антисанітарних умов мешкання, важких умов праці і надмірної трудової експлуатації. Останнє може мати серйозні медичні наслідки, оскільки хвороби поширюватимуться серед населення приймаючої країни.

При обмежених можливостях легалізації і постійній загрозі депортації багато мігрантів вимушені жити на нелегальному положенні і ризикують стати об'єктом злочинів, у тому числі корупційних.

Зростання нелегальної міграції призводить до утворення громад з великою культурною та етноконфесійною дистанцією по відношенню до місцевого населення, які часто не інтегруються в приймаюче суспільство. Негативне відношення до нелегальних мігрантів може призвести до розколу в суспільстві, якщо таке сприйняття пошириться і на осіб, прибулих в країну на законних підставах.

Все це підвищить вірогідність відкритих конфліктів на міжнаціональному, міжрасовому і міжконфесійному ґрунті в найбільш розвинених країнах. І, як наслідок, зросте вплив націоналістичних, мігрантофобських партій, які можуть навіть отримати

більшість в деяких європейських парламентах, і, відповідно, будуть посилені державні міграційні режими.

Проте, як показує практика останніх років, такого роду посилювання, по-перше, неефективне і лише веде до зростання нелегальної міграції і, по-друге, входить в протиріччя з демографічними і соціальними реаліями розвинених країн – депопуляцією і старінням титульного населення, його небажанням займати непрестижні (але необхідні) робочі місця.

Закони, прямо спрямовані на боротьбу з нелегальною імміграцією і нелегальною зайнятістю, останніми роками були ухвалені практично у всіх розвинених країнах в 1986, 1990 і 2007 рр. в США, в 1988 – 1990 рр. в Італії і Іспанії, в 1999 р. у Великобританії, в 2002 р. в Німеччині. Навіть Японія з її жорстким міграційним регулюванням і острівним положенням не може ефективно боротися з нелегальною міграцією [5].

Ситуація ускладнюється тим, що багато тимчасових трудових мігрантів, які пройшли процедури легалізації, хотіли б залишитися в країні прибуття на постійне місце проживання, але далеко не кожному з них це вдається і, не бажаючи повертатися на батьківщину, вони поповнюють число “нелегалів”.

Висновки.

Аналіз механізмів регулювання сучасних міграційних процесів показує низьку ефективність їх використання, що навіть знижується, лише на державному рівні. Це створює відчутні загрози перш за все для держав, що привабливі для мігрантів із слаборозвинених і неблагонадійних країн. До числа цих загроз входять: дестабілізація внутрішньої ситуації через спалахи ксенофобії та міжетнічні конфлікти, зниження ефективності національного ринку праці через збільшення його тіньового сегменту, додаткове навантаження на бюджетну систему розвинених країн, що переживає кризу.

Стратегічний вихід з ситуації, що склалася, пов’язаний з елементами глобального управління в цій сфері. Наприклад, діяльність в рамках світової організації Торгівлі, інтеграційні процеси в Євросоюзі, Європейський суд з прав людини, Кіотський протокол. Для вирішення міграційної проблеми такого роду інститут, навіть регіонального значення, поки не створений. Проте з огляду на складність і глобальний характер цієї проблематики формування такого інституту може зайняти декілька років. Це не страшно, головне зробити перші кроки і розробити “дорожню карту”.

При цьому, мабуть, глобальне регулювання повинне стосуватися лише трудової міграції, а питання репатріації, натуралізації мігрантів, а також правил прийому біженців у найближчій перспективі визначатимуться суто національними правилами. Це пов’язано (не дивлячись на інтеграційні процеси, наприклад, в Європі) із стійкістю інституту державного суверенітету, великою різноманітністю внутрішньої (у тому числі і політичною) ситуації в країнах, що приймають мігрантів.

На нашу думку, необхідно на міждержавному рівні прийняти декларацію про те, що:

1. Зовнішня міграція – це благо, якщо пов’язані з нею процеси носять регульований характер.

2. Добитися підвищення якості інститутів регулювання міждержавних міграційних потоків можна, якщо буде створений міждержавний механізм спільних дій країн “великої вісімки”, які для цього фактично передають в даний механізм частину свого суверенітету;

3. Необхідно створення групи експертів високого рівня, яка повинна розробити конкретні пропозиції.

Пріоритетними повинні стати наступні питання:

1. Формування регуляторних механізмів глобального офіційного ринку праці, зокрема, які мають передбачати:

- виявлення потреб ринків праці країн, що потребують припливу тимчасових працівників;
- створення міждержавних механізмів узгодження дій відносно кількості і професійної структури мігрантів, які запрошуються в кожну приймаючу країну;
- вибудовування єдиної політики відносно країн-постачальників тимчасових трудових мігрантів.

2. Узгодження принципів надання зовнішнім мігрантам посвідчень на проживання, а також громадянства, зокрема, передбачає:

- введення одноманітних механізмів міграційного контролю при перетині кордону;
- координація дій з припинення і виявлення нелегальних форм міграції;
- обговорення доцільності використання такого інструменту, як регулярна міграційна амністія.

3. Вироблення спільної політики адаптації та інтеграції мігрантів в приймаюче суспільство, яка дозволить зберігати переважно традиційний устрій суспільного і соціокультурного життя в приймаючій країні, не розмиваючи, а збагачуючи його за рахунок традицій, привнесених мігрантами, та їх людського капіталу.

Деякі позитивні для європейського устрою (без втрати початкової ідентичності) приклади можуть бути наступними:

- широке поширення китайської, японської і арабської кухні;
- сучасна музична культура, в якій велику роль грає африканське коріння;
- поступове розширення політичної еліти за рахунок мігрантів або їх нащадків у першому поколінні.

Використана література

1. Тихомиров Ю.А. Правовое положение мигрантов / Зарубежное законодательство и сравнительное правоведение. – 2006. – Вып. 3. – № 6. – С. 17.
2. Костин Л. Миграция и мигранты / Человек и труд. – 2001. – № 8. – С. 61-64.
3. Щербакова Е. Международные миграции : мировой срез / Демоскоп Weekly. – 2012. – № 513-514.
4. Алегиковский И., Ионцев В. Тенденции международной миграции в глобализирующемся мире / Век глобализации. – 2008. – Вып. 2. – С. 77-87.
5. Дынкин А.А. Стратегический глобальный прогноз 2030 : краткий вариант / А.А. Дынкин. – М. : Магистр., 2011. – 88 с.
6. Global Employment Trends 2013. Recovering from a Second Jobs Dip / International Labour Organization. Geneva. NIC (2008). Global Trends 2025 : A Transformed World / National Intelligence Council. Washington, DC.
7. Угода між Кабінетом Міністрів України та міжнародною організацією з міграції щодо статусу Міжнародної організації з міграції в Україні та співробітництва у сфері міграції від 03.12.99 р. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_411/print1526374975942735. – Загол. з екрану.
8. Алегиковский И., Ионцев В. Нелегальная иммиграция в общественно-политическом дискурсе / Международная миграция : экономика и политика. – 2006. – Вып. 18. – С. 28-50.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 342.951:325.54 (477)

ДЕНИСОВ А.І., кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджуються окремі правові засоби забезпечення національної міграційної безпеки України. Визначено коло основних загроз національній безпеці у сфері міграції. Запропоновано окремі новачії до вітчизняного законодавства, враховуючи світовий досвід у цій сфері.

Ключові слова: національна безпека, засоби забезпечення, міграційна безпека.

Summary. The article examines several legal means of providing the national migration security of Ukraine. Main threats to national security in the migration sphere are defined. Some innovations to domestic legislation are proposed, according to world experience in this sphere.

Keywords: national security, means of providing, migration security.

Аннотация. В статье исследуются отдельные правовые средства обеспечения национальной миграционной безопасности Украины. Определены основные угрозы национальной безопасности в сфере миграции. Предложены отдельные новации в отечественное законодательство, с учетом мирового опыта в этой сфере.

Ключевые слова: национальная безопасность, средства обеспечения, миграционная безопасность.

Постановка проблеми. У сучасному світі спостерігається глобальна проблема, що полягає у міграції значних мас населення. Враховуючи сучасні реалії розповсюдження тероризму, гібридних війн, нестабільність ринку праці та інші фактори, міграція стає одним з найбільш значних викликів національній безпеці кожної з держав. Враховуючи проголошений нашою країною курс на членство в Європейському Союзі виникає новий аспект міграційної проблеми для нашої держави. Більшість з дослідників раніше розглядали міграційну загрозу у світлі відтоку професійних кадрів та населення з України. Однак у разі вступу у ЄС наша країна зіткнеться з можливим значним підвищенням кількості мігрантів (як легальних, так і нелегальних) у межі нашої держави. Також неможливо обійти увагою той факт, що міграція може ставати зброєю для ведення ефективної економічної інтервенції з інших країн (а іноді – навіть бути частиною гібридної війни). Тому необхідним є створення ефективно діючого правового механізму забезпечення національної безпеки України у сфері міграції.

Результати аналізу наукових публікацій свідчать, зокрема [1 – 11], що наразі проблема міграції гостро стоїть перед всією світовою спільнотою і ще не існує усталеного правового механізму засобів протидії та нейтралізації загроз, що виникають через міграційні фактори. Водночас відбувається активний пошук таких засобів та апробація їх на практиці.

Метою статті є визначення нових загроз національній безпеці у сфері міграції та засобів протидії таким загрозам та їх нейтралізації.

Виклад основного матеріалу. Міграція, враховуючи проголошений Україною курс на євроінтеграцію, може стати новим викликом для нашої держави. Хоча раніше міграція

як загроза національній безпеці виокремлювалась науковцями, однак переважно у контексті відтоку наших спеціалістів та терористичних загроз. Враховуючи ж запровадження безвізового режиму для українців у ЄС та потенційне членство України у ньому та Шенгенській зоні, слід наголосити на можливості виникнення значного притоку як легальних, так і нелегальних мігрантів на територію нашої держави. Для врегулювання цього процесу перш за все необхідним є створення ефективно діючого правового механізму контролю за процесом міграції та інтеграції мігрантів у наше суспільство. Перш за все мова йде про модернізацію роботи Державної міграційної служби й утворення нормативно-правового забезпечення, що надасть можливість забезпечити міграційну складову національної безпеки та водночас можливість діяти вітчизняним агенціям відповідно до стандартів країн ЄС.

Безперечно, міграційна політика держави є частиною національної безпеки країни. Це підтверджується Концепцією розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженою Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016, де Державну міграційну службу України віднесено до складових сектору безпеки і оборони, що безперечно складає основу системи забезпечення національної безпеки України [4].

Як зазначено у Стратегії національної безпеки Угорщини від 2012 року, міграція є природним комплексним феноменом, що може надавати економічні та демографічні переваги та нести небезпеку для суспільства та національної безпеки [6, с. 17].

Наразі Європейський Союз постав перед міграційною кризою, що почалася у 2014 році та є найбільшою міграцією з часів Другої світової війни. Важливим фактором, що викликав міграційну кризу, є значне підвищення кількості біженців, яких наразі більше 60 мільйонів по всьому світу [11, с. 23-24].

Важливою особливістю Європейського законодавства є регулювання питання місця перебування біженців та осіб, яким надано притулок. На відміну від інших мігрантів, ці категорії осіб мають залишатися у межах країни, яка надала їм притулок. За Дублінським регламентом, країна, що надає притулок, несе відповідальність за розміщення біженців [10]. У разі, якщо біженець залишає країну, що надає йому притулок, таку особу має бути повернено у країну, що надала притулок. Тобто у разі вступу України до ЄС усіх біженців, притулок яким буде надано в Україні, необхідно буде розмістити на території нашої держави та забезпечувати всім необхідним.

Для визначення нових засобів протидії загрозам національній безпеці України у сфері міграції важливою є також детермінація конкретних загроз національній безпеці, що викликаються міграційними факторами. Пропонується виокремити такі визнані загрози як: тероризм, незаконна міграція, торгівля людьми, криміналізація суспільства, гуманітарна загроза (наприклад, ризик поширення епідемій), дестабілізація ринку праці (необхідно наголосити, що може відбуватися одночасно у окремих сферах як безробіття у випадку значного припливу мігрантів в Україну, так і відтік наших висококваліфікованих кадрів у інші країни ЄС). Однак пропонується доповнити цей перелік ще кількома загрозами національній безпеці, зазначивши можливі засоби їх подолання чи нейтралізації.

Іноземна економічна інтервенція. Міграція з інших країн може призвести до посилення ролі іноземного капіталу та економічної інтервенції. Враховуючи актуальність гібридної війни – необхідним є створення системи обмеження такого фактору. Пропонується використовувати досвід Латвії. У 2014 році Латвійський парламент прийняв рішення про припинення видачі дозволів на тимчасове проживання та придбання власності на території Латвії громадянам Російської Федерації з метою

перешкоджання підвищенню російського впливу у державі [9, с. 195]. Тому пропонується розробити спеціальний правовий механізм квотування чи заборони видачі дозволів на тимчасове проживання, придбання нерухомості та участі у юридичних особах для певних країн в цілях захисту національної безпеки.

Також необхідно підсилити контроль за діяльністю окремих підприємств, що створюють небезпеку проникнення в нашу державу іноземних агентів, незаконних мігрантів, терористів тощо. При цьому слід наголосити, що особливого контролю потребуватимуть категорії суб'єктів не тільки в залежності від сфери діяльності, а й від специфіки самих суб'єктів. Прикладом вдалого використання цієї концепції є запровадження особливого режиму здійснення діяльності шести портів у Сполучених Штатах Америки, де проводила свою підприємницьку діяльність Dubai Ports World, яка викупила право обслуговування вищеназваних портів у попереднього власника – британської компанії Peninsular and Oriental Steam Navigation Company. Враховуючи походження нового власника, було запроваджено спеціальний режим здійснення діяльності на відповідних об'єктах – керувати діяльністю мають громадяни США; представник США, згоду на діяльність якого надано ФБР, має здійснювати керівництво безпекою портів та сприятиме зв'язку компанії-власника та ФБР тощо [5, с. 4]. Використовуючи цей досвід можливим є створення інституту уповноважених для зв'язків з СБУ та Державною міграційною службою України (далі – ДМСУ). Ці уповноважені особи мають призначатись на окремі важливі для національної безпеки підприємства, що знаходяться у приватній власності, та здійснювати координацію діяльності підприємства з СБУ та ДМСУ, а також здійснювати оперативний контроль за діяльністю такого підприємства у відповідній сфері. Однак, на відміну від досвіду США, пропонується визначити статус такого уповноваженого не як особи, згоду на діяльність якої надано ФБР (проводячи аналогію із нашою правовою системою – СБУ), а як уповноваженого співробітника спеціального органу (СБУ або ДМСУ). Призначення такого уповноваженого як і у США пропонується зробити імперативним на підставі рішення владного органу (пропонується розробити порядок призначення уповноваженого на підставі акту Кабінету Міністрів на окремі підприємства, установи, організації, що мають критичне значення для національної безпеки України). Крім того, необхідно чітко визначити права та обов'язки такого уповноваженого, порядок його призначення тощо. Для цього необхідним є створення відповідного нормативно-правового забезпечення.

Окремим правовим засобом протидії економічній інтервенції пропонується визначити заборону та обмеження відчуження окремих майнових комплексів для іноземців та/або іноземних агентів. І хоча це певним чином обмежує свободу підприємництва та права можливих кредиторів, однак така заборона відчуження, все ж таки вбачається необхідною у разі надзвичайної важливості для держави відповідних майнових комплексів, або ризику потрапляння необхідних для існування держави майнових комплексів до рук потенційного супротивника. На наш погляд, держава має здійснювати контроль за такими об'єктами. Доцільно доручити це спеціальному органу державної влади (наприклад, СБУ). Цікавим є питання накладення стягнення на таке майно, на яке накладено заборону на відчуження у разі, якщо кредиторами визнано іноземних агентів недружніх країн. На авторську думку держава має у такому випадку викупати відповідні об'єкти та виплачувати відповідні частини боргу. Також вбачається доцільним законодавчо закріпити обов'язкову заборону відчуження для підприємств, що використовують в виробництві критичні технології.

Ефективна дія цього правового механізму має критичне значення для національної безпеки. У разі виникнення ситуації, коли таке підприємство (установу, організацію) власник(-и) мають намір відчужувати на користь інших осіб, таке відчуження має відбутись лише після подання запиту на перевірку у СБУ та отримання відповіді, що суб'єкт, на користь якого здійснюється таке відчуження, не є агентом впливу недружньої держави чи організації. У разі, якщо починається процедура визнання банкрутом такого підприємства, установи чи організації, то СБУ має здійснити перевірку всіх кредиторів.

Таким чином, пропонується створити новий режим господарювання та захисту для окремих суб'єктів, що мають критичне значення для національної безпеки. Важливим є питання визначення методу встановлення критичних для національної системи підприємств. Пропонується створити систему оцінювання з наступних елементів:

1. Визначення основних сфер національної безпеки. Такі сфери мають визначатись Кабінетом Міністрів України на основі програмних документів з національної безпеки.

2. Формування груп експертів за окремими сферами забезпечення національної безпеки (енергетична, екологічна, оборонна, економічна тощо). При цьому важливим є залучення до таких груп трьох основних категорій осіб: науковців, спеціалістів практиків та представників державних органів, що забезпечують національну безпеку України (СБУ, у випадку оборонної сфери – Міністерство оборони України, у інших – можливим є залучення профільних міністерств). Пропонується щоб такі групи очолювали саме представники державних органів, а окремі рішення приймалися кваліфікованою більшістю.

3. Визначення основних критеріїв критичності для національної безпеки у кожній сфері. Такі критерії також мають бути запропоновані відповідними групами експертів та затверджені Кабінетом Міністрів України.

4. Формування первинного списку суб'єктів, що мають критичне значення для національної безпеки України, на основі прийнятих критеріїв. Первинний список формується групами експертів шляхом прийняття рішення кваліфікованою більшістю. Також на цьому етапі пропонується формувати пропозиції щодо особливостей режимів захисту таких суб'єктів за індивідуальною ознакою.

5. Оцінка та прийняття остаточного списку суб'єктів Кабінетом Міністрів України. При цьому такий перелік має встановлюватись окремим нормативно-правовим актом. Також можливим є зазначення у такому акті паспортів по кожному окремому суб'єкту із зазначенням особливостей його індивідуального статусу (призначення уповноваженого за зв'язки з СБУ та ДМСУ, повна чи часткова заборона на відчуження та інші особливості правового статусу).

Такий правовий механізм, на нашу думку, створить можливість ефективно визначати суб'єктів, що мають критичне значення для національної безпеки України та в подальшому – надавати їм особливий режим захисту.

Окрім легальної міграції, іноземна економічна інтервенція може здійснюватись за допомогою нелегальної міграції, коли нелегальні мігранти масово займають робочі місця і порушують стабільність ринку праці у державі. Як зазначає А.В. Платонов, посилення протидії нелегальній міграції – один із пріоритетів міграційної політики країн Європейського Союзу. Основними засобами протидії нелегальній міграції є заходи, що спрямовані на гармонізацію національних міграційних законодавств, уніфікацію процедур і документації, що регулюють доступ іноземців на територію Євросоюзу [2]. Відповідно, основним завданням у цій сфері на сучасному етапі для України є приведення національного законодавства у відповідність до вимог

Європейського Союзу, а також активна участь у формуванні та прийнятті єдиних наддержавних нормативно-правових актів, що регулювали б відносини, пов’язані з нелегальною міграцією.

Соціальна напруга. Неможливо обійти увагою виникнення напруги через міграційну кризу. Так, соціопитування, проведені у 2011 році у ЄС, вказують, що незаконну міграцію вважають однією з основних загроз безпеці громадян ЄС 16 % респондентів. При цьому найбільші цифри можна побачити у країнах, що знаходяться на кордоні ЄС – Кіпр (32 %), Мальта (29 %), Італія (25 %) [7, с. 18, 22]. Опитування щодо незаконної міграції як загрози саме безпеці конкретної країни показали, що 13 % респондентів у ЄС вважають незаконну міграцію загрозою безпеці їх країни. Водночас найвищі показники показує Кіпр, де кількість опитуваних, що вважає незаконну міграцію загрозою, сягає 55 %, Мальта (38 %) та Греція (28 %) [7, с. 11, 12]. Враховуючи той факт, що Україна у випадку входу до Шенгенської зони буде на її кордоні з країнами колишнього СРСР (звідки можливий наплив мігрантів), недостатньо ефективна міграційна державна політика може призвести до виникнення соціальної напруги, протестних настроїв та інших негативних для національної безпеки факторів.

Іншим фактором, що може викликати соціальну напругу, є неприйняття мігрантів. Враховуючи основні принципи національної політики та політики ЄС у цій сфері, потрібно продовжувати роботу з підвищення толерантності нашого суспільства з одного боку та до інтеграції мігрантів з іншого.

Також неможливо обійти увагою таке явище як етнокультурна безпека. Г. Вітковська та С. Панарін зазначають, що етнокультурна безпека – стан стійкого функціонування і цілісного відтворення культур основних соціальних суб’єктів/об’єктів і їх етнокультурної ідентичності при вільному взаємообміні між ними культурними навичками [1, с. 165]. Слід зазначити, що наразі проблема етнокультурної безпеки не стоїть перед нашою державою гостро – кількість мігрантів, прибулих в нашу державу, не є занадто високою, а етнокультура більшості з них не дуже відрізняється від нашої, оскільки це переважно мігранти та етнічні групи з сусідніх країн зі схожими особливостями етнічного та культурного розвитку (Російська Федерація, Молдова, Угорщина, Польща тощо). Однак у разі приєднання нашої країни до Шенгенської зони та Європейського Союзу може відбутися збільшення мігрантів з країн, де історично склалися інші культурні звичаї та цінності (Середня Азія, країни Близького Сходу тощо). При цьому можуть виникати певні конфлікти на тлі взаємодії представників різних етносів та культур, що може призвести до підвищення рівня соціальної напруги. Тому важливим аспектом є робота нашої держави з метою підвищення терпимості населення до інших культур та етносів, з одного боку, та адаптація мігрантів до особливостей основних культурних груп у Україні та ЄС.

Також питанням є віднесення етнокультурної безпеки до напрямків національної безпеки на офіційному рівні. В ст. 8 Закону України “Про основи національної безпеки” зазначено, що одним з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України у внутрішньополітичній сфері є формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв’язання міжнаціональних суперечностей. А у ст. 3 цього ж Закону до об’єктів національної безпеки віднесено духовні, морально-етичні, культурні, історичні цінності суспільства [3]. Тобто можна сказати, що окремі положення щодо етнокультурної безпеки справді містяться у вітчизняному законодавстві.

Важливим є також широке використання такого засобу протидії міграції, як допомога країнам-джерелам міграції. Цей засіб можливо використовувати для боротьби одразу з усіма загрозами національній безпеці у сфері міграції. Так, Кеннет Мпісі вдало зазначає, що для країн Європи для припинення масової міграції з Африки перш за все необхідно допомогти африканським країнам вирішити їх проблеми (у тому числі соціально-економічні) [8, с. 7]. Ця концепція, звісно, може використовуватись і для інших країн. Тому Україна має посилювати програму допомоги іншим країнам. При цьому мова йде не тільки про фінансову допомогу, а й консультаційну, залучення різного роду спеціалістів, гуманітарну допомогу тощо.

Висновки.

Необхідним є створення ефективно діючого правового механізму засобів подолання та нейтралізації загроз національній безпеці у міграційній сфері, враховуючи спрямування України на євроінтеграцію.

Доцільним є створення спеціального правового механізму квотування чи заборони видачі дозволів на тимчасове проживання, придбання нерухомості та участі у юридичних особах для певних країн в цілях захисту національної безпеки.

Також доречно підсилити контроль за діяльністю окремих підприємств, що створюють небезпеку проникнення в нашу державу негативних іноземних елементів. Запропоновано створити новий режим господарювання та захисту для окремих суб'єктів, що мають критичне значення для національної безпеки. Зокрема, пропонується ввести певні обмеження на їх відчуження та утворити правовий механізм оцінювання критичності окремих суб'єктів господарювання для національної економіки.

Використана література

1. Миграция и безопасность в России ; под ред. Г. Витковской и С. Панарина. – (Моск. Центр Карнеги). – М. : Интердиалект+, 2000. – 341 с.
2. Платонов А.В. Протидія нелегальній міграції як чинник забезпечення національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 21.01.01 / А.В. Платонов. – К. : РНБО України Нац. ін.-т проблем міжн. безпеки, 2006. – 18 с.
3. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.03 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року “Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України” : Указ Президента України. – (Розподіл від 14.03.2016 № 92/2016).
5. CFIUS and National Security : Challenges for the United States, Opportunities for the European Union / Theodore H. Moran (PIIE) Draft paper – Peterson Institute for International Economics. February 21, 2017 – Electronic text data. – Access mode : <https://piie.com/commentary/speeches-papers/cfius-and-national-security-challenges-united-states-opportunities>
6. Hungary: Hungary's National Security Strategy. 2012 Hungary : Hungary's National Security Strategy / Ministry of Foreign Affairs of Hungary. – Electronic text data. – Access mode : <https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/documents/hungary-national-security-strategy-2012.pdf>
7. Internal Security. Report. Fieldwork : June 2011 / Publication: November 2011. Special Eurobarometer 371. – Electronic text data. – Access mode : http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_371_en.pdf
8. Kenneth Mpyisi. How EU Support of the African Peace and Security Architecture Impacts. Democracy Building and Human. Security Enhancement in Africa. / Mpyisi Kenneth. Institute for Security Studies, Addis Ababa, Ethiopia. – Electronic text data. – Access mode : <https://www.idea>

int/sites/default/files/publications/chapters/the-role-of-the-european-union-in-democracy-building/eu-democracy-building-discussion-paper-57.pdf

9. Marianna Gladysz. Security of the Baltic States : Effectiveness of the EU Common Security and Defence Policy and Influence of the Ukrainian Crisis / Gladysz, Marianna. – Electronic text data. – Access mode : <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pp/article/download/7230/7249>

10. Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013. – Electronic text data. – Access mode : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32013R0604>

11. Satu Tamminen. The Concept of Human Security in the European. Union's Foreign and Security Policies – the Migrant Crisis. Bachelor's Thesis. Supervisor : Assoc. Professor Holger Mölder. Tallinn, 2016.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 341.34 (477)

БЛИСТІВ Т.І., керівник секретаріату Комітету Верховної Ради України
з питань національної безпеки і оборони

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПИТАННЯ УТРИМАННЯ ТА ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ТА ІНТЕРНОВАНИМИ ОСОБАМИ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Анотація. У статті розглядаються актуальні питання необхідності нормативно-правового забезпечення в Україні проблеми утримання та поведження з військовополоненими та інтернованими особами відповідно до міжнародного гуманітарного права. В сучасних умовах зовнішньополітичних та військових викликів було прийнято політико-правове рішення і конфлікт на Сході України було названо “антитерористичною операцією”. Антитерористична операція проходила в умовах особливого періоду. Така ситуація призвела до виникнення низки проблем у визначенні правового статусу учасників конфлікту. Особливо це стосується осіб, які потрапили до полону. Саме тому, на сьогодні актуальним є створення державної системи для здійснення заходів щодо поведження з військовополоненими й інтернованими особами в особливий період.

Ключові слова: агресія, конфлікт, особливий період, військовополонені, інтерновані особи, евакуація, пункт прийому військовополонених, табір для військовополонених та інтернованих осіб, органи юстиції, правоохоронні органи, правоохоронні органи спеціального призначення, оперативно-розшукові та контррозвідальні заходи, нормативно-правове забезпечення, кримінально-виконавча служба, міжнародне гуманітарне право.

Summary. The article deals with the topical issues of the need for regulatory and legal support in Ukraine for the problem of the retention and treatment of war prisoners and interned persons in accordance with the international humanitarian law. Due to the foreign policy and military challenges, a political and legal solution was made to call the conflict in the Eastern Ukraine an “anti-terrorist operation”. The anti-terrorist operation took place in a special period. This situation has led to several problems in determining the legal status of the conflict participants. This is very important for persons who have been captured. That is why today it is important to create a state system for the measures implementation to deal with the war prisoners and interned persons during a special period.

Keywords: aggression, conflict, special period, prisoners of war, interned persons, evacuation, point of reception of prisoners of war, camp of war prisoners and interned persons, law enforcement agencies, law enforcement bodies, special law enforcement bodies, investigative and counter-intelligence measures, regulatory and legal support, penal service, international humanitarian law.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы необходимости нормативно-правового обеспечения в Украине проблемы содержания и обращения с военнопленными и интернированными лицами в соответствии с международного гуманитарного права. В современных условиях внешнеполитических и военных вызовов было принято политико-правовое решение и конфликт на Востоке Украины было названо “антитеррористической операцией”. Антитеррористическая операция проходила в условиях особого периода. Такая ситуация привела к возникновению ряда проблем в определении правового статуса участников конфликта. Особенно это касается лиц, которые попали в плен. Именно поэтому, сегодня актуальным является создание государственной системы для осуществления мероприятий по обращению с военнопленными и интернированными лицами в особый период.

Ключевые слова: агрессия, конфликт, особый период, военнопленные, интернированные лица, эвакуация, пункт приема военнопленных, лагерь для военнопленных и интернированных

лиц, органы юстиции, правоохранительные органы, правоохранительные органы специального назначения, оперативно-розыскные и контрразведывательные мероприятия, нормативно-правовое обеспечение, уголовно-исполнительная служба, международное гуманитарное право.

Постановка проблеми. Окупація Криму, триваючий збройний конфлікт на Сході України супроводжуються новими формами участі іноземних злочинних угруповань та організацій, найманців, агентів спецслужб і підрозділів спеціального призначення. На жаль, сучасні реалії свідчать про повернення в практику міжнародних відносин вирішення суперечностей та спорів за допомогою сили або погрозою силою незважаючи на фундаментальний та загальновідомий принцип мирного співіснування держав, що знаходить своє відображення у багатьох міжнародно-правових документах [4; 8; 14]. Воєнні дії забирають людські життя, призводять до поранень, зникнення та переміщення людей, затримання осіб сторонами конфлікту тощо. Проблеми, спричинені збройним конфліктом, потребують негайного вирішення через розроблення відповідних заходів, враховуючи зобов'язання України щодо вимог міжнародного гуманітарного права.

Результати аналізу наукових публікацій. Питання утримання та поведження з військовополоненими та інтернованими особами відображені у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, юристів-міжнародників, а саме: Є.В. Перегуди, Є.Л. Стрельцова, В.П. Базова, В.Ю. Калугіна, М.І. Карпенка, І.І. Котлярова, І.І. Лукашука.

Загальні аспекти статусу військовополонених досліджували такі науковці як А.Б. Амелін, В.В. Альошин, І.Л. Арцибасов, С.Л. Єгоров, А.Г. Григор'єв, Е. Волох, В.І. Лісовський, В.Ю. Калугін, А.М. Хайтем Ахмед, Ф.І. Кожевников, Л.Д. Тимченко, А.І. Полторак, Л.І. Савинський, Г.М. Мелков, О.І. Тіунов, Ф. Кальсховен, В.М. Репецкий, М.В. Грушко [1, с. 122-128] та ін.

Проблемні аспекти процесу кодифікації правил поведження та захисту військовополонених висвітлені у працях М.В. Глушко, зокрема, автор розглядає загальні тенденції кодифікації міжнародного гуманітарного права, нормативне закріплення статусу комбатанта та розвиток доктрини міжнародного права, які стали причинами кодифікації інституту воєнного полону [3].

Питанню впровадження міжнародних стандартів у сферу прав військовополонених присвячені праці І.М. Жаровської [6; 7]. Історичним аспектам статусу військовополонених у різні часи присвячені дослідження А. Мінаєва, Т. Мінаєвої. Автори ґрунтовно досліджують особливості статусу військовополонених у міжнародному праві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [11].

Окремі аспекти нормативно-правового статусу військовополонених висвітлені в працях зарубіжних дослідників, зокрема, Петера Валленштейни, Міндії Вашакмадзе, Робіна Гайса, Ендрю Дж. Карсуелла, Жана-Франсуа Кегине, Андреаса Паулюса та ін.

Статус українських військовополонених та проблеми законодавчого регулювання їх статусу в умовах російсько-українського конфлікту часто згадується у вітчизняному мас-медіа дискурсі. Значна увага цьому питанні приділена журналістськими розвідками М. Рудько [13].

Незважаючи на вагомі наукові напрацювання з даної проблематики, питання нормативно-правового регулювання статусу військовополонених залишаються маловивченими та потребують подальших дослідницьких розвідок, особливо умов російсько-українського конфлікту та протидії агресору в площині міжнародного гуманітарного права.

Мета статті полягає у виокремленні теоретичних та практичних питань, пов’язаних з необхідністю нормативно-правового забезпечення в Україні щодо утримання та поводження з військовополоненими та інтернованими особами відповідно до міжнародного гуманітарного права; науковому осмисленні створення державної системи для здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими й інтернованими особами в особливий період.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день, незважаючи на видову різноманітність конфліктів, найбільш небезпечними вважаються крайні форми конфліктних ситуацій, які в кінцевому вигляді перетворюються на збройні конфлікти. Під збройними конфліктами найчастіше за все розуміють силове протистояння між групами людей, яке відбувається у результаті зіткнення різних інтересів, які не змогли бути улагоджені іншими способами в силу неможливості або небажання [12, с. 88].

Під конфліктами слід розуміти екологічні, енергетичні, демографічні, продовольчі, фінансові та інші складнощі [15, с. 133].

Еволюції конфліктів, їх трансформації призводять до появи нових видів конфліктів, що в свою чергу, ставлять перед дослідниками ряд гострих питань, які потребують детального дослідження.

У свій час було прийнято політико-правове рішення і конфлікт на Сході України було названо “антитерористичною операцією”. Антитерористична операція проходила в умовах особливого періоду. Таке рішення призвело до виникнення певних проблем у визначенні правового статусу учасників конфлікту. Особливо це стосується осіб, які потрапили до полону.

Застосування терміну “військовополонені” уникають ОБСЄ, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, інші міжнародні спостерігачі замінюючи його на “утриманці” або “особи, які перебувають в примусовому утриманні невідомих збройних формувань”.

У той же час норми міжнародного гуманітарного права чітко визначають статус військовополонених. Так, 4-та стаття Третьої Женевської Конвенції про поводження з військовополоненими 1949 року, яка ратифікована Україною, визначає, що військовополоненими вважаються особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій:

1) особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил;

2) членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам:

- а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих;
- б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані;
- с) вони носять зброю відкрито;
- д) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни [16].

Водночас інтернованими особами є цивільні особи, що примусово виселені із своїх домівок та поселені у визначеному місці. Інтернування – це примусове затримання та поселення громадян держави противника, що проживають на території України, в разі потреби для забезпечення національної безпеки або в разі, коли такі громадяни добровільно звертаються з проханням про інтернування з огляду на особисте становище.

Згідно до ст. 2 Женевських Конвенцій 1949 року, міжнародний збройний конфлікт розглядається як всі випадки оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що можуть виникнути між двома чи більше державами, навіть якщо одна з

них не визнає стану війни та всі випадки часткової або цілковитої окупації держави, навіть якщо ця окупація не натрапляє на жодний збройний спротив [9].

Таким чином, Конвенція поширюється на військові конфлікти, навіть якщо стан війни юридично не оголошено. Як це наразі відбувається на території України. А норми міжнародного гуманітарного права дозволяють застосування терміну “військовополонений” до військовослужбовців Збройних Сил України та інших силових відомств, задіяних в антитерористичній операції, добровольців та іноземців, які потрапили в полон.

В сучасних умовах військового протистояння на Сході України актуалізується питання визнання в Україні міжнародного збройного конфлікту, а не внутрішнього збройного конфлікту, як часто зазначають представники країни-агресора Російської Федерації у міжнародних організаціях, культивують і стереотипізують дане питання у світовому мас-медіа дискурсі. Водночас Україна визнає себе стороною міжнародного збройного конфлікту. Про це свідчать прийняті нормативно-правові акти та постійні політичні заяви вищого керівництва держави, які ґрунтуються на беззаперечних доказах наявних в Україні.

Так, на початку 2015 року прийнято Постанову Верховної Ради України “Про Звернення ВРУ до ООН, Європейського Парламенту, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором” за № 129-VIII – у якій визнала себе об’єктом воєнної агресії, а Російську Федерацію – державою-агресором.

У цьому ж році було прийнято Постанову Верховною Радою України “Про Заяву ВРУ “Про відступ України від окремих зобов’язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод” від 21 травня 2015 року № 462-VIII – у зв’язку зі збройною агресією Російської Федерації та окупацією частини території нашої держави.

Окупація Криму була визнана Законом України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” ще від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. Також Постановами Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 252-VIII і № 254-VIII встановлено факт окупації частини Донецької та Луганської областей. Пізніше було прийнято Закон України “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях України у Донецькій та Луганській областях” від 18 січня 2018 року № 2268-VIII.

Україна ратифікувала Женевську Конвенцію в 1954 році, а Додаткові протоколи I і II до неї – 25 січня 1990 р. Міжнародне гуманітарне право є одним з найпотужніших інструментів, за допомогою яких відбувається забезпечення безпеки і гідності людей під час воєнних дій. Отже, виконавча влада несе основну відповідальність за належну імплементацію та дотримання зобов’язань України з міжнародного гуманітарного права, після того як Верховною Радою України ратифіковано відповідні міжнародні договори з гуманітарного права.

Виконання взятих Україною міжнародних зобов’язань та забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права у ході ведення воєнних дій щодо військовополонених їх прав та відповідальності є обов’язковими.

Відповідно до Третьої Женевської Конвенції військовополоненим гарантуються низка прав. Зокрема, держава, яка утримує військовополонених, несе відповідальність за збереження їхнього життя та здоров’я, зобов’язана поводитись із полоненими гуманно, не застосовуючи катування чи психологічний вплив, надавати безоплатну медичну

допомогу тощо. Поширення статусу військовополоненого на українських військових, які утримуються противником насамперед покращить їх правовий стан.

Крім того, визнання дії міжнародного гуманітарного права у конфлікті на Донбасі дасть Україні можливість притягнення Російської Федерації до відповідальності за незаконне поводження з полоненими. Адже саме на Російську Федерацію, як на учасницю конфлікту, а не на “ДНР-ЛНР”, правовий статус яких не визначено, покладатиметься обов’язок гарантувати військовополоненим їх права. Крім того, до відповідальності можуть бути притягнуті й окремі громадяни Російської Федерації. Статті 6 – 8 Кримінального кодексу України (далі – КК України) визначають, що кримінальній відповідальності у нашій державі, крім громадян, підлягають також іноземці, а статтею 434 КК України передбачено покарання за погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово, або пов’язане з особливою жорстокістю у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років [10].

Очевидно, що Російська Федерація не визнає своєї участі у неоголошеній війні з Україною, а уникаючи терміну “військовополонені”, міжнародна спільнота та українська влада ще більше унеможлиблює покарання за незаконне поводження з полоненими. Однак, лише визнання Росії відповідальною за дотримання норм Женевських Конвенцій дозволить колишнім військовополоненим, права яких було порушено, звернутися до суду, у тому числі і до Європейського суду з прав людини – з позовами проти Російської Федерації та отримати належну компенсацію за завдану шкоду.

На жаль, такі особи можуть судитись лише проти України, яка не забезпечила їх право на свободу відповідно до статті 5 Європейської Конвенції з прав людини.

Варто зауважити, що застосування норм міжнародного гуманітарного права посилить і зобов’язання України, яка повинна надати статус військовополоненого учасникам незаконних збройних формувань, які перебувають в українському полоні, та забезпечувати їм відповідний рівень захисту. Однак, це не означає, що громадяни України, які перейшли на сторону супротивника, зможуть уникнути покарання. Адже відповідно до Третньої Женевської Конвенції статус військовополоненого поширюється тільки на громадян іноземної держави. А своїх громадян Україна має повне право, і навіть обов’язок, притягнути до кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки.

Водночас, якщо виходити з того, що під час проведення антитерористичної операції немає “військовополонених”, а можуть бути лише “заручники терористів”, визначені у статті 1 Закону України “Про боротьбу з тероризмом”, держава мала б притягувати терористів, що утримують заручників, до відповідальності за статтею 147 КК України.

Але за весь час проведення антитерористичної операції жоден учасник так званих “ДНР-ЛНР” не був притягнутий до відповідальності через те, що ці організації так і не були визнані терористичними організаціями.

Окремої уваги потребує питання цивільних заручників. На сьогоднішній день їх статус ще менш визначений, ніж у військовослужбовців. Законодавством не передбачено для таких осіб жодних прав і гарантій.

Однак, якщо ми говоримо про терористичну діяльність, то ні про яку відповідальність Росії за утримування цивільних не може йти мови – захоплення заручників є кримінальним правопорушенням, за яке покарання несуть конкретні особи, визнані терористами, а не держава загалом.

Окремо слід згадати і про соціальний захист військовополонених. Поширення статусу військовополоненого на громадян України, які утримуються незаконними збройними формуваннями – не вирішуватиме всіх наявних проблем. На сьогодні українське законодавство не забезпечує навіть базових потреб колишніх полонених

щодо їх медичної та психологічної реабілітації. Крім того, після повернення з полону, такі особи зустрічаються з тим, що їх звільнено з роботи, а банками нараховуються відсотки за кредитами.

Саме тому є необхідність на законодавчому рівні забезпечити механізми надання належної підтримки членам сімей військовополонених та особам, які були звільнені з полону. Крім того, необхідно розробити державні цільові програми щодо реабілітації та надання психологічної допомоги колишнім полоненим. Перевагами таких цільових програм над прийняттям нових законів є те, що відповідно до Закону України “Про державні цільові програми”, такі програми втілюються поетапно, за ними закріплюються відповідальні органи влади і у Державному бюджеті України кожного року закладаються кошти на їх виконання.

Отже, приймаючи рішення, який термін вживати, “заручник” чи “військовополонений”, варто пам’ятати про наслідки. Саме тому Україна, будучи державою-учасницею всіх Женевських Конвенцій, повинна передбачати відповідні статуси для всіх учасників збройних конфліктів на її території чи за її участю, а також наполягати на дотриманні міжнародного права всіма сторонами конфлікту та міжнародними спостерігачами.

Висновки.

В Україні вже чотири роки триває особливий період однак досі не створено державної системи для здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими й інтернованими особами в особливий період. Так ще в грудні 2014 року Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України було подано проект Закону України “Про внесення зміни до статті 9 Закону України “Про оборону України” (реєстр. № 1535). Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони на засіданні 14 січня 2015 року розглянув згаданий законопроект і рекомендував Верховній Раді України за результатами розгляду у першому читанні прийняти законопроект за основу та в цілому як Закон. Верховною Радою України 2 лютого 2015 року Закон було прийнято (133-VIII).

Однак вказана законодавча ініціатива не визначала органів виконавчої влади уповноважених забезпечувати збір, охорону та тримання військовополонених й інтернованих в особливий період, а лише містила положення про надання Уряду повноважень встановлювати “порядок здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими та інтернованими особами і особливий період відповідно до міжнародного права”.

Разом з тим, досі не впорядкованим на державному рівні залишається питання щодо збору, охорони та забезпечення тримання військовополонених й інтернованих осіб в особливий період. На наш погляд, враховуючи реалії сьогодення, це питання потребує негайного врегулювання шляхом прийняття ряду нормативно-правових актів. Так є необхідність крім внесення змін до законодавчих актів, у затвердженні самого Порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими та інтернованими особами в особливий період шляхом прийняття постанови Кабінету Міністрів України про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими та інтернованими особами в особливий період. Це, зокрема, дасть можливість:

- забезпечити організацію зовнішніх зв’язків з державами та міжнародними організаціями стосовно повернення та утримання військовополонених та інтернованих осіб;

- надання медичної та психологічної допомоги;

- забезпечити їх перевезення та надання послуг з поштового зв’язку;

- забезпечити організацію розміщення, утримання та охорону у тилкових таборах для їх утримання;

- здійснювати фінансування заходів щодо поводження з військовополоненими та інтернованими особами за рахунок видатків, затверджених Державним бюджетом України.

Використана література

1. Грушко М.В. Особливості несамовиконуваних та самовиконуваних норм щодо захисту військовополонених // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 5. – С. 122-128.
2. Грушко М.В. Поняття “військовополонений” в міжнародному гуманітарному праві // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 52. – С. 377-38.
3. Грушко М.В. Кодифікації правил поводження з військовополоненими : проблеми та перспективи. – Режим доступу : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/7/56.pdf>
4. Про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН : Декларація ООН від 24 жовтня 1970 року. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569
5. Про захист жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру : Додатковий протокол до Женевських Конвенцій від 12 серпня 1949 року, (Протокол II) від 8 червня 1977 року. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_200
6. Жаровська І.М. Міжнародне гуманітарне право : навч. посіб. / І.М. Жаровська. – К. : Атіка, 2010. – 280 с.
7. Жаровська І.М. Проблеми впровадження міжнародних стандартів у сферу прав військовополонених. – Режим доступу : <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2585/vnulpurn201581357.pdf>
8. Заклучний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі ООН від 1 серпня 1975 року. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_055
9. Про захист цивільного населення під час війни : Конвенція ООН // Офіційний вісник України. – 2013. – № 27.
10. Кримінальний кодекс України : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25-26. – Ст. 131. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1390037967860322>
11. Мінаєв А., Мінаєва Т. Про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-4740.html>
12. Політологія : навчальний посібник / [Є.В. Перегуда, В.Ф. Панібудьласка, В.Л. Семко, Н.І. Рижко, С.Д. Місержи, В.Л. Стеценко, В.Л. Згурська, В.П. Третяк]. – К. : КНУБА, 2011. – 216 с.
13. Рудько М. Українські полонені : у заручниках правової невизначеності. – Режим доступу : <https://sud.ua/ru/news/blog/114276-ukrayinski-poloneni-u-zaruchnikakh-pravovoyi-neviznachnosti>
14. Статут Організації Об’єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26 червня 1945 року. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010
15. Стрельцов Є.Л. До питання про сутність та види міжнародних конфліктів // Наукові праці Національного авіаційного університету. – (Серія : Юридичний вісник “Повітряне і космічне право” : зб. наук. пр.). – К. : НАУ, 2014. – № 4 (33) – С. 133-137.
16. Про поводження з військовополоненими 1949 року : Третя Женевська Конвенція ООН від 8 червня 1977 року / Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – К. : Верховна Рада України, 1990.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 343.9:323.28

КУЧЕРИНА С.Є., кандидат військових наук, доцент,
провідний науковий співробітник
НДІ інформатики і права НАПрНУ,
ОЛЕЙНИКОВ Д.О., кандидат юридичних наук,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого

ПРОТИДІЯ АНТИДЕРЖАВНОМУ ЕКСТРЕМІЗМУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ОБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті проаналізовано деструктивне явище – антидержавний екстремізм, який протягом останніх років, з огляду на фактичне військове втручання Російської Федерації, набув значного поширення та фактично являє загрозу державному суверенітету нашої держави. Авторами виділено основні ознаки антидержавного екстремізму та визначено конкретні кроки, яких необхідно вжити з метою зупинення його розвитку та подолання негативних наслідків, які настали.

Ключові слова: антидержавний екстремізм, національна безпека, державний суверенітет, злочини проти основ національної безпеки, тероризм.

Summary. The article analyzes the destructive phenomenon – anti-state extremism widely extended during the last years, in connection with the actual military intervention of the Russian Federation, which poses a threat to the sovereignty of our state. Authors marked out the main signs of anti-state extremism and defined the main steps which need to be introduced for the purpose of the termination of its development and overcoming negative consequences which already came.

Keywords: anti-state extremism, national security, the state sovereignty, crimes against bases of a national security.

Аннотация. В статье проанализировано деструктивное явление – антигосударственный экстремизм, которое в последние годы, в связи с фактическим военным вмешательством Российской Федерации, широко распространилось и представляет угрозу государственному суверенитету нашего государства. Авторы выделили основные признаки антигосударственного экстремизма и определили основные шаги, которые необходимо внедрить с целью прекращения его развития и преодоления негативных последствий, которые уже наступили.

Ключевые слова: антигосударственный экстремизм, национальная безопасность, государственный суверенитет, преступления против основ национальной безопасности.

Постановка проблеми. Визнання дій особи, які передбачені об’єктивною стороною ст. 110 КК України, злочинними, засновано на положенні ст. 2 Конституції України, відповідно до якої суверенітет України поширюється на всю її територію, Україна є унітарною державою, територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Закон України “Про державний кордон України” визначає захист державного кордону України невід’ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки [1]. “Декларація про державний суверенітет України” визначає державний суверенітет як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Основним національним інтересом та пріоритетом державної політики національної безпеки є забезпечення незалежності та державного суверенітету України. У Законі України “Про основи національної безпеки України”, у статті 6, визначено такий

пріоритетний національний інтерес: “Захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України”. Відповідно до вимог ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Суверенітет – це одна з істотних ознак держави, її можливість повноправно здійснювати внутрішньо- та зовнішньополітичні справи, не допускати втручання в свою діяльність іноземних держав та інших внутрішньодержавних сил (організацій). Невід’ємними юридичними ознаками суверенітету є єдність, верховенство, незалежність державної влади [2, с. 7]. Суверенітет – це невід’ємне право держави самостійно вирішувати всі питання внутрішньої та зовнішньої політики без будь-якого втручання ззовні. Державний суверенітет властивий всім без винятку державам незалежно від рівня економічного розвитку, політичної самостійності, участі в міжнародних організаціях та в міжнародному спілкуванні [3, с. 258]. Виходячи з цієї тези, необхідно підкреслити неабияку важливість збереження державного суверенітету як важливої складової існування держави в якості самостійного суб’єкта. І пріоритетним напрямком аналізу на державному рівні мають бути існуючі чинники та явища, які призводять до обмеження державного суверенітету, з подальшим вжиттям заходів щодо його відновлення та посилення.

Результати аналізу наукових публікацій. Наразі, з огляду на відсутність нормативно-правового регулювання протидії антидержавному екстремізму та недостатній дослідженості його сутності і природи, в цілому, при розв’язанні наукової проблеми доцільно спиратись на наукові здобутки таких авторів як В. Антипенко, В. Борисов, В. Глушков, В. Ємельянов, М. Кіреєв, В. Комісаров, В. Крутов, В. Ліпкан, Л. Левченко, В. Мальцев, С. Мохончук, Л. Новікова, Г. Овчинникова, В. Ортинський, В. Пилипчук, М. Семикін, В. Тихий, О. Шамара, В. Шахов та ін. При цьому, навіть враховуючи значну кількість наукових праць з питань екстремізму в цілому та антидержавного екстремізму як найнебезпечнішого його виду, не вирішено наукової проблеми щодо формування системи кримінологічної та кримінально-правової протидії зазначеному небезпечному явищу з метою захисту державного суверенітету як основної складової національної безпеки нашої держави.

При цьому, з огляду на специфічність обраного напрямку вирішення наукової проблеми, необхідно зазначити, що питання антидержавного екстремізму та способів його подолання впродовж останніх десятиліть були ключовими в юридичній науці власне Російської Федерації. Вивчивши зазначене деструктивне явище, російські дослідники отримали змогу не тільки протидіяти йому, але й в інтересах власних спецслужб ефективно насаджувати та застосовувати на території інших держав, зокрема, України. Окремі напрацювання російських науковців, з огляду на важливість обраної теми, можуть бути використані в цій статті.

Метою статті є аналіз антидержавного екстремізму, як інструменту обмеження державного суверенітету, з сучасних позицій та визначення існуючих проблем в дослідженні цього питання і необхідних напрямків щодо дій, спрямованих на його подолання.

Виклад основного матеріалу. Територія держави – це та частина земної кулі, яка належить, відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права, певній державі як суб’єкту міжнародного права, і в межах якої політична організація влади цього суб’єкта здійснює своє територіальне верховенство. Погодимось із І.В. Долматовим, що історія розвитку такого соціального явища як держава свідчить про те, що територія держави –

це не тільки необхідний елемент структури держави, але й сама природна умова її існування [4, с. 37].

Наразі досить актуальною є позиція Т.С. Цимбрівського, який ще у 2008 році зазначив, що сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується стрімким зростанням загальної кількості збройних конфліктів, активною протидією тероризму, динамічною боротьбою за світову гегемонію, утвердженням примату загальнолюдських цінностей як виразу фундаментальних прав і свобод людини. На цьому тлі відбуваються процеси, пов'язані із застосуванням сили, спробами реалізації народами (націями) права на сецесію, проявами територіальних суперечок. В подібних умовах закономірно виникає загроза цілісності державної території та непорушності державних кордонів [5, с. 3].

У даний час рух етнічних груп поширюється, викликаючи збройні конфлікти та політичну нестабільність. У зв'язку із цим значного поширення набув термін “сепаратизм”, що досить часто вживається в науковій та публіцистичній літературі і характеризує негативні явища в суспільстві, спрямовані на порушення цілісності держави. Сепаратизм визначається як рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території та населення. Сепаратизм породжується суперечностями між центральною владою держави та носіями ідеї сепаратизму, якими, здебільшого, є політичні партії, громадські та релігійні організації, етнічні або конфесійні меншини, іноді – окремі регіональні політичні структури [6, с. 469]. В рамках американської політико-правової школи сепаратизмом визнається “вихід соціальної групи та території, яку вона займає, з-під юрисдикції держави, частиною якої вона є”. Отже, однією із державно-правових закономірностей є прагнення забезпечити свою територіальну цілісність, недоторканність кордонів, а також протидія сепаратизму.

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй (24 жовтня 1970 року), проголошує, що всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право. Створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення [7, с. 65-73]. Проте, ніщо з наведеного вище не може розглядатись як таке, що санкціонує чи заохочує будь-які дії, що вели б до розчленування чи до часткового або повного порушення територіальної цілісності і політичної єдності суверенних та незалежних держав.

І суспільна небезпека прагнення окремих спільнот досягти територіальної незалежності, а, по суті, державного суверенітету для конкретно визначеної етнічної чи релігійної групи полягає у тому, що, як влучно зазначає Р.С. Тамаєв, досягнення цієї мети здійснюється всупереч інтересам інших етнічних та конфесійних груп [8, с. 43]. Тобто виокремлення відбувається всупереч порядку, передбаченому законодавством держави, територія якої змінюється внаслідок цих дій.

Згідно із положеннями ст. 73 Конституції України питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом. Відповідно до ст. 72 Конституції України всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених Конституцією України. Отже, зміна меж території можлива лише за умови проведення

всеукраїнського референдуму на предмет зміни меж території України, про що Верховна Рада повинна прийняти постанову, а Президент України – видати указ. Так, відповідно до п. 2 ст. 85 Конституції України, Верховна Рада України призначає всеукраїнський референдум з питань, визначених ст. 73 КУ, а, відповідно до п. 6 ст. 106 Конституції України, Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 КУ. Всеукраїнський референдум з питань зміни меж території може бути проведений у разі: призначення Президентом України всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції, відповідно до статті 156 Конституції України; проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області; призначення Верховною Радою України всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції України, відповідно до п. 2 статті 85 Конституції України.

Лінія державного кордону країни перетинає певні точки координат на місцевості та характеризує при цьому межі цієї держави по відношенню до інших держав. Так, координати меж території держави встановлюються міжнародними договорами, а зміна меж території здійснюється у встановленому законом порядку. Тому змінити державний кордон держави в результаті вилучення чи переміщення прикордонного знаку неможливо, оскільки знак не встановлює межі державного кордону, а тільки позначає їх у певній точці координат на місцевості. На думку ж С.М. Бабурина, який досліджував правові проблеми території держави, посягання на політико-правову безпеку держави здійснюється або через пряму окупацію державної території та здійснення на ній правового режиму іншої держави, або через підготовку та здійснення державного заколоту з подальшими змінами правового режиму території [9, с. 79].

Здійснення державного заколоту, як вбачається, можливо лише за умови протиставлення окремої соціальної групи, яка мешкає на вказаній території, суспільству в цілому. При цьому задля такого протиставлення необхідні певні підстави, умови та обставини, в яких гострота конфлікту між обраною соціальною групою та суспільством в цілому набуває найбільшого значення. Провокація загострення конфлікту можлива через розпалювання ненависті чи ворожнечі. Розпалювання, як це видно з самої етимології цього терміну, не є простим ставленням до якогось явища, це – активна діяльність. Автори “Словника основних термінів і понять у сфері боротьби з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму” визначають розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі як пропаганду “неповноцінності”, приниження гідності представників одних національностей чи релігій та (або) пропаганда “виключності”, “переваги” інших національностей, а також спрямовані на досягнення зазначених цілей дії, поєднані з насильством, погрозами фізичної розправи, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням заручників, насильницьким виселенням громадян з місць їх постійного проживання [10, с. 43].

Розпалювання ненависті чи ворожнечі – це публічна чи за допомогою засобів масової інформації (друкованих, радіо, телебачення) пропаганда чи агітація, яка містить відкриті заклики, що навіюють невизначеному колу громадян ворожість, ненависть, презирливість до осіб іншої статі, мови, іншої національності, раси шляхом навіювання їм ідеї неповноцінності цих громадян, що ображають їх особисті почуття і людську гідність лише з огляду на їх національну чи расову приналежність. При цьому ненависть – це почуття, а ворожнеча – активна взаємодія. Ненависть створює установку поведінки (готовність до виконання певних дій), яка разом з тим може бути блокована та не

отримує вираження у конкретних ворожих діях, а ворожнеча завжди виражається у певних агресивно-руйнівальних діях.

Таким чином, з метою реалізації довгострокової стратегії з суттєвого обмеження суверенітету держави на її території з перспективою подальшого руйнування державного устрою інша держава чи соціальна група штучно створюють умови задля керованого розшарування суспільства та нагнітання незадоволення, почуття несправедливості чи образи по відношенню до різних верств населення. Керуючи таким чином зазначеним процесом, підтримуючи певну групу чи певну спільноту, нав'язуючи їй необхідну ідеологію, можна створити умови, коли на певній території керована спільнота буде руйнувати суверенітет держави, намагаючись вийти з-під його впливу та приєднатись до іншого державного утворення або створити власне. Можливі варіанти, коли керована спільнота буде намагатись повалити державну владу з метою впровадження своїх переконань на рівні обов'язкового виконання.

Названий вище шлях створення керованої спільноти та руйнування з її допомогою всього чи частини суверенітету держави є, у загальному вигляді, передумовою до терористичної діяльності. З огляду на це на сьогоднішній день встановлення контролю над тероризмом в будь-якій країні є одним з найважливіших завдань, від ефективності вирішення якого залежить національна безпека, стабільність у суспільстві, можливість інтеграції в європейський простір, довіра громадян до органів державної влади та управління.

Небезпека, на яку наражається суспільство в результаті терористичної діяльності окремих його членів, змушує вчених, працівників силових структур держави, законодавців, керівників різних держав та інших зацікавлених осіб формувати адекватні методи боротьби з тероризмом. Не менш важливим є визначення причин та умов терористичної діяльності, їх рушійних сил і способів протидії. Враховуючи викладене, та беручи до уваги подальші аргументи, необхідно підкреслити, що тероризм є ефективним засобом діяльності окремих екстремістських угруповань чи суспільних течій в їх прагненні до досягнення своїх ідеологічних цілей.

Масштаби розповсюдження екстремізму в усьому світі змушують законодавців багатьох країн вживати рішучих заходів боротьби з цим небезпечним явищем. Процеси глобалізації та євроінтеграції вимагають вирішення проблем гармонізації вітчизняного, міжнародного та закордонного законодавства. І хоча останнім часом посилились тенденції зближення правових систем, істотні розбіжності між ними все ще існують. Разом з тим, використання міжнародного та закордонного досвіду правової регламентації відповідальності за екстремістські злочини – один з найбільш ефективних інструментів для усунення прогалин у вітчизняному законодавстві, у тому числі, в рамках протидії екстремізму.

Як свідчить аналіз літературних джерел, термін «екстремізм» починає застосовуватися спочатку в висловлюваннях про теорію держави. З середини XIX століття в політичній пресі Англії з'явилися терміни “extremism” і “extremist”. В США ці поняття виникли під час Громадянської війни (1861 – 1865 pp.), коли безкомпромісних представників ворожих сторін Півдня та Півночі називали “екстремістами обох частин країни” (“extremists of both parts of the country”). Поняття “екстремізм” часто використовувалось у Франції під час Першої світової війни (1914 – 1918 pp.), тобто після протистояння один одному на протязі декількох десятиліть ультралівих та ультраправих політичних сил. Екстремізм – це схильність до надзвичайних поглядів та дій у політиці, ідеологічному протистоянні, недемократичний спосіб розв'язання суспільних проблем, який суперечить принципу плюралізму. Так, екстерналізація

притаманна практично усім групам терористів – політичним, сепаратистським, етнорелігійним та ін. Така особливість є психологічною та ідеологічною основою для згуртування терористів, та, без сумніву, належить до найбільш вагомих. Вона активно підживлює ненависть до представників інших національних, релігійних чи соціальних груп [11, с. 224].

Таким чином, аналізуючи наведені вище концептуальні погляди, доходимо висновку, що термін “екстремізм” поєднує у собі дві крайнощі – дві непримиримі суспільно-політичні позиції опонентів та готовність однієї із сторін застосовувати “крайні”, силові методи задля отримання ситуативної чи постійної переваги над опонентом. Зазначені ознаки характеризують зміст та суть екстремізму як негативного явища, яке виникає на підґрунті соціально-політичного конфлікту між певними групами чи верствами населення, та проявляється у застосуванні суспільно небезпечних насильницьких методів задля забезпечення подальшого розвитку ситуації за своїм власним сценарієм. Тобто, як суспільно-політичне явище екстремізм є результатом активності окремих політичних чи радикальних суспільних течій, орієнтованих на розповсюдження через насильство власних поглядів про політичний, соціально-економічний устрій суспільства, характер міждержавних, міжетнічних, міжконфесійних відносин.

Враховуючи загальну концепцію екстремістської діяльності, а також зміст основних загроз національній державності будь-якої країни, проявами антидержавного екстремізму можуть бути визнані окремі форми злочинної діяльності, яка відповідає всім наступним критеріям:

1) ідеологія діяльності певних спільнот або окремих їх представників заснована на принципах нетерпимості до того чи іншого суспільного явища, яке існує в державі і відповідає чинному законодавству;

2) вчинювані дії спрямовані на насильницьку зміну чи руйнування окремих складових національної безпеки, які відповідають за нормальне існування та функціонування найважливіших державних інститутів, та припинення нормальної діяльності яких ставить під загрозу існування держави в цілому;

3) серед методів досягнення злочинних цілей екстремістської ідеології є терористична та інша протиправна насильницька діяльність, у тому числі, пов’язана із використанням зброї, інших засобів, функціонально спрямованих на спричинення смерті людей чи шкоди їхньому здоров’ю.

Таким чином, необхідно акцентувати увагу на тому, що екстремістська діяльність за своїм змістом є набагато ширшим явищем, ніж терористична, оскільки остання є лише найтяжчою формою досягнення антидержавних (або будь-яких інших) цілей екстремістськими організаціями. При цьому також необхідно відрізнити екстремістську діяльність від тих або інших переконань суб’єкта, що без свого втілення в певні насильницькі чи інші активні дії, які можуть утворювати склад кримінального (чи іншого) правопорушення, так і залишились на рівні розумової діяльності особи.

Суверенітет держави, окрім іншого, знаходить своє відображення і в тому, що всі органи державної влади та державного управління в центрі й на місцях вирішують усі питання відповідно до належної компетенції без будь-якого іноземного втручання [3, с. 258]. Саме ця властивість суверенітету піддається найбільшому деструктивному впливу з боку екстремістських угруповань, поряд із територіальною цілісністю держави. І, якщо бути послідовним, то в першу чергу негативний вплив здійснюється саме на систему органів влади, через яку держава впроваджує свої рішення і підтримує режим свого верховенства на тій або іншій території.

Костенко О.М. запропонував сучасну класифікацію можливих способів злочинних посягань на державний суверенітет, розглядаючи останній як один з головних атрибутів державної влади: 1) узурпація суверенітету разом з узурпацією державної влади; 2) ослаблення суверенітету разом із ослабленням державної влади; 3) зловживання суверенітетом разом із зловживанням державною владою. Виходячи із наведеного, вченим запропонована система норм, що забезпечує кримінально-правову охорону державного суверенітету [12].

Кубальський В.Н., послідовно продовжуючи дослідження державного суверенітету, як об'єкту окремих злочинів, наголосив, що до злочинів, передбачених КК України, об'єктом яких виступає чи може виступати державний суверенітет України, слід віднести: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110), фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110), державна зрада (ст. 111), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112), диверсія (ст. 113), шпигунство (ст. 114), терористичний акт (ст. 258), втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258-1), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3), сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-4), фінансування тероризму (258-5), пропаганда війни (ст. 436), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443), застосування зброї масового знищення (ст. 439) та інші [13, с. 279].

Так, характеризуючи антидержавний екстремізм, А.В. Павлінов зазначив, що під кримінальним антидержавним екстремізмом (насильницьким антидержавним екстремізмом) слід розуміти той, який має системний, організований масштабний характер, збройну діяльність, спрямовану на державну владу з метою зміни основ конституційного ладу держави або порушення її цілісності з використанням насильства або загрози насильства [14, с. 39].

Таким чином, враховуючи наведені вище ознаки змісту антидержавного екстремізму, прояви якого, в першу чергу, обмежують або призводять до руйнування окремих складових державного суверенітету України та несуть загрозу переважно державності та національній безпеці України, визначимо основні склади злочинів, які необхідно вважати проявами антидержавного екстремізму:

- ст. 109 “Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади”;
- ст. 110 “Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України”;
- ст. 110-2 “Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України”;
- ст. 112 “Посягання на життя державного чи громадського діяча”;
- ст. 260 “Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань”;
- ст. 436 “Пропаганда війни”;
- ст. 443 “Посягання на життя представника іноземної держави”.

Підтримуючи позицію Кубальського В.Н., погодимось із тим, що низка злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку також посягають на державний суверенітет, завдаючи при цьому руйнівного впливу на його складові. Разом

з тим, цей вплив, як правило, здійснюється ззовні і за безпосередньої, прямої та явної участі іншої держави-агресора. У випадках же вчинення антидержавного екстремізму, виконавцями цього злочину є громадяни тієї держави, на державний суверенітет якої вони посягають, та на території якої вони знаходяться. Окрім того, якщо антидержавний екстремізм є стратегією, керованою ззовні іншою державою, правоохоронні органи мають можливість припинити вказану діяльність та притягти винних осіб до кримінальної відповідальності, таким чином, запобігши спричинення шкоди охоронюваним законом інтересам.

Останнє положення цілком збігається з позицією Кубальського В.Н., який дійшов до висновку про те, що існуюча в Україні система кримінально-правової охорони державного суверенітету з урахуванням останніх подій на Донбасі та в Криму потребує оновлення та повинна містити адекватну відповідь на усі існуючі та можливі форми загроз у цій сфері. У вітчизняній доктрині кримінального права до цього часу не сформульовано окремої цілісної концепції кримінально-правової політики у сфері забезпечення державного суверенітету України. Виділення злочинних посягань проти державного суверенітету обумовлене потребами кримінально-правової науки і практики. Воно надає можливість забезпечити комплексний підхід до протидії найбільш небезпечним загрозам для державного суверенітету України [13, с. 381].

Тієї ж самої точки зору дотримується Ортинський В.Л., який пропонує наступне: “у перспективі видається за необхідне прийняття єдиного законодавчого акта, спрямованого на боротьбу з кримінальним антидержавним екстремізмом. Необхідно не тільки досліджувати генезис сучасного антидержавного екстремізму, встановлювати чинники, що сприяють його прояву, але й вчитися на основі всебічного аналізу і безперервного моніторингу обстановки доволі надійно прогнозувати виникнення нових критичних ситуацій і пропонувати ефективні заходи щодо їх вирішення. Саме тому постає питання про необхідність створення в Україні такої системи, яка б могла забезпечити одночасно і профілактику насильницького антидержавного екстремізму та інших нових викликів і загроз, і адекватні заходи щодо врегулювання кризових ситуацій, що виникають та пов’язані з тероризмом” [15, с. 7-8].

Побудові дієвої державної системи запобігання, реагування і припинення терористичних актів як засобів діяльності екстремістських організацій, мінімізації їх наслідків повинно передувати комплексне виявлення всіх причин та умов, що створили в суспільстві і в державі в цілому сприятливі умови для існування екстремістської ідеології, яка є виправданням для застосування найбільш екстремальних засобів боротьби із існуючим ладом. За даними наукових досліджень, загальна модель чинників, що сприяють виникненню й розвитку в суспільстві антидержавної конфліктогенної ситуації, що розв’язується, у тому числі терористичними методами, зазвичай виглядає так:

- економічна криза;
- хронічна політична нестабільність;
- загальна структурна криза держави та її інститутів;
- руйнування історичних, культурних, моральних, гуманітарних цінностей;
- зростання націоналізму, національної нетерпимості, релігійного екстремізму та сепаратистських настроїв;
- слабкість державного апарату, і, насамперед, корумпованість державних службовців;
- низький професіоналізм спецслужб;
- падіння авторитету влади, закону, віри в її здатність забезпечити безпеку громадян;

- зацікавленість у дестабілізації ситуації з боку інших держав, низки закордонних терористичних, релігійних, націонал-радикальних та інших організацій;
- негативні процеси у соціальній структурі, що призвели до маргіналізації багатьох соціальних груп;
- падіння життєвого рівня, стан психологічного дискомфорту, тривоги й безвиході, незахищеності, що відчула на собі значна частина населення;
- зростання соціальної агресивності.

Як справедливо зазначають теоретики та практики, що досліджують динаміку терористичної діяльності, для існування тероризму життєво необхідні декілька факторів:

- наявність прогалин в системі безпеки держави. Вони можуть бути пов'язані з недосконалістю правової бази та відсутністю єдиної антитерористичної політики, неефективними системами фінансового, прикордонного, міграційного, митного, податкового і іншого видів контролю, недостатньо ефективною роботою правоохоронних органів, небажанням чи нездатністю влади вирішити чи нейтралізувати конфліктну ситуацію на стадії її виникнення;
- відносна доступність бойового потенціалу, вибір людських ресурсів, можливість безперешкодного вербування найманців, професійних злочинців та військових спеціалістів, придбання звичайної зброї та новітніх видів озброєння, можливість створення тренувальних таборів на окремих територіях.

Висновки.

Аналізуючи чинну ситуацію в країні, необхідно сформулювати наступні висновки, які, по суті, є висновками даного дослідження і містять в собі напрямки подальших наукових досліджень:

1. Антидержавний екстремізм є досить дієвим та небезпечним інструментом обмеження суверенітету держави шляхом руйнування окремих його складових – територіальної цілісності, державної влади тощо.
2. Недостатня дослідженість такого комплексного явища як антидержавний екстремізм та нерозвинутість системи його подолання призводить до того, що, фактично, держава протидіє наслідкам такого екстремізму, а самі причини та інструменти його продовжують існувати та загрожувати новими злочинним проявами.
3. Наразі зростання антидержавного екстремізму є керованим та підтримуваним ззовні Російською Федерацією, яка створила на окремих територіях України осередки екстремістських угруповань, розширила сфери їх впливу, знищила систему державної влади на окупованих територіях та створила квазідержавні утворення задля продовження своєї експансійної діяльності.
4. З погляду на конфліктогенні фактори, наведеними вище, надзвичайно важливо в найкоротші терміни сформувати кримінально-правову та кримінологічну базу протидії антидержавному екстремізму, спрямовану на подолання, в першу чергу, його причин та інструментів, а не лише наслідків.

Використана література

1. Про державний кордон України : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 2. – Ст. 5.
2. Бєлєвцева В. Державний суверенітет, його ознаки та властивості // Підприємництво, господарство і право. – № 10/2009. – С. 7-10.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – [2-е вид., перероб. та доп.] ; за ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

4. Долматов І.В. Просторове буття сучасної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Іван Володимирович Долматов. – Одеса, 2009. – 22 с.
5. Цимбрівський Т.С. Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11 / Тарас Степанович Цимбрівський. – Львів, 2008. – 20 с.
6. Юридична енциклопедія ; в 6 т. ; редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : “Укр. енцикл.”. – Т. 5 : П-С. – 2003. – 736 с.
7. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединённых Наций (24 октября 1970 года) / Действующее международное право. – Т. 1. – М. : Московский независимый институт международного права, 1996. – С. 65-73.
8. Тамаев Р.С. Уголовно-правовое и криминологическое обеспечение противодействия экстремизму : монография / Р.С. Тамаев. – [2-е изд.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. – 280 с.
9. Бабурин С.Н. Территория государства (правовые проблемы) : дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : 12.00.01 / С.Н. Бабурин. – М., 1998. – 286 с.
10. Словарь основных терминов и понятий в сфере борьбы с международным терроризмом и иными проявлениями экстремизма. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 66 с.
11. Антонян Ю.М. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб. : Издательство “Юридический центр Пресс”, 2004. – 336 с.
12. Правове забезпечення державного суверенітету України : монографія ; за заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2011. – 200 с.
13. Кубальський В.Н. Засади кримінально-правової охорони державного суверенітету України // Правова держава : щорічник наукових праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. – Вип.26. – С. 376-383.
14. Павлинов А.В. Антигосударственный экстремизм : уголовно-правовые и криминологические аспекты / А.В. Павлинов. – М. : Издательство “Юрлитинформ”, 2008. – 406 с.
15. Ортинський В.Л. Антидержавний екстремізм: кримінально-правові аспекти // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – (Юридичні науки). – 2015. – № 825. – С. 3-8.
16. Дзера М.М. Політологічний словник / М.М. Дзера. – Львів : ВАТ “Видавництво “Вільна Україна”, 2007 р. – 80 с.
17. Корнилов Т.А. Международные аспекты противодействия экстремизму : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 / Тимур Андреевич Корнилов. – М., 2001. – 161 с.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 342.951:004

МОСОВ С.П., доктор військових наук, професор,
помічник ректора Національного авіаційного університету
УХАНОВА Н.С., старший науковий співробітник НДЦП НАПрН України

ПРОТИДІЯ НЕГАТИВНИМ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВПЛИВАМ НА ЛЮДИНУ І СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена проблематиці негативного інформаційного впливу на українське суспільство в умовах гібридної війни, виявлення та блокування його джерел, а також протидії надходженню викривленої та маніпулятивної інформації, що спрямована на безпосередню дезорієнтацію самосвідомості українців.

Ключові слова: інформаційний вплив, ЗМІ, маніпуляція, гібридна війна.

Summary. The article is devoted to issues of negative information influence on Ukrainian society in the conditions of hybrid war, exposure and blocking of its sources, and also counteraction to the distorted and manipulative information aimed on direct disorientation of consciousness of Ukrainians.

Keywords: information influence, mass media, manipulation, hybrid war.

Аннотация. Статья посвящена проблематике негативного информационного воздействия на украинское общество в условиях гибридной войны, выявления и блокирования его источников, а также противодействию поступлению искаженной и манипулятивной информации, направленной на непосредственную дезориентацию самосознания украинцев.

Ключевые слова: информационное влияние, СМИ, манипуляция, гибридная война.

Постановка проблеми. Світ вже давно вступив в епоху глобалізації, яка зачепила всі сторони життя сучасного суспільства. Під її впливом трансформувалися і засоби масової інформації, з'явилися необхідні умови для того, щоб потік інформації був поставлений на конвеєр, а сама інформація стала могутньою “зброєю” для широкого застосування. Інформаційні “війни”, що ведуться з використанням ЗМІ, це боротьба за цілком реальну і відчутну владу, адже за допомогою медіа різноманітні групи людей лобіюють певні інтереси.

Одним з найважливіших проблематичних питань розвитку сучасної України є становлення та зміцнення громадянського суспільства. У свою чергу, його існування неможливе без наявності у членів цього товариства громадянських цінностей і особливої політичної культури. У формуванні політичної культури громадян, розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні, всього комплексу суспільних груп, які мають представляти організовані інтереси різних об'єднань та громадянських інститутів, важливу роль відіграють демократичні засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Вони вважаються найважливішим інститутом громадянського суспільства. Телебачення, преса, радіо та Інтернет-ресурси формують уявлення громадян про країну, в якій вони живуть. Об'єктивність такої картини залежить, у першу чергу, від різноманітності ЗМІ, наявності в інформаційному полі різних точок зору. Розвиток глобальних мереж цифрових телекомунікацій значно посилив вплив засобів масової комунікації на формування світоглядних установок, ціннісної орієнтації українських громадян.

В умовах стану гібридної війни між Росією та Україною одним з важливих інструментів є формування певної думки у масовій свідомості. Розглянемо приклад. Російські пропагандисти запевняють, що на сході України точиться громадянська війна,

що не Росія є джерелом агресії, а в усьому винна теперішня влада, яка не бажає вирішувати проблеми пересічного українця тощо. За допомогою інформаційних “вкидів” (саме цим терміном визначають неправдиву інформацію, що спрямована викликати бурхливе обговорення та суперечки між різними прошарками населення, яке довіряє джерелу новин, і яке не довіряє) формується певна суспільна думка, яка налаштовує українське суспільство сприймати події гібридної війни не такими, як вони є насправді, а так, як вигідно стороні-агресору. За допомогою повністю чи частково неправдивих новин формується негативний інформаційний вплив, який маніпулятивним чином сприяє викривленню фактів і подій у сприйнятті окремої людини чи суспільства в цілому. Тому має місце реальна проблема ефективною протидії негативним інформаційним впливам і формуванню прозорості та відкритої подачі інформації у ЗМІ, а також вчасного спростування інформаційного негативу для перешкоджання формуванню хибної оцінки тих чи інших подій.

Результати аналізу наукових публікацій. Інформаційна складова, як частина сучасної системи масових комунікацій і як один з факторів, що впливають на її розвиток, докладно розглянута в роботах зарубіжних авторів. До них відносяться Г. Алмонд, С. Верба, А. Вілдавські, Є. Вятр, Р. Даль, Л. Діттмер, К. Дойч, А. Лейпхарт, С. Ліпсет, Л. Пай, У. Розенбаум, Ч. Тіллі, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, Л. Харрісон та ін.

Особливу увагу на комунікативну складову формування суспільної культури в своїх працях звернули Г. Алмонд, Е. Вятр, Р. Даль, К. Дойч, Є.Б. Шестопал. Одними з провідних фахівців, що вивчають зв'язок політичної культури і засобів масових комунікацій, вважаються П. Гросс, П. Норріс, Р. Патнем. У книзі П. Гросса, присвяченій практикам демократизації ряду країн Східної Європи, зміни в масовій культурі співвідносяться саме із змінами у діяльності ЗМІ. З урахуванням того, що формування інформаційної, політичної та суспільної культури відбувається на рівні суспільства, слід відзначити важливість досліджень у галузі масової комунікації, якими займалися Ж. Бодрійяр, П. Бурд'є, Е. Гідденс, П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл, У. Ліппман, С. Ліпсет, Н. Луман, М. Маклюен, Е. Тоффлер, Ю. Хабермас, Г. Шиллер.

Проблема ролі ЗМІ у формуванні інформаційної культури та впливу на масову свідомість у країнах перехідного періоду розглядається на теоретичному рівні в роботах вище зазначених дослідників.

Відзначимо, що практична сторона цього питання вивчена значно менше. Серед вітчизняних дослідників цьому питанню приділяли увагу Гапеева О.Л., Горбулін В.П., Гулай В.В., Мосов С.П., Нижник Н.Р., Руснак І.С., Сищук О.А., Толубко В.Б. та ін.

Так, у монографії С.П. Мосова [3] розкрито психологічні особливості війн та інформаційно-психологічні впливи, що здійснюються ворогуючими сторонами під час війни. Разом з тим праця не містить інформації про засоби протидії таким впливам.

Праця, що підготовлена В. Б. Толубком [11], присвячена питанням інформаційної боротьби, її концептуальним, теоретичним і технологічним аспектам. Поряд з цим, питання протидії інформаційним впливам під час війни не знайшли свого відображення в монографії.

Авторський колектив у складі С.П. Мосова і Н.Р. Нижник у своїх працях [3 – 5] приділив увагу інформаційним впливам на свідомість людини і навіть вимоги до джерел інформації.

У колективній монографії під редакцією Г.П. Воробйова [10], що підготовлена колективом військових фахівців на базі Національної академії сухопутних військ, разом з тенденціями розвитку форм і способів збройної боротьби в сучасних локальних війнах і збройних конфліктах також розглянуті усталені риси так званих гібридних війн, що

тривають у світі вже значний час і є різновидом асиметричних війн. При цьому за межами праці залишився розгляд питань щодо способів протидії інформаційним впливам за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, що мають місце в умовах гібридної війни.

У колективній монографії під ред. В.П. Горбуліна [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**], підготовленій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, системно досліджено явище світової гібридної війни в площині російської агресії проти України. Сутність гібридної війни розглянуто у контексті системної кризи світової безпеки, а її феномен – як новітній вид глобального протистояння. Детально розглянуто причини та передумови російської агресії проти України, її стратегічні цілі, а також особливості ведення гібридної війни у різних вимірах: воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному. Аналізуються локальні успіхи нашої держави у протидії ворожим планам РФ за окремими напрямками. Зроблено загальний висновок про доведення Україною своєї спроможності як держави, що відстоює свій суверенітет у боротьбі з агресором. Розглянуті питання реформування міжнародних безпекових інститутів і пошуку балансу сил у новій, гібридній реальності. Досить докладно проаналізовано діяльність ЗМІ та їх роль у інформаційних війнах, проте досліджень в рамках протидії інформаційним впливам в умовах гібридної війни недостатньо.

На підставі вищенаведеного є доцільним розглянути проблематику протидії негативним інформаційним впливам у сучасних засобах масової комунікації.

Мета дослідження – визначити характер впливу негативних інформаційних повідомлень на формування громадянської культури суспільства та шляхів протидії їм в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу. На теперішній час існує чотири підходи щодо трактування сутності інформаційних “війн”. Перший підхід трактує їх як сукупність політичних, соціально-економічних, психологічних дій, що передбачають захоплення інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційної сфери, знищення його комунікацій, позбавлення засобів передачі повідомлень, а також інші подібні цілі. Так, один з представників цього напрямку С. Расторгуєв визначає їх як відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні взаємодії інформаційних систем з метою отримання певного виграшу в матеріальній сфері [8, с. 104]. Для побудови умовиводів С. Расторгуєв використовує відповідний понятійний апарат. Базове поняття, що застосовується ним, – це “інформаційна система”. З усього різноманіття систем автор теорії найбільш часто звертається до функціонування інформаційних систем, схильних до самонавчання, тобто тих, які зазнають змін при інформаційному впливі. Людина, народ, держава представляють класичні інформаційні системи.

Аналізуючи наявний стан речей, він інформує про те, що поряд із захистом інформації від зовнішніх деструктивних загроз у сучасний період розвитку високих комунікаційних технологій і методик психологічного розвитку в суспільстві виникає проблема захисту інформаційної системи від надлишкового обсягу “неякісної” інформації. Це пов’язано з тим, що при отриманні інформації інформаційна система переробляє її за власним алгоритмом, при цьому змінюючи відповідним чином себе. Якщо на вхід такої системи подати інформацію, що завдає шкоди для системи, то в результаті цього можна добитися повного або часткового її знищення. Під час протистояння інформаційні системи постійно використовують інформаційну “зброю”, що має запустити програми самознищення ворожої інформаційної системи (для людини

інформаційним впливом, що здатний привести до запуску таких програм, є активізація бажань, думок і провокування вчинків, скерованих на самознищення).

Інший, більш “прикладний” підхід можна спостерігати у Г. Почепцова, який досліджував інформаційні “війни” з точки зору паблік-рілейшнз. В якості суб’єкта інформаційної війни в його уявленні виступають спільноти людей – нації, держави, колективи підприємств та інших. Об’єктом же завжди є масова свідомість. У своїй книзі “Інформаційні війни” він описує прийоми і способи впливу на поведінку соціальних груп, докладно розглядає різні аспекти, що впливають на ефективність інформаційного впливу [7, с. 69].

Однією з основоположних тез даної концепції є твердження про наявність двох автономних полів: простору інформації та простору дії. З появою можливості контролювати інформаційну реальність виникли варіанти використання її в якості “зброї”.

На думку представників іншого підходу, інформаційна “війна” – це найгостріша форма протистояння в інформаційному просторі. Акцент переноситься на характер протистояння опонентів. У даному випадку першочергового значення набувають такі якості інформаційної взаємодії, як безкомпромісність, висока інтенсивність суперечки та короткотривалість гострого суперництва. Для позначення агресивності сторін застосовується поняття інформаційної “зброї” [6, с. 330].

Згідно третього підходу інформаційна “війна” інтерпретується як форма забезпечення та ведення військово-силових дій за допомогою найсучасніших електронних засобів, наприклад, цифрових випромінювачів, супутникових передавачів та інших аналогічних засобів, які застосовуються для виконання військових завдань [6, с. 331].

Четвертий підхід фактично ототожнює інформаційні “війни” з кібернетичними “війнами”, з чим не можна погодитися. При цьому під останніми розуміють протистояння між технічними системами.

Незважаючи на існуючі розбіжності у вищезазначених чотирьох підходах до розуміння інформаційної “війни”, їх об’єднує спільна думка про те, що розгортання інформаційного протиборства ведеться в інформаційному просторі, де основним засобом здійснення агресивних дій і завдання відповідних ушкоджень противнику є інформація.

Слід зазначити, що інформаційна “війна” не є однозначним поняттям. У широкому сенсі під інформаційною “війною” можна розуміти будь-який негативний інформаційний вплив на супротивника (ворога) із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій і засобів. Цим противником може бути також і держава в цілому. Таке протистояння можливе між будь-якими суб’єктами – як приватними, так і публічними. Тому сторони в такій “війні” – фізичні особи або групи осіб, що діють в індивідуальному порядку або організовано, спонтанно або за угодою, а також юридичні особи і держави. Раніше такий вплив носив найменування пропаганди або ідеологічної війни, але з появою Інтернету і широкого застосування електронних засобів комунікації коло учасників такого впливу, а також різноманітність його видів і форм значно збільшилися.

У вузькому сенсі – це новий, що не укладається в міжнародно-правову кваліфікацію, різновид збройних конфліктів. З одного боку, тим самим у якомусь сенсі “змазується” саме поняття “збройний конфлікт”, однак реальні наслідки інформаційної “війни” під час уповільненого збройного конфлікту можуть бути істотні, призвести до значних жертв і руйнувань унаслідок регулярного або масованого застосування зброї ворогуючими сторонами, як це має місце в Україні в південно-східному регіоні.

В рамках психологічної парадигми інформаційна “війна” може розумітись як латентний вплив інформації на індивідуальну, групову і масову свідомість за допомогою методів пропаганди, дезінформації, маніпулювання, нейролінгвістичного програмування з метою формування нових поглядів на соціально-політичну організацію суспільства через зміну ціннісних орієнтацій і базових установок особистості.

Осмислюючи інформаційну “війну” в контексті психологічних теорій, В. Лисичкін і Л. Шелепін вказують, що її об’єктом є когнітивно-емоційна сфера індивідів, а головною метою – керування інтелектуально-психологічними та соціокультурними процесами, обов’язковим елементом якого виступає неусвідомленість даного впливу особами, схильними до завуальованому впливу запрограмованої поведінки [2, с. 9].

Психологічне трактування розглянутого феномена надають також інші автори. Вони поєднують інформаційне та психологічне протиборство в одному понятті. Дослідники оцінюють інформаційну “війну” в якості системи підривних ідеологічних впливів, спрямованих на свідомість людей переважно через сферу суспільної психології. У свою чергу мова йде про інформаційно-психологічні акції, здійснювані на міждержавному або стратегічному, оперативному і тактичному рівнях, як у мирний, так і у воєнний час, як в інформаційній, так і в духовній сфері [1, с. 96].

У сучасній науковій літературі можна виділити групу вчених, які зосереджують свою увагу на соціально-комунікативному аспекті інформаційних “війн”. Їх методологічні принципи дослідження відрізняються тим, що в предметному полі домінує не свідомість людей, а інформація, що набуває змісту панівного впливу в інформаційній реальності і формує когнітивні орієнтації сфери.

Так, ще у 2007 р., задовго до сучасної гібридної війни, український науковець С. П. Мосов навів основні психологічні характеристики війни. Він охарактеризував психологічний стан людей під час військових дій, цим самим обґрунтувавши психологічну нестабільність, підвищену сприйнятливість до інформації будь-якого роду. Під час війни людина знаходиться у невірноваженому психологічному стані та напрузі, демонструє вибухові реакції навіть на досить нейтральні події [3, с. 11]. Тому будь-які негативні інформаційні повідомлення, а особливо маніпулятивні, викликають у людей під час війни вибухову реакцію, не піддаються логічному аналізу, а сприймаються за чисту монету.

Гібридна “війна”, що точиться в південно-східному регіоні України, має низку особливостей, оскільки в цій війні використовується не тільки військова, а й інформаційна зброя, застосування якої веде до агітації населення щодо протидії чинній владі, переходу на бік агресора як визволителя тощо. У ході гібридної “війни” в інформаційному полі можливе досягнення таких результатів, наприклад, як втрата українських територій без пострілів, за використанням однієї тільки дезінформації чи налаштування населення проти державної влади.

Розглянемо сутність і значення негативного інформаційного впливу на людину та суспільство в умовах гібридної “війни”. Негативний інформаційний вплив може бути як прямим, коли повідомляються певні новини чи факти, що мають негативну конотацію, так і непрямим, коли споживачам масової інформації подають не надто достовірні або викривлені факти, а на їх основі людина робить власні (зазвичай хибні!) висновки. В сучасних ЗМІ часто зустрічаються як “замовні” матеріали, коли подається погляд на ситуацію, подію чи персону тільки з одного боку, зазвичай негативного, зовсім не згадуючи про існуючі при цьому переваги, так і відверто неправдиві статті, у яких йдеться мова про нічим не підтверджені факти, антинаукові висновки тощо. Також

журналісти вдаються до маніпулятивного формулювання заголовків і текстів, коли існуюча подія чи вчинок подаються під таким “соусом”, що з позитивного факт може перетворитись на негативний під тиском контексту, у якому він поданий.

Дуже часто негативний інформаційний вплив створюється також завдяки відсутності інформації про певну подію в офіційних джерелах і засилля недостовірної чи викривленої інформації про цю ж подію в неофіційних. Яскравим прикладом такого впливу може стати недавня подія – телефонна розмова Порошенка з Путіним з приводу обміну заручниками та полоненими. В офіційних джерелах, зокрема на сайті Адміністрації Президента, повідомлення про цю подію та її суть і значення з’явилися тільки через декілька днів після самої події, проте російські інформаційні ресурси подали дану подію як “таємний телефонний дзвінок з метою привітати Путіна чи висловити йому співчуття з приводу втрат російських військ на території Сирії” тощо. При цьому в масовій свідомості було сформовано декілька негативних посилів – Порошенко підтримує Путіна, Порошенко веде таємні переговори з Путіним тощо. Якби Адміністрація Президента своєчасно подала інформацію про сам дзвінок та його зміст, частина цілеспрямованих негативних “вкидів” відсіялась би відразу, адже дзвінок перестав би бути “таємним”. Існує припущення, що умовами переговорів було нерозголошення домовленостей, проте все одно першими інформацію про розмову подали російські ЗМІ, тому достатньо було вчасно відреагувати в інформаційному полі хоча б коротким повідомленням на кшталт “відбулись переговори, зміст яких тимчасово не оприлюднюється до уточнення окремих моментів”.

Значна кількість негативної та недостовірної інформації розповсюджується на тимчасово окупованих територіях ОРДЛО і в анексованому Криму, де переважна частина населення не має доступу до українських джерел і може отримувати лише оброблені відповідними технологіями російські повідомлення. Людям розповідають, що Україна кинула Крим напризволяще, не дає йому воду та електроенергію (хоча за умов “приєднання” Криму до РФ це мало бути би проблемою російських органів влади, тим більше що певні шари населення Криму самі проголосували за відокремлення від України та приєднання до РФ). Також поширюється інформація, що в Україні забороняють спілкуватись російською мовою в публічному просторі тощо. Тому населення цих територій перебуває під безпосереднім впливом російської пропаганди і отримує виключно неправдиві та маніпулятивні повідомлення, перешкоджати розповсюдженню яких в існуючих там умовах проблематично.

Це вимагає, у свою чергу, створення спеціальних і стійких до протидії інформаційних джерельних порталів, радіо- та телеканалів, прийом від яких є доступним на території ОРДЛО, через які населення зможе отримувати аргументоване спростування дезінформації, що наполегливо лунає з російських ЗМІ.

З метою прикриття різноманітних дій (анексія АР Крим, конфлікт на Донбасі, трагедія з малайзійським авіалайнером тощо) дипломати РФ часто вдавалися і продовжують вдаватися до прийому зміщення акцентів щодо подій у південно-східному регіоні України та перекладання відповідальності за них на нашу державу. Російська пропаганда широко використовує будь-які дипломатичні можливості та інформаційні приводи для донесення власних ідеологічних меседжів і посилення інформаційних впливів. Зокрема, слід звернути увагу на численні заяви і коментарі очільника МЗС РФ С. Лаврова, колишнього представника РФ при ООН і РБ ООН В. Чуркіна та інших високопосадовців Росії. Мета таких дій – не переконати, а зробити інформаційне поле максимально брудним, звинувативши в усьому іншу сторону, сприяти перемозі власних наративів [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 278].

Взагалі основним державним органом у боротьбі з негативним інформаційним впливом є відповідне Міністерство інформаційної політики, проте дане міністерство дуже мало уваги приділяє технологіям розповсюдження актуальної та правдивої інформації, а також спростуванню чуток і викривлених повідомлень від російських ЗМІ.

Важливим інструментом у боротьбі з негативним інформаційним потоком вважається діяльність дипломатичних служб. Українські дипломати наполегливо працюють над досягненням своїх ключових цілей – закріплення позиції України щодо конфлікту на Донбасі в рішеннях міжнародних організацій, надання об’єктивної інформації про ситуацію на сході нашої держави та в Криму, підтримання міжнародної безпеки, забезпечення прав людини на окупованих територіях, допомоги внутрішньо переміщеним особам тощо [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 278].

Проте, окрім офіційних каналів, існує низка інших джерел недостовірної інформації, яка також чомусь сприймається на віру. Розглянемо, яким чином недостовірна інформація розповсюджується у таких потужних джерелах масової комунікації, як соціальні мережі. Сучасні інформаційні “війни” включають в свій арсенал низку засобів із залученням людських і комп’ютерних ресурсів. Одним з таких ресурсів є використання ботів. Бот – це спеціальна комп’ютерна програма, яка в автоматичному режимі виконує деякі дії, зокрема, розсилає інформаційні повідомлення. В соціальних мережах такі боти зазвичай зареєстровані як звичайні користувачі, проте їх акаунти відрізняються відсутністю власних дописів, часто наповнені перепостами окремих повідомлень або ж взагалі мають прихований профіль. Такі акаунти-боти налаштовані на надсилання запитів на додавання в друзі до користувачів, які відповідають заданим програмі параметрам, наприклад користувачів, які мешкають в Україні та мають понад 10000 друзів/фоловерів тощо. Після додавання в друзі програми-боти залишають автоматичні коментарі під дописами даного користувача, наприклад, з рекламою якихось товарів чи послуг (кулон “Тризуб”), статей з інших ресурсів (наприклад, посилання на сайт Лайфньюс) тощо без власних думок, або ж розповсюджують заздалегідь задану інформацію в коментарях під дописами інших користувачів (десятки абсолютно однакових коментарів за пошуком у Твіттері від різних користувачів з текстом “Ааа зрада, Порошенко нас зливає, негайний репост!!!!” тощо).

Проте такі програми легко вираховуються досвідченими користувачами і блокуються акаунти, від імені яких іде такий інформаційний спам. Зокрема, соціальна мережа Фейсбук дозволяє відправити скаргу “цей акаунт, можливо, несправжній або зламаний”, і тоді модератори блокують такий акаунт і відправляють запит на підтвердження документи, що власник акаунту справді має таке ім’я та прізвище, що, відповідно, ботом підтверджене бути не може.

Іншим розповсюдженим засобом ведення інформаційних “війн” є тролінг. В даному випадку акаунти в соцмережах для тролів створюються справжніми людьми, під своїм чи вигаданим іменем, проте тематика висловів даних користувачів є суворо регламентованою. Такі користувачі працюють зазвичай на платній основі (в соціальних мережах їх часто називають “ольгінцями” від місця розташування одного з таких центрів розповсюдження інформації в Ольгіно), вони мають визначений алгоритм дій у тих чи інших випадках, набір фраз і тематики для ведення діалогів у соціальних мережах та блогах тощо (працюють за “методичками”). Мета діяльності даних осіб – тролінг, тобто навмисне створення конфліктних ситуацій з метою спровокувати співбесідника на відверто погрозливий, екстремістський чи інші заяви, на основі яких потім можна подати скаргу до адміністрації мережі для блокування чи бану акаунту. Такі технології застосовуються зазвичай проти популярних блогерів, які мають досить велику кількість читачів і цікаву власну думку, яка

не поділяється замовником інформаційного тролінгу. Так, у соціальних мережах часто блокують популярних користувачів з яскраво вираженою проукраїнською позицією, спровокувавши їх в коментарях на образ на адресу троля, коментарі в стилі “ану пішов звідси, кацап недороблений” вже можуть стати приводом для бану, адже адміністрацією, наприклад, мережі Фейсбук, слово “кацап” сприймається як “мова ненависті на національному ґрунті”.

У рамках протидії негативному інформаційному впливу через ЗМІ та соцмережі було запропоновано залучити до модерування українського сегменту мережі Фейсбук українських фахівців. Також частина провідних політиків, журналістів, фахівців у інших сферах надають професійні коментарі та розповсюджують свій авторитетний погляд на події в Україні та світі, тим самим нівелюючи негативний інформаційний вплив із-за кордону шляхом надання повної, відкритої та достовірної інформації з певних подій.

Висновки.

Отже, сучасні інформаційні “війни” в мережі Інтернет мають низку засобів як на базі телекомунікаційних, так і людських ресурсів для донесення викривленої інформації до користувачів, розповсюдження завідомо фейкових новин, підбурення на відверто образливі вислови, формування панічних настроїв у спільнотах і низку інших дій, що спрямовані на викривлення світосприйняття у рядових користувачів з визначеною метою, а також блокування інформаційних джерел, які здатні розкрити дане викривлення та донести правдиву інформацію до своїх співбесідників. Тому слід приділити увагу підсиленню державної інформаційної політики, а також регулярним та актуальним комунікаціям державних органів з населенням з метою інформування та роз’яснення питань, стосовно яких виникає хибне сприйняття через інформаційний вплив.

Використана література

1. Кіслов Д.В. Сучасні медіа та інформаційні війни : монографія / Д.В. Кіслов. – [2-е вид.]. – К. : МП Леся, 2013. – 240 с.
2. Лисичкин В.А. Третья мировая (информационно-психологическая) война / В.А. Лисичкин, Л. А. Шелепин. – М. : Академия социальных наук, 1999. – 378 с.
3. Мосов С. Война или мир – выбор за человечеством : монография / С.П. Мосов. – К. : Румб, 2007. – 300 с.
4. Нижник Н.Р., Мосов С.П. Вимоги до джерел інформації в системі державного управління // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 1. – С. 30-45.
5. Нижник Н.Р., Мосов С.П. Теоретичні аспекти державного управління : монографія. – Чернівці : Технодрук, 2011. – 248 с.
6. Шпига П.С., Рудник Р.М. Основні технології та закономірності інформаційної війни // Проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 8. – С. 326-339.
7. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г.Г. Почепцов. – М. : 2001. – 287 с
8. Расторгуев С. П. Информационная война. / С.П. Расторгуев. – М. : Радио и связь, 1998. – 222 с.
9. Світова гібридна війна : український фронт : монографія; за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с
10. Тенденції розвитку форм і способів збройної боротьби у сучасних локальних війнах і збройних конфліктах : монографія / [П.П. Ткачук, С.П. Мосов, О.П. Красюк та ін.] ; за ред. к.і.н. Г.П. Воробйова. – Львів: НАСВ, 2015. – 90 с.
11. Толубко В.Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти) : монографія / В.Б. Толубко. – К.: НАОУ, 2003. – 315 с.

~~~~~ * * * ~~~~~

Інформація в інших галузях права

УДК 34:94(477) 1925/1935+35.40

ВРОНСЬКА Т.В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник**ІНФОРМАЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ РОЗКОЛУ УКРАЇНСЬКОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
НЕЗАСВОЄНІ УРОКИ МИНУЛОГО**

Анотація. У статті висвітлюється протистояння у середовищі української політичної еміграції у міжвоєнний період, яке використовувалося радянськими спецслужбами для руйнівної діяльності у національному таборі поза межами України. Проведено відповідні історичні аналогії у загальному контексті проблеми забезпечення інформаційної безпеки у сучасній Україні.

Ключові слова: консолідація, еміграція, пропаганда, контрпропаганда, протистояння, маніпулювання, дезінформація, інформаційно-психологічні операції, радянські спецслужби.

Summary. The article highlights the opposition in the environment of Ukrainian political emigration in an intermilitary period, which was used by the soviet special services for destructive activity in a national camp outside of Ukraine. The proper historical analogies are drawn in the general context of problem of providing information safety in modern Ukraine.

Keywords: consolidation, emigration, propaganda, counterpropaganda, opposition, manipulation, disinformation, information and psychological operations, soviet special services.

Аннотация. В статье освещается противостояние в среде украинской политической эмиграции в межвоенный период, которое использовалось советскими спецслужбами для разложения национального лагеря за пределами Украины. Проводятся соответствующие исторические аналогии в общем контексте проблемы обеспечения информационной безопасности в современных условиях.

Ключевые слова: консолидация, эмиграция, пропаганда, контрпропаганда, противостояние, манипулирование, дезинформация, информационно-психологические операции, советские спецслужбы.

Постановка проблеми. Вивчення феномену консолідації (від лат. consolido – “зміцнення”, “об’єднання”) українського суспільства у нинішніх надскладних умовах збройної інтервенції, пропагандистської експансії Російської Федерації в інформаційному просторі України з суто теоретичної перейшло у практичну площину.

До арсеналу російської деструктивної інформаційної експансії в Україні, окрім дискредитації і розмивання базових європейських цінностей, входять й спеціальні прийоми та добре сплановані цільові операції, спрямовані на маніпулювання суспільною свідомістю різних соціальних груп з метою створення політичної напруженості, контрольованого хаосу тощо. Окрім цього зовнішні сили та спеціально підготовлені й добре фінансовані агенти впливу докладають неабияких зусиль до загострення протистояння між партіями, об’єднаннями та рухами з метою провокації конфліктів, розпалювання недовіри, підозрілості, загострення політичного антагонізму.

Інформаційна складова сучасної агресії, за великим рахунком, не містить якихось принципових новацій. Всі її елементи вже були у вжитку. Хіба що у минулі часи інформаційно-психологічні операції, здебільшого, були прерогативою спецслужб. Нині ж, за активної участі останніх, пропагандистська руйнівна експансія, розгорнута на всіх

можливих напрямках, має ознаки гуманітарної війни, списи якої спрямовані на соціокультурні, ментальні та духовні цінності українського суспільства й всього цивілізованого світу. Аналізуючи у широкій історичній ретроспективі зброю масового знищення та її осучаснення, український філософ Мирослав Маринович зауважує: “Винаходом “гібридної” війни, яку ще остерігаються назвати Третьою світовою, стала фейкова бомба. Це також зброя масового ураження”. І далі, вже фокусуючись на цілях та руйнівних наслідках, підкреслює, що ця зброя, залишаючи уцілілими матеріальні речі й навіть тіло, руйнує здатність до адекватного сприйняття реальних подій: “Найголовніша сила глибокого ураження у фейковій бомбі – це Недовіра. Її жертви – розгублені люди, які неспроможні відрізнити правду від брехні. Її символи – дискредитація українського Майдану, Брекзін і підірвані виборчі системи західних демократій. Першою жертвою агресії стала Україна, проте “фейкова” війна є світовою. Вона підриває спроможність урядів приймати правильні рішення, оскільки вони починають оперувати не об’єктивними фактами, а їхніми суб’єктивними інтерпретаціями” [1].

Подолання політичної конфліктності в Україні стоїть на порядку денному і є важливим аспектом забезпечення національної й навіть світової безпеки. Поряд з ефективним використанням всіх наявних інформаційних ресурсів держави, інтелектуальна – просвітницька складова має займати належне місце у забезпеченні захисту суспільства, окремих його груп і особистості від деструктивних впливів.

Сучасні зовнішні деструктивні впливи та внутрішні руйнівні процеси, породжені відсутністю консолідації політикуму України, вимагають комплексного вивчення уроків минулого, з фокусуванням на тих періодах вітчизняної історії, коли боротьба за “булаву”, взаємопоборювання, розбрат і чвари, а також неспроможність лідерів різних політичних угруповань поставити національні інтереси вище власних амбіцій спричинили послаблення демократичного табору державницьких сил.

Результати аналізу наукових публікацій. Історики та політологи, досліджуючи проблему консолідації української нації в широкій історичній ретроспективі, фокусуються здебільшого на подіях національно-визвольних протистоянь 1917 – 1921 рр. Тоді політичним лідерам держави забракло сил для порозуміння, що суттєво послабило їх здатність до спільного опору більшовицькій навалі. Значно менше уваги приділяється подіям міжвоєнного періоду, зокрема причинам взаємопоборювання різних гілок української еміграції на чужині¹.

Місія науковців полягає в активній участі у створенні українського національного інформаційного гуманітарного простору з урахуванням історичних надбань. Науковий доробок у просвітницькій роботі відповідних інформаційних ресурсів має

¹ Відповідно до власних ідеологічних симпатій українці на чужині гуртувалися навколо декількох політичних осередків: Державного центру УНР в екзилі (ДЦ УНР в екзилі), до якого належали партії ліберально-демократичного і соціалістичного спрямування, Українського союзу хліборобів-державників на чолі з гетьманом П. Скоропадським, Проводу ОУН. Найбільш згуртованими до певного часу залишалися прибічники С. Петлюри. Після більшовицької окупації України державні установи УНР змушені були виїхати за кордон. На їх основі 1921 р. у Варшаві утворили Державний Центр УНР в екзилі (у вигнанні). Того ж року він переїхав до польського містечка Тарнов, у 1924 р. – до Парижа, 1926-го повернувся до Варшави, далі знову – до Франції (1940 – 1944 рр.), згодом – Німеччини (1944 – 1976 рр.), Філадельфії (США, 1976 р.). ДЦ УНР в екзилі припинив своє існування 1992-го, коли останній Президент ДЦ УНР Микола Плав’юк передав свої повноваження й атрибути державної влади УНР (прапор, державну печатку та президентські клейноди) першому Президенту незалежної України Л. Кравчуку. Акт передачі відбувся 22 серпня 1992-го в Маріїнському палаці, резиденції Президента України.

використовуватися, аби показати, наскільки небезпечними були чвари всередині українства на еміграції. Адже деструктивні процеси, розкол і розбрат активно “підігрівали” й використовували у боротьбі проти національно-демократичних сил радянські спецслужби у міжвоєнний період і потому.

Наукове студіювання сучасних та минулих проблем консолідації української спільноти, аналіз цільових інформаційно-психологічних операцій противників незалежної України, спрямованих на руйнацію політичної єдності, з урахуванням необхідності гарантування його інформаційної безпеки, залишається на порядку денному. Окремі складові цієї тематики у контексті історичних, етнополітичних і державотворчих процесів побіжно висвітлювалися у працях вітчизняних і зарубіжних науковців: О. Дергачова, В. Євтуха, А. Кентія, М. Павленка, В. Піскун, С. Пирожкова, В. Поремського, В. Трощинського, Н. Хамітова та ін. [2].

Втім, нинішній інформаційній політиці потрібне оновлення, зокрема і за рахунок розширення дослідження та інтерпретацій минулого, які б дозволили глибше усвідомити небезпеку розколу української спільноти у складні часи, коли об’єднання мало стати потужною силою для політичної, духовної та стратегічної згуртованості.

Мета статті. На прикладі аналізу причин розбрату у середовищі української еміграційної спільноти та цільових операцій радянських спецслужб міжвоєнного періоду показати небезпечність відсутності консолідації у сучасному суспільстві та політикумі України.

Виклад основного матеріалу. Поразка у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. спричинила масову еміграцію за межі рідної землі провідників Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Західноукраїнської Народної Республіки, а також вояків збройних формувань цих державних утворень, значної частини національної інтелігенції тощо. Більшість з них осіли у Польщі, Чехословаччині, Австрії, Румунії, Болгарії, Німеччині, Туреччині, Франції. Деякі згодом вирушили за океан до США, Канади та інших країн, де поволі створювалися українські громади, товариства колишніх військовиків та інші структури. Упродовж певного часу, незважаючи на надзвичайно важкі умови життя, поступово визначилася внутрішня організація української спільноти на чужині, налагоджувалося політичне, громадське і культурне життя. Разом з тим, перспективи повернення на батьківщину дедалі більше і більше віддалялися.

Вже перші роки перебування за межами батьківщини виявили непоборну тяглість попередньої політичної конфліктності, гостроту взаємин між різними гілками української еміграції, очільники якої, як і раніше, не могли знайти консенсус з цілої низки принципових питань державотворення. Розходились вони не лише в оцінці причин поразки національно-визвольних змагань, а й у поглядах на шляхи майбутньої діяльності. Гірко відчуття провини за втрачену державність та намагання перекласти цей тягар на політичних супротивників характеризували політичну діяльність української еміграції. Замість об’єднання у боротьбі за незалежність України реальністю стали гострі політичні суперечки.

Становище української спільноти після програних визвольних змагань у 1926 р., перебуваючи в еміграції, влучно оцінив видатний український історик, громадсько-політичний діяч В. Липинський: *“Трьох синів рідних має сьогодні наша мати... – Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента-демократа й республіканця, і пролетара-большевіка та інтернаціоналіста. Мати наша тяжко хвора. Всі сини її порізнені, кволі, слабосилі й сильної, об’єднуючої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї сотворити були не в силі. Тільки один інстинкт любові сина-громадянина до матері-громади може продиктувати нашому*

розумові те, що до врятування України, для зорганізування нашої громади в акцію потрібно. Наша власна ...будуччина покаже, чи був взагалі за наших часів на Україні отой український національний громадський інстинкт і зокрема – у кого з синів України любов до матері – у кого з нас національна ідея українська – була найглибша і найсильніша” (тут і далі курсив наш. – Авт.) [3].

Поодинокі спроби досягнути порозуміння та об'єднатися у межах однієї громадської організації в еміграції виявилися безрезультатними. У 1925 і 1935 рр. певні політичні сили ухвалювали відповідні відозви, які містили заклики до порозуміння².

Конкуренція за чільне місце серед емігрантського загалу за символічне місце представництва українського уряду в екзилі, а з тим й сподівання на можливе фінансування такого “уряду”, боротьба за союзників слугували головним приводом для конфронтації. “Опоненти” докладали неабияких зусиль аби підривати авторитет інших еміграційних угруповань, компрометувати їх провідників, паралізувати їх дії тощо. Добре поінформовані про ці гострі непорозуміння, радянські органи держбезпеки провокували подібні процеси, поширювали дезінформацію, впроваджуючи розлад та підсилюючи чвари у їхніх середовищах.

Завдання пропагандистської роботи ДЦ УНР в екзилі були викладені у спеціальному документі – інструкції Військового міністерства, який визначав її головні напрями: “...В сенсі пропаганди зовнішньої: а) *паралізувати всі ворожі напади чужинців, головно москвинів і їх прихильників та їх агітації серед українців*; б) *поборювати виступи москалів і їх прихильників, особливо в цей небезпечний час посиленої совітської агітації й поширеного чужинецького совітофільства на міжнародному форумі. Ударної: а) розкривати нашим людям справжні імперіалістичні, егоїстичні і поневолюючі цілі москалів і їх підступні засоби щодо оплутування легкодухів; б) інформувати про ці москальські цілі і засоби чужинців і всугерувати їм відпір за обманних і насильницьких методів москалів; в) інформувати чужинців про українську справу... Для того, щоб розвинути повно палку пропаганду во всю ширину і глибину, як того вимагає сама суть сучасної модерної пропаганди, психологічного бою на всіх фронтах... треба не тільки посилити практиковані нами досі, доволі заслабі засоби і прийоми, а необхідно вповні використати всю теперішню вдосконалену і утончену пропагандистську техніку...*” [4]. “Психологічний” бій, виокремлений у інструкції, вели спільно і спецслужба, і редакції багатьох уенерівських часописів.

Окрім, власне, пропагандистської роботи уенерівські провідники розробляли та реалізовували суто дискредитаційні заходи, спрямовані на своїх опонентів в еміграційному середовищі. У вересні 1928 р. військовий міністр ДЦ УНР в екзилі Володимир Сальський, вкотре торкаючись проблеми пропагандистської роботи, писав до своїх однодумців: “...Вважав би за доцільне застосувати наступної тактики: проти білих – спільний фронт всіх українських сил, незалежно від їх політичної диференціації; ворожі ж до нас українські угруповання – *обережно розкладати з середини*” [5, с. 5-6]. Військовий міністр ДЦ УНР в екзилі, вірогідно, випадково не згадав про такий самий спільний фронт еміграційних угруповань проти найлютішого противника – СРСР. Але згодом з'ясувалося, що ці заяви не завжди реалізовувалися на практиці. Іноді брала гору національна внутрішньополітична боротьба.

² Ідеться про відозви “До українського громадянства на еміграції у Франції” від 1 липня 1925 р., а також подібний документ української громади у Німеччині “До українців, що перебувають в Німецькій державі” від 24 серпня 1935 р. та ін.

Методи взаємопоборювання і шельмування були досить ефективними та мали відповідні негативні наслідки. Упродовж 1920 – 1921 рр. й пізніше відбулося чимало процесів, судових розглядів у середовищі колишніх учасників визвольних змагань, приводом для яких ставало звинувачення того чи іншого діяча, зокрема, у співпраці з радянськими спецслужбами. Часто-густо подібні чутки підкидалися ззовні. На ці розгляди було витрачено чималі сили. Унаслідок цього в українські структури за межами рідної землі вносився розлад. Усі ці руйнівні фактори значною мірою послаблювали спільний фронт боротьби проти ворогів.

Пропагандистська та контрпропагандистська робота поглинала левову частку продуктивної енергії не лише провідних діячів, а й відповідних структур, зокрема і спецслужби ДЦ УНР в екзилі – II секції Військового міністерства. Штатні працівники останньої та їхні добровільні “помічники” докладали неабияких зусиль до запеклої ідеологічної боротьби з прибічниками П. Скоропадського – гетьманцями, адептами українського ліво-соціалістичного табору під проводом Микити Шаповала – “шаповалівцями” та оунівцями.

Всеволод Змієнко, голова II секції (до нього її очолював Микола Чеботарів), у вересні 1928 р. звертався із проханням до своїх однодумців “дістати фотографію Коновальця, Мартинця, Сціборського, Шелухіна, Микити Шаповала, Мандрики або карикатури на них, щоб *розгорнути контрпропаганду проти зазначених вище осіб з метою компрометації та розкладу їх організацій зсередини*” [6].

Спецслужба ДЦ УНР спрямовувала свої руйнівні “списи” не лише проти зазначених осіб та їхніх прибічників, а й тримала у полі зору інших політичних опонентів із еміграційного середовища. Поглиблюючи роботу у зазначеному напрямку, В. Змієнко звертався у березні 1929 р. із відповідними “профільними” запитаннями до одного із своїх однодумців: “...Одірвання УНО³ – добра річ, але невідомо мені чи залишили кого-небудь в легії для інформацій? Здається, що ні?... Чи не маєте можливості зробити з шаповаловцями щось подібне до УНО? Маю відомості, що СУН (правильно – СОУН. – *Авт.*)⁴ збирається їх розкласти. Чи не маєте Ви подібних відомостей...”. Далі просив подати йому вичерпну інформацію (структуру, кількість активних членів і прихильників, характеристику очільників, друковану продукцію тощо) стосовно інших українських еміграційних осередків для вироблення стратегії протидії їх пропаганді та власних наступальних дій [7].

Поступово спецслужба ДЦ УНР запроваджувала нові методи роботи, напрацьовані з урахуванням часу: впроваджувала в опонентські організації української еміграції своїх агентів впливу, підкидала компрометуючі дані про їх провідних діячів тощо. Так, в одному із листів до Військового міністра екзильного уряду В. Сальського у жовтні 1928 р. його представник на Балканах В. Филонович, в черговий раз торкаючись проблеми розколу українських націоналістів, наголошував: “Прийшов час щось робити... Треба постаратись *впустити туди свого чоловіка...*” [8].

Напередодні підготовки Проводу українських націоналістів (ПУН) до свого першого конгресу спецслужба екзильного уряду активізувала свої деструктивні зусилля щодо своїх політичних опонентів. Діячі ОУН помітили “руку унерівців”, зокрема у

³ УНО – мається на увазі Українське Об’єднання в Чехословаччині, громадська організація, створена у Празі у 1928 р. Існувала нетривалий час під головуванням А. Яковліва.

⁴ СОУН – Союз організацій українських націоналістів. Утворений 12 липня 1927 р. Тоді ж була обрана його управа на чолі з М. Сціборським.

празькому осередку, і навіть вжили таких серйозних запобіжних заходів, як повторне приведення своїх членів до присяги.

Одним із методів політичної боротьби уенерівської еміграційної громади проти своїх політичних опонентів було т.зв. “сіяння недовір’я до провідних діячів”. Наскільки ефективною була ця діяльність і як дошкуляла вона хоча б оунівцям свідчить історія підризу авторитету і довіри до таких відомих діячів як М. Сціборський та В. Мартинець. Ще у 1927 р. шляхом “дружнього остереження” з кіл екзильного уряду до голови Проводу українських націоналістів (ПУН) Є. Коновальця була передана інформація щодо згаданих осіб, що вони, мовляв, є агентами польської поліції. Це “остереження” передали О. Шульгін і І. Кедрин-Рудницький. Є. Коновалець доручив розглянути цю справу спеціальній комісії з представників ПУН й управи СОУН. Однак у ході розслідування екзильний уряд не спромігся надати якісь підтвердження на користь свого твердження. Виявилося, що таких доказів немає. Тому комісія визнала закид цілком безпідставним, а ПУН надрукував на сторінках свого часопису “Розбудова нації” (ч. 12 за грудень 1928 р.) такий комунікат: “Вже низку місяців проти Проводу Українських Націоналістів та взагалі проти всього націоналістичного табору ведеться боротьба такими негідними засобами, як наклепи проти різних осіб того табору, доноси до уряду й поліції різних держав... Крім большевиків, вирізняється передусім група [Президента ДЦ УНР в екзилі] А. Лівичького, що вживає таких засобів у боротьбі з націоналістичним табором...” [9, с. 494-495].

Окрім проведення власної розкладової роботи, спецслужбі ДЦ доводилося попереджати та відбивати такі ж спроби з боку своїх супротивників як із середовища української еміграції, так і ззовні. Володимир Змієнко у квітні 1929 р. наголошував: *“Маємо діло... з новим центром, створеним спеціально для розбиття української емігрантської маси. ... Безліч українських представництв – ґрунт не сприятливий для розмов про творення України...”* [10].

Пізніше, у січні 1936 р., військовий міністр ДЦ УНР, аналізуючи стан уенерівської еміграції на європейському терені, вкотре чимало уваги приділив питанню контрпропаганди. Чинити опір ворожій агітації військовий міністр пропонував не лише звичними для такої ситуації засобами, а й за допомогою специфічних методів, враховуючи тогочасну ситуацію, наявних союзників тощо. *“Ворожу агітацію проти УНР треба підрозділяти на агітацію своїх же українців та агітацію московську”*, – наголошував В. Сальський. – *Ворожа українська агітація проти УНР походить від т. зв. “націоналістів” ... Як одна, так і друга, агітація ведеться здебільшого друкованим словом... Методи праці обох цих ворожих нам напрямів зводяться до обливання брудом, як самої ідеї УНР, так і нападів на окремих чисельніших працівників... Одні “націоналісти” проповідують, що лише вони можуть спасти Україну, а решта то все ніщо, що лише вони знайшли справжній шлях, який доведе їх на рідні лани. Другі – “остряничики” ставлять все на карту Гітлера і лише в перемозі останнього бачать спасіння для України, яка має постати під булавою Остряниці. Другий ворожий нам табір є московський і про нього, властиво, довго не приходитьсь казати. Всім нам відомі методи агітації проти нас, українців. Зводиться агітація до одного: “не біло, нет і бути не может”, “немецкая інтрига”, “сепаратизм”, “отщепенство” і т.д. Ця ворожа агітація ведеться і словом і друком”. Головним принципом, яким пропонував озброїтися В. Сальський у роботі в зазначеній сфері діяльності, враховуючи існуюче протистояння, був сформульований таким чином: *“На кожну ворожу акцію відповідати контракцією”* [11].*

У 30-х роках найбільш серйозним політичним опонентом уенерівської гілки української еміграції, як і раніше, залишалися представники ОУН. Остаточно усвідомивши силу, якої набула гітлерівська Німеччина в Європі, представники ДЦ УНР в екзилі вже намагалися уникати виразно різкої та категоричної оцінки співпраці з нею ОУН. Тепер вони спрямували свої пропагандистські та розкладові “списи” вже проти гетьманців, дуже тонко розставивши акценти у пріоритетних напрямках цієї роботи. Так, приміром, В. Сальський у зв’язку з ювілеєм П. Скоропадського навесні 1938 р. визначив напрями діяльності у справі дискредитації останнього гетьмана України та його оточення: *“...Для того щоб не тільки знейтралізувати прихильну гетьманцям пресу, але разом з тим і здискредитувати остаточно Скоропадського в очах цілого світу, треба негайно розпочати сильну проти нього дію, яка б ...зdiskваліфікувала його діяльність за кордоном”* [12].

Яскравим прикладом відсутності консолідації між різними гілками української еміграції, що мала драматичні наслідки, є історія проникнення до лав ОУН і близького оточення її провідника Євгена Коновальця радянського агента Кіндрата Полуведька. Про неї, до речі, промовчав у своїй праці – виконавець убивства провідника ОУН П. Судоплатов, а згодом і його син А. Судоплатов.

За легендою, ретельно відпрацьованою у надрах ОДПУ, “трампліном” для проникнення до оунівських лав повинні були слугувати еміграційні кола ДЦ УНР. Проте, завдяки пильності співробітників уенерівської спецслужби К. Полуведько не зміг “комфортно” влаштуватися в Чехословаччині серед прихильників С. Петлюри. В. Змієнко восени 1934 р. небезпідставно висловлювався про К. Полуведька як про людину, що “творить волю піславших його” [13]. Незабаром (коли радянський агент вже виїхав до Фінляндії) і польська “двуйка”⁵, з якою тісно співпрацювала уенерівська спецслужба, передала відомості, отримані своєю чергою від англійської розвідки, про те, що “...Полуведько агент ДПУ (правильно – ГУДБ НКВС УСРР. – Авт.) із розвідувальним завданням з Росії” [14]. Втім, з ДЦ УНР в екзилі до оунівських кіл ні тоді, ні пізніше не надійшло жодної інформації, чи хоча б натяків про це. Навіть знаючи про, м’яко кажучи, прохолодні взаємини різних гілок української еміграції, які часом переростали у справжню ворожнечу, важко зрозуміти байдуже споглядання уенерівцями за тим, як в Організації українських націоналістів влаштовується радянський агент.

Досить красномовно характеризував атмосферу у середовищі української еміграції відомий діяч Центральної Ради М. Єремійв. У листі до голови Товариства колишніх вояків Армії УНРу Чехословаччині Василя Проходи 5 січня 1939 р. він зауважував: *“Від того, що називається політикою українською стою якнайдалі, бо вона перетворилася в справжнє болото. Деякі органи друку займаються виключно тим, що обливають земляків поміями”* [15, с. 71].

Знали про ці непрості й деструктивні стосунки й іноземні дипломати, акредитовані у країнах перебування української еміграції. У 1935 р. Голова Північного департаменту Міністерства закордонних справ Великобританії у Бухаресті, у компетенції якого знаходилась також і робота по СРСР та пов’язаними з ним “проблеми”, писав: *“...українські партії так себе взаємно ненавидять, що вони завжди оскаржують лідерів одна одної в тому, що вони є більшовицькими агентами...”* [16, с. 897].

⁵ “Двуйка” – другий відділ Генерального штабу військового міністерства Польщі, підрозділ, який займався розвідкою й контррозвідкою.

Не аналізуючи далі складну і доволі глибоку проблему конфліктності в еміграційному середовищі, слід вкотре підкреслити, що однією з головних сил, зацікавлених у розпалюванні цієї ворожнечі, були радянські спецслужби. Отже до об’єктивних причин відсутності консолідації у середовищі української еміграції додавалися й інспіровані ззовні, заздалегідь заплановані “колізії”. Про подібні ситуації писав дослідник життя і діяльності С. Бандери Петро Бaley: “...Хтось накручує пружину міжгромадського нап’яття, пружину ворожнечі... до неможливості. Таким чином *вогонь і енергія, призначена долею на конструктивну роботу кимось тонко була перемкнута на деструкцію, на ворожнечу...*” [17, с. 71].

Ким скеровувався і направлявся згадуваний у наведеній вище цитаті “хтось” сьогодні добре відомо. Радянські органи державної безпеки внутрішній розкол шляхом внесення розбрату та компрометації найбільш авторитетних провідників української еміграції розглядали як один із основних засобів боротьби з ними й використовували його досить активно й ефективно.

Перш, ніж перейти, власне, до аналізу діяльності радянських органів держбезпеки проти української еміграції, слід зауважити, що інструментарій більшовицької держави у цій царині був доволі потужним і різноманітним. Цим займалися також спеціальні партійні та окремі пропагандистські структури. Об’єднані спільною метою, шляхом агентурного проникнення в еміграційні політичні центри у Європі вони “висвітлювали” їх діяльність та проводили відповідні оперативні заходи з руйнації осередків опонентів радянської влади.

Так, у 1920 – 1922 рр. інформаційно-психологічні операції на території інших країн поряд з органами державної безпеки УСРР здійснювалися глибоко законспірованим відділом ЦК КП(б)У – “Закордотом”⁶.

11 січня 1923 р. за поданням заступника Голови ДПУ при НКВС РРФСР І. Уншлихта було ухвалено рішення Політбюро ЦК РКП(б) щодо створення спеціального міжвідомчого Бюро з дезінформації (Дезінфбюро). Крім працівників ДПУ, до нього увійшли представники від ЦК РКП(б), Народного комісаріату закордонних справ, Револьюційної військової ради республіки, Розвідувального управління штабу РСЧА [18, с. 13-14, 107-108]. Керівництво СРСР ставило перед відомствами, що входили до складу згаданого Бюро, завдання не лише стежити за ворожими діями іноземних спецслужб, а й готувати проти останніх, а також проти своїх політичних опонентів за кордоном дезінформаційні заходи.

“Особливий сектор” ЦК ВКП(б), виконуючи свої наглядові функції за розвідкою, політвідділами в армії, а також органами держбезпеки, розробляв і “спеціальні заходи” з нейтралізації або дискредитації ворогів чи навіть потенційних опонентів. В арсеналі цих заходів були й психологічні операції, сплановані у надрах “Особливого сектору”, які реалізовувалися за участю ОДПУ-НКВС.

У структурі ЦК ВКП(б) були й інші підрозділи, які також здійснювали відповідні заходи. Так, сектор іноземної преси виконував, зокрема, цензурні, інформаційні і “дослідницькі” функції.

Інформаційне, точніше, дезінформаційне призначення сектору іноземної преси зводилося до однієї із замаскованих форм діяльності радянської пропагандистської машини – “прощупування” об’єкта для вербування “симпатиків”, рекогносцировки у

⁶ Докладніше про це див.: “Закордот” в системі спецслужб радянської України”: зб. документів. – К., 2000 ; Сидак В.С., Козенюк В.А. Революцію назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. – К., 2004.

ворожому таборі з метою руйнації єдності їхнього середовища, дезінформування світової громадськості стосовно подій у Радянському Союзі. Таку роботу переважно проводили через іноземних “прогресивних журналістів” у Москві, нейтральну пресу за кордоном і подекуди через деяких не завжди розбірливих іноземних політичних діячів або літературних знаменитостей.

Особливістю радянських дезінформаційних кампаній у середовищі української еміграції впродовж досліджуваного періоду були дві тенденції. Специфіка першої полягала у “синхронізації” внутрішньо-радянських процесів із завданнями підривної роботи усередині еміграції та використанні еміграції для підсилення репресивної спрямованості режиму. Специфіка другої полягала у системних та послідовних зусиллях, націлених на дестабілізацію, руйнацію (аж до повного знищення) політичної суб’єктності української еміграції.

Одним з інструментів розколу еміграційної спільноти стала кампанія з амністії колишніх рядових вояків військових формувань та повернення їх на батьківщину, яка реалізовувалася більшовиками у 1921 – 1923 рр.⁷ Декларована лояльність та поблажливість до своїх учорашніх противників насправді мала й підступний підтекст. У такий спосіб під виглядом прощення радянська влада намагалася знищити один з епі центрів антибільшовицького руху, який існував у таборах військовополонених; розколоти українську спільноту на еміграції. Ця мета – “посилення розбрату...” з огляду на підготовку антирадянських виступів відверто декларувалася у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про амністію солдатам Врангелівської і Петлюрівської армій” від 22 березня 1922 р. [19, с. 321].

С. Петлюра намагався застерегти колишніх вояків Армії УНР від повернення на радянську Україну. Аналогічні попередження містилися й в ухвалі конференції української еміграції в Румунії, яка відбулася 23 вересня 1923 р.: “Приймаючи до уваги той факт, що Україна й донині перебуває в стані окупації [...] поворот на батьківщину всієї еміграції взагалі небажаний. Амністії, видані большевицьким урядом, мають виключно агітаційну мету й призначаються для вироблення закордонної opinio” [20].

Та все ж найбільш “плідну” роботу з розколу української еміграції у міжвоєнний період здійснювали радянські спецслужби, які вдавалися як до окремих цільових заходів, так й реалізовували спеціальні операції, у проведенні яких використовувалися компрометація, дискредитація, маніпуляція, розклад, дезінформація, відомі людству з найдавніших часів. Найбільш вагомими з них вважалися ті, що переростали в оперативну гру з противником.

Уже перші кроки радянської влади та її спецслужб позначилися створенням ряду нормативних документів, у яких психологічному впливу на противників як у новоствореній радянській державі, так і за її межами, приділялося чимало уваги. У цій сфері досить плідно попрацювали відомі теоретики і практики радянських спецслужб. Серед інших у контексті цього дослідження найбільший інтерес становлять напрацювання радянського контррозвідника Станіслава Турло, у яких подавалося чимало цікавого теоретичного матеріалу щодо проведення радянськими спецслужбами

⁷ 30 листопада 1921 р. ВУЦВК ухвалив відповідний декрет, що звільняв від кримінальної відповідальності всіх рядових військових формувань, що зголосилися бути лояльними до нової влади. 22 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняла ухвалу “Про амністію солдатам Врангелівської і Петлюрівської армій”.

різноманітних операцій, серед методів яких домінували: введення ворога в оману, розкол, “стравлення” між собою...⁸.

У 1922 – 1924 рр., продовжуючи тримати у полі зору всі більш-менш значущі події, що відбувалися за кордоном у середовищі української еміграції, органи радянської держбезпеки констатували зниження її активності. Так, у звіті про діяльність ДПУ УСРР за січень-червень 1922 р. в розділі “Секретно-оперативна діяльність. Вітчизняна контрреволюція і шпигунство” констатувалося, що у закордонних політичних центрах спостерігається “певна розгубленість” емігрантів, пов’язана з неприхильним ставленням до них урядів Польщі та Румунії, що стало наслідком “тиску радянської дипломатії”, яка примусила значною мірою “скоротити діяльність петлюрівських організацій” [21, арк. 3-11]. Через два роки, у січні 1924 р., органи держбезпеки доходять висновку, що емігрантські угруповання втратили активність й “активна петлюрівщина на території України на даний час майже вмерла” [22, с. 29]. У зведенні № 12/20 від 1.1.1924 р. контррозвідального відділення Київського губернського відділу ДПУ УСРР у розділі III під назвою “Петлюрівщина” наголошувалося: “Останні місяці дали ще більше зниження активності української контрреволюції. Праві кола безнадійно бездіяльні. Це стосується не лише внутрішніх угруповань, але й емігрантських...” [23, арк. 37].

Проте було б явним перебільшенням стверджувати, що радянські спецслужби у згадані роки “охололи” до уенерівської опозиції в УСРР та її керівників за кордоном. Реагуючи на окремі вияви активності “петлюрівщини”, ОДПУ не випускало з поля зору найбільш активних її представників.

Послаблення уваги до емігрантської спільноти з боку радянських спецслужб тривало недовго. Вже у липні 1925 р. після з’їзду начальників органів ДПУ УСРР стартував черговий, найбільш тривалий період боротьби з нею.

Стурбованість з приводу існування Державного Центру УНР в екзилі висловлював голова уряду УСРР В.Чубар, який у промові на з’їзді комсомолу в березні 1926 р. у Харкові заявив, що “поряд з радянським урядом робітників і селян за кордоном є ще другий “уряд” УНР Симона Петлюри – “уряд” без території, без людей. Цей “уряд” готується за допомогою Чемберлена знову спробувати зруйнувати наше будівництво, пошкодити трудящому народові йти мирним шляхом до соціалізму, – сказав, зокрема, він. – Щоб остаточно знищити цю небезпеку, ми мусимо не тільки покласти надію на червону дипломатію та її переговори, а й стежити за тим, щоб у нас тут не було прихильників нової боротьби з нами, прихильників спілки з буржуазією” [24, с. 403].

Результати “занепокоєння” радянського керівництва самим фактом існування і тим більше діяльністю за кордоном уряду УНР, а також анонсованого В.Чубарем “стеження” українська еміграція відчула на собі дуже швидко.

Тогочасний лідер уенерівської еміграції С.Петлюра, реально оцінюючи роздратування радянської влади діяльністю ДЦ УНР в екзилі та прогножуючи спричинені цим відповідні акції, ще у 1925 р. слушно наголошував, що “українська політична еміграція – це сіль в оці сучасним червоним окупантам України. Вони роблять усе, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти” [24, с. 404-405].

⁸ Детальніше про це у статті: Вронська Т.В. Психологічні операції радянських спецслужб 20-х рр.: теоретичні та історико-правові аспекти // Інформація і право. – № 1(16)/2016. – С. 137-145.

Справді, агентура радянських спецслужб досить ефективно діяла практично в усіх закордонних центрах української політичної еміграції. Форми і методи її були різноманітними – фізичне знищення найбільш небезпечних ворогів, розкол еміграції зсередини, компрометація її провідників, перехоплення каналів зв'язку з однодумцями в УСРР. З 1925 р. ця робота активізувалася, був взятий курс на *планомірне* проведення чекістських спецоперацій, об'єктом яких були різні гілки політичної української еміграції, серед яких уенерівська посідала на той час, як найбільш впливова та сильна, чільне місце.

Вартий уваги факт, що ДПУ УСРР планувало низку операцій-легенд (що ґрунтувалися на фіктивній інформації про начебто існуючу в Україні організовану опозицію) проти уенерівської еміграції та їх симпатиків в УСРР, тоді як в ОДПУ вже було прийнято рішення припинити операцію “Трест”, мотивоване небажанням радянського керівництва демонструвати цілому світу наявність в СРСР великого опозиційного центру. Причина зовнішньої розбіжності планів союзних та республіканських органів державної безпеки криється у тому, що саме у цей час (починаючи з другої половини 1926 р.) активізувалися українські політичні еміграційні угруповання, зокрема уенерівське. Це було пов'язане не лише з убивством його провідника С. Петлюри, а й зі створенням Генерального штабу військового міністерства екзильного центру, друга секція якого (військова спецслужба) активізувала роботу з “налагодження зв'язків з Україною”.

Спецоперації радянських спецслужб, об'єктом яких були різні гілки української політичної еміграції, як вже зазначалося, передбачали такий ефективний метод, як легендування, коли основою чекістських заходів ставала заздалегідь розроблена фіктивна інформація (легенда) про нібито існуючі в СРСР суворо законспіровані антирадянські організації, які шукають зв'язків із своїми однодумцями. Ця інформація поступово і обережно через спеціально завербовану в еміграційному середовищі (або штучно впроваджену до нього) агентуру доводилась до певних діячів закордонних політичних осередків.

Серед агентурних матеріалів білої контррозвідки датованих 1927 р., що зберігалися у Російському закордонному архіві у Празі, було знайдено записку під загальною назвою “Деякі міркування з приводу боротьби ДПУ з контрреволюційними організаціями”, де досить об'єктивно описано всі методи боротьби з опонентами радянської влади за кордоном. Зокрема, ретельно аналізувався метод легендування у роботі ОДПУ. Автор “записки” російського контррозвідника В. Орлова, який певний час за завданням командування Добровольчої армії нелегально працював у ВЧК, грамотно формулював мету і завдання радянських органів держбезпеки: засобами агентурної роботи створити фіктивну “контрреволюційну” організацію за кордоном і керувати нею, втягуючи якомога більше членів на теренах СРСР у свої тенета [25, арк. 1-2].

Нині добре відомо, що створення міфічних організацій у надрах ОДПУ і ДПУ УСРР мало на меті не лише виявлення ворогів радянського ладу за кордоном, але й провокувало до певних дій прихильників різних гілок української еміграції у самій Україні. Не менш важливим, а може, й найголовнішим для радянських спецслужб протягом усього часу їх існування, було виявити і знищити справжніх та потенційних опонентів існуючого ладу.

Виявлення прибічників уенерівської ідеї на території УСРР покладалося на контррозвідувальні підрозділи ДПУ. Їх колеги з Іноземного відділу (далі – ІНВ. – *Авт.*) проводили закордонну роботу, у якій не останнє місце відводилося відповідним спецопераціям. Метою їх було, як уже зазначалося, переконати керівників окремих

еміграційних політичних кіл в існуванні на теренах радянської України їхніх однодумців і спровокувати (нав'язати) встановлення відповідних стосунків між ідейними співниками по обидва боки кордону. Чекісти відстежували методи керівництва з боку еміграційних угруповань політичною опозицією в УСРР, виявляли та знешкоджували осіб, що належали до неї або навіть потенційно могли стати такими.

У 1928 – 1929 роках зусиллями радянських спецслужб було започатковано кілька спецоперацій, об'єктом яких стали різні угруповання української політичної еміграції. З доповіді Київського контррозвідувального відділу ДПУ про оперативну роботу, зокрема, даних, вміщених у розділі “Фіктивно-провокаційні організації ДПУ по українській лінії”, можна дійти висновку, що уенерівська еміграція посідала у цій роботі радянських спецслужб одне із чільних місць.

Відповідно до генеральної лінії ВКП(б) на повне викорінення “націоналізму” у 1928 р. ДПУ України почало готувати масову операцію проти українського революційного активу. Обґрунтовуючи її необхідність, органи держбезпеки вказували на те, що українська еміграція “позбулася настрою пасивності і пригніченості” і розгорнула діяльність з створення терористичних груп, поширення антирадянських листівок [26, с. 273].

Один із дослідників діяльності радянських спецслужб проти українства С. Мечник⁹, розглядаючи окремі методи роботи розвідки, а серед них і психологічні операції проти еміграції, наголошував: “Ягода [у березні 1922 р.] призначив на керівництво ІНВ, чекіста Триліссера, який почав розбудовувати діяльність ГПУ за кордоном” [27, с. 100]. У кожному закордонному радянському представництві М. Трилісер збільшив штат чекістів, які в дедалі ширших масштабах розбудовували свою агентурну мережу, й окрім іншого збирали різного роду компрометаційні матеріали про визначних політичних лідерів усіх країн, щоб знати всі їх слабкі сторони і знайти можливість залучити до шпигунської праці на користь СРСР.

Еміграційні закордонні центри виявились неспроможними виявити майстерно зіткане на Луб'янці невидиме павутиння, яке буквально обплутало їх. Радянськими спецслужбами були виявлені канали зв'язку іноземних розвідок з деякими представниками української еміграції, ефективно проводилась робота по постачанню дезінформаційними матеріалами та компрометації лідерів різних політичних угруповань.

Завдяки активній вербувальній роботі у середовищі різних гілок української еміграції ОДПУ вдалося проникнути до близького оточення їхніх лідерів, отримувати листування провідних діячів, що суттєво полегшувало роботу радянським спецслужбам. А політичне розшарування і конфронтація еміграційних угруповань робила їх нищівні удари більш влучними. Про це, зокрема, пише у своїх спогадах “Секретний терор” Георгій Агабеков – радянський розвідник (колишній начальник східного сектора ІНВ ОДПУ, резидент ОДПУ на Близькому Сході), який перейшов у 1930 р. на Захід. Він же наприкінці 1930 р., оцінюючи загальний стан еміграції, слушно зауважував: *“...Еміграція недостатньо засвоїла для себе завдання боротьби (звідси і труднощі єдиного фронту)..., вона особисте ставить вище спільного і, головне, недостатньо активна (відсутність організованості). Ідейне розшарування, багато вождів без армій...”* [28, с. 255, 364].

Втім, було б помилково вважати, що робота радянських органів державної безпеки обмежувалася специфічним інтересом лише до української еміграції та її симпатиків в

⁹ Справжнє прізвище – Мудрик [Степан Михайлович].

СРСР. Такий же інтерес проявлявся і до інших осередків утікачів з радянської держави. Одним з основних завдань було виявлення зв'язків українських та інших еміграційних політичних угруповань з іноземними розвідками, котрі намагалися якомога ефективніше використати колишніх учасників визвольної боротьби у розвідувальній роботі проти радянської держави. Пальму першості у співпраці з антирадянською еміграцією посідали спецслужби Великої Британії та Польщі, слідом за ними йшли Франція, Румунія, Туреччина, Японія.

В арсеналі боротьби радянських спецслужб були не лише згадані та інші операції з притаманними їм сценаріями. Достатньою ефективністю у досліджуваний період відзначалися цільові – точкові чекістські оперативні заходи, які здійснювалися шляхом штучного підкидання сфабрикованих компрометаційних матеріалів алярмуючого забарвлення на провідних діячів, які додатково розпалювали взаємну ворожнечу між окремими еміграційними відгалуженнями. У тогочасній атмосфері протистояння і перманентних чвар цей метод був дуже дійовим. Недаремно деякі лідери української еміграції досить категорично висловлювалися з цього приводу. Прикметні у цьому контексті слова активного діяча ДЦ УНР Р. Смаль-Стоцького: *“Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за косточками, кинені до того між нас нашими ворогами...”* [15, с. 66].

Знесилена важкими умовами перебування на чужині та внутрішніми чварами українська еміграція ставала легкою здобиччю для радянських спецслужб, які пильно стежили за кожним черговим загостренням обстановки у її лавах й ефективно використовували, підкидаючи хмиз до вогнища міжусобної політичної боротьби.

Висновки і пропозиції.

Наведені приклади роботи радянських спецслужб – лише мала частка тієї широкомасштабної роботи, яка проводилась проти української політичної еміграції і спрямовувалася, зокрема, на посилення внутрішньої політичної боротьби, загострення відносин між різними її відгалуженнями. Описані вище тактика та методи роботи не дозволяють скласти повного уявлення про весь їх арсенал, проте дають підстави для висновків щодо пріоритетів та напрямів цієї діяльності. Сподіватимемося, що у перспективі все ж вдасться знайти більше документів задля глибокого висвітлення численних радянських спецоперацій проти української еміграції та їхніх симпатиків в радянській Україні.

Навіть цей невеличкий історичний екскурс, в якому висвітлені деякі методи міжусобного взаємопоборювання, засвідчує його руйнівну силу. Деякі з наведених епізодів внутрішньої боротьби, може й не найяскравіші, але типові. Вони дозволяють відчутти загальну атмосферу, яка панувала в еміграційному середовищі у досліджуваний період. Висловлювання окремих діячів української еміграції (колишніх учасників визвольних змагань) свідчать про відсутність у них ілюзій щодо реального стану еміграційної спільноти та перспектив боротьби. Проте, навіть усвідомлюючи своє становище, більшість з них не полишала шукати союзників та шляхів повернення на рідну землю заради досягнення омріяної мети – розбудови незалежної України.

Задля об'єктивності треба визнати, що протистояти добре організованим органам державної безпеки СРСР українській спільноті за кордоном було дуже важко а іноді й просто неможливо. Надто нерівними були сили.

З позицій сьогодення, володіючи фактами та документами, знаючи подальший перебіг подій, легко оцінювати помилки, яких припустилися активні діячі української політичної еміграції. Втім, не слід забувати, який противник (могутня держава СРСР та

її спецслужби) протистояв їм. Ті країни та сили, у яких шукали підтримки представники деяких еміграційних гілок, вбачаючи в них надійних союзників, не стали для них опертям, переслідуючи лише свої власні політичні інтереси. Це довела і Друга світова війна, і весь подальший перебіг подій. І, зрештою, умови, в яких українські патріоти намагалися вести боротьбу за повернення на рідні землі, були не найкращими. Єдине, що вони реально могли зробити і зробили, – зберегли для наступних поколінь ідею незалежності та традиції боротьби за неї.

Деякі сучасні політичні процеси в Україні тотожні тим, що відбувалися на теренах Європи в середовищі української політичної еміграції у міжвоєнний період. Це і відсутність єдності у лавах національно-державної еліти, і внутрішньопартійна боротьба, і розкол у лавах колишніх однодумців та багато інших антидержавних відцентрових процесів, які відчутно шкодять розбудові сильної держави. Втім, констатуючи це, варто не лише шукати винних, а знаходити шляхи об'єднання, консолідації у досягненні єдиної мети, враховуючи при цьому позитивний та негативний досвід минулого.

Історія вчить нас, що у часи найбільшої небезпеки слід прагнути до консолідації, спираючись на спільні інтереси та кінцеву мету, залишивши обабіч магістрального поступу вперед вузько-політичні інтереси. Втім, попри гіркий досвід минулого сьогодні все ж не вдається уникнути запеклої конфронтації навіть у демократичному таборі українського політикуму. Історія не раз доводила, що з кризових ситуацій чи масштабних конфліктів нації виходять сильнішими або слабшими. Сильнішими – коли суспільство й держава здатні згуртуватися в єдиний потужний і нищівний кулак задля мобілізації всіх; слабшими – у разі відсутності консолідації, у розшаруванні, розбраті й хаосі.

Недостатнє пропагування трагічних незасвоєних уроків минулого залишається серед “больових” точок нинішнього інформаційного суспільства. Рудиментарна спадщина взаємопоборювання, “отаманщини” – не відійшли у минуле, а, на жаль, залишаються об'єктивною реальністю сьогодення.

Зважаючи на конкретні історичні аналогії, однією з яких є і політична боротьба серед української еміграції у міжвоєнний період, варто пам'ятати, що успіх розбудови сильної незалежної держави залежить, перш за все, від здатності національно-державної еліти розробити стратегію, конкретні шляхи й засоби розвитку України, вміння визначити перспективу державотворення, і, не в останню чергу, від консолідації конструктивних політичних сил у досягненні спільної мети. Натомість безоглядне політичне протистояння є серйозним деструктивним фактором у державотворчому процесі.

Демократичні сили, об'єднані спільною метою, мають сповідувати ціннісний плюралізм, позбавлений деструктивних виявів антагоністичного ставлення до опонентів. А сучасна гуманітарна наука, зокрема й історична, має стати не знаряддям ідеологічного впливу держави на громадян, як це було у радянські часи, а відігравати повчально-інформаційну функцію, роз'яснюючи реальні загрози деструктивної конфронтації, сприяючи налагодженню продуктивному діалогу політикуму та суспільства, а відтак і стабільності національної безпеки.

Використана література

1. Маринович Мирослав. Яке обличчя Третьої світової війни? // RISU. Релігійно-інформаційна служба України. – 20 травня 2018. – Режим доступу : <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~Myroslav+Marynovych/68389>

2. Дергачов О.П. Політичні проблеми національної консолідації : матеріали засідання круглого столу [“Консолідація українського суспільства: сучасний стан, проблеми та перспективи”] ; за ред. А.В. Мальгіна. – (Регіональний філіал національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі). – Сімферополь : СФКІСД, 2005. – 168 с.; Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні : можливості національних інтерпретацій / В.Б. Євтух. – К. : Стило, 2004. – 243 с.; Євтух В.Б. Закордонне українство / В.Б. Євтух, А.А. Попок, В.П. Трощинський. – К. : ВІК, 2005. – 308 с.; Кентій А.В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис / А.В. Кентій. – К., 1998. – 81 с.; Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1920 – 1941 рр.) / А.В. Кентій. – К., Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.; Павленко М. Українські військові формування на теренах Румунії 1920 – 1923 рр. / М. Павленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 62 с.; Павленко М. Українські військовополонені та інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії : ставлення влади та умови перебування (1919 – 1924 рр.) / М. Павленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 352 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / В. Піскун. – К., 2006. – 672 с.; Пирожков, С.І., Хамітов, Н.В. Українське суспільство на шляху консолідації // Вісник Національної академії наук України. – 2017. – № 11. – С. 43-52; Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. – Т. 5 : Українці за межами УРСР (1918 – 1940 рр.). – К., 2003. – 720 с.; Поремський В.Д. Стратегія антибольшевицької еміграції ; избранні статті 1934 – 1997 гг. / В.Д. Поремський. – М., 1998. – 288 с.; Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трощинський. – К., 1994. – 259 с.

3. Липинський В'ячеслав. Листи до братів хліборобів / В'ячеслав Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 62.

4. Центральний державний архів громадянських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. Ф. 269. – Спр. 181 а. – Арк. б/н.

5. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / А.В. Кентій. – К., 1998. – С. 5-6.

6. ЦДАГО України. Ф. 269. – Спр. 176 а. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 27.IX.1928 р. – Арк. б/н.

7. Там само. – Ф. 269. – Спр. 176 б. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 9.III.1929 р. – Арк. б/н.

8. Там само. – Ф. 269. – Спр. 143. Лист В. Филоновича до В. Сальського від 8.X.1928 р. – Арк. б/н.

9. Мірчук Петро. Нарис історії ОУН / Петро Мірчук. – Денвер, (без року видання). – С. 494-495.

10. ЦДАГО України. Ф. 269. – Спр. 176 в. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 2.V.1929 р. – Арк. б/н.

11. Там само. – Спр. 181 б. Лист В. Сальського до В. Филоновича від 7.I.1936 р. – Арк. б/н.

12. Там само. – Спр. 184. Лист В. Сальського до В. Филоновича від 15.IV.1938 р. – Арк. б/н.

13. ЦДАГО України. – Ф. 269. Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 180. Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 4.II.1934 р. – Арк. б/н.

14. Російський державний військовий архів. – Ф. 308. – Оп. 7. – Спр. 363. – Арк. 19.

15. Кентій А.В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. : короткий нарис / А.В. Кентій. – К., 1998. – 81 с.

16. Євген Бачина-Бачинський. Євген Коновалець у Женеві (витяг із щоденника : Євген Коновалець та його доба) / [О. Грицай, С. Шах, О. Зінкевич та ін.] ; переднє слово Ю. Бойко. – Мюнхен : Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. – 1019 с. : фот.

17. Балей Петро. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки / Петро Балей. – LASVEGAS, NV, USA, 1997. – 244 с.

18. Очерки истории российской внешней разведки : в 6 т. : 1917 – 1933 годы. – Т. 2. – М., 1997. – 272 с.

19. Тимченко Роман. Українська еміграція та політика більшовиків 1921 – 1923 рр. / Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. / Роман Тимченко. – К., 2014. – № 10. – С. 311-329.
20. Власенко В. Перша конференція української еміграції у Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) / Українознавство, 2008. Календар-щорічник / В. Власенко. – К. : Укр. центр духовної культури, 2007. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/24799>
21. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр.254. – Арк. 3-11.
22. Архирейський Дмитро. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблеми крізь архівні джерела / Дмитро Архирейський, Віктор Ченцов / Архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 16-55.
23. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр.162 в 20 т. – Т. 20.
24. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
25. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 6215. – Оп. 1. – Спр. 10.
26. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. : історичні нариси ; відп. ред. В.А. Смолій. – (НАН України; Інститут історії України). – К. : Наукова думка, 2002. – 950 с.
27. Мечник С. Від оприччини до КГБ : духовність московського імперіалізму / С. Мечник. – Мюнхен, 1981. – 332 с.
28. Агабеков Георгий. Секретный террор. Записки разведчика / Георгий Агабеков. – М. : Современник, 1996. – 447 с.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 343.22+343.235+34.023

РАДУТНИЙ О.Е., доктор філософії (Ph.D.) з юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

ЦИФРОВА ЛЮДИНА З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАГАЛЬНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. В статті розглядається вплив на сучасну доктрину кримінального права (в частині визначення суб'єкта правовідносин, суб'єкта злочину, обтяжуючих або кваліфікуючих обставин) та загальну інформаційну безпеку з боку революційних винаходів в сфері біоінженерії, створення неорганічної форми життя та(або) живих істот, які поєднують органіку з неорганікою. Пропонується іменувати істоту, наступну за *Homo sapiens*, як *Homo numeralis* (або *Homo digitalis*, або *Homo horologium*) – “людиною цифровою”.

Ключові слова: інформаційна безпека, штучний інтелект, суб'єкт правовідносин, суб'єкт злочину, кваліфікуючі або обтяжуючі обставини, біоінженерія, кіборг, неорганічна форма життя, *Homo numeralis*, *Homo digitalis*, *Homo horologium*, людина цифрова.

Summary. The article examines the impact on the modern doctrine of criminal law (in terms of determining the subject of legal relations, the subject of the crime, aggravating or qualifying circumstances) and general information security by revolutionary inventions in the field of bioengineering, creating an inorganic life form and (or) living beings connecting organic with inorganic. It is suggested to name the creature following *Homo sapiens*, as *Homo numeralis* (or *Homo digitalis*, or *Homo horologium*) as a “digital human”.

Keywords: information security, artificial intelligence, subject of legal relations, subject of crime, qualifying or aggravating circumstances, bioengineering, cyborg, inorganic life form, *Homo numeralis*, *Homo digitalis*, *Homo horologium*, digital human.

Аннотация. В статье рассматривается влияние на современную доктрину уголовного права (в части определения субъекта правоотношений, субъекта преступления, отягчающих или квалифицирующих обстоятельств) и общую информационную безопасность со стороны революционных изобретений в сфере биоинженерии, создания неорганической формы жизни и(или) живых существ, соединяющих органику с неорганикой. Предлагается именовать существо, следующее за *Homo sapiens*, как *Homo numeralis* (или *Homo digitalis*, или *Homo horologium*) – “человеком цифровым”.

Ключевые слова: информационная безопасность, искусственный интеллект, субъект правоотношений, субъект преступления, квалифицирующие или отягчающие обстоятельства, биоинженерия, киборг, неорганическая форма жизни, *Homo numeralis*, *Homo digitalis*, *Homo horologium*, человек цифровой.

Постановка проблеми. Положеннями ст. 67 КК України передбачено низку обставин, які обтяжують покарання. Крім того, в статтях Особливої частини КК України закріплено численні кваліфікуючі обставини, які у більшості випадків вказують на підвищену суспільну небезпеку діяння або особи, що вчинила кримінальне правопорушення.

Вичерпний перелік обтяжуючих обставин включає вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів, групою осіб за попередньою змовою, на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності, у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, тяжкі наслідки, завдані злочином, вчинення злочину щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або

особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення злочину щодо малолітньої дитини або у присутності дитини, вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного, з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством, з особливою жорстокістю, з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій, загальнонебезпечним способом, особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Між тим, на сьогодні не враховуються в якості пом'якшуючих або обтяжуючих такі обставини, що вказують на штучне підсилення розумових, фізичних або інших якостей людини за рахунок використання імплантатів на базі новітніх технологій, в тому числі з використанням штучного інтелекту. Далеким відлунням вказаної проблеми є невдале доповнення ч. 3 ст. 190 КК України кваліфікуючою ознакою “...шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки...”.

Таким чином, є актуальним, в тому числі, на упередження сучасним та майбутнім викликам, дослідження з приводу змісту, значення та місця в системі кримінального права специфіки використання штучного інтелекту та(або) імплантатів, що збільшують когнітивні властивості людини та(або) її фізичні можливості.

Зазначене питання тісно пов'язане з інформаційною, кібернетичною та загальною безпекою людини, суспільства та держави від посягань з використанням досягнень новітніх технологій в інформаційній та інших важливих сферах буття.

Результати аналізу наукових публікацій. Проблемі ефективного врахування тих чи інших обставин, які впливають на суспільну небезпечність злочинця або акту його поведінки, приділено належну увагу абсолютно у всіх роботах з кримінального права, в тому числі Д.С. Азарова, А.В. Андрушко, П.П. Андрушко, Д.О. Балабанової, М.І. Бажанова, В.С. Батиргарєєвої, Ю.В. Бауліна, О.І. Бойко, В.І. Борисова, Л.П. Брич, С.В. Гизимчука, Н.О. Гуторової, І.М. Даньшина, Л.М. Демідової, Л.В. Дорош, О.О. Дудорова, З.А. Загінєй (Тростюк), О.В. Зайцева, І.І. Карпец, В.М. Киричко, В.А. Козака, М.Й. Коржанського, Н.Ф. Кузнецової, А.А. Музики, В.О. Навроцького, М.І. Панова, Ю.А. Пономаренко, В.В. Сташиса, А.Х. Степанюка, В.Я. Тація, В.О. Тулякова, П.Л. Фріса, В.І. Шакуна, М.І. Хавронюка, В.Б. Харченко, Н.М. Ярмиш та багатьох інших.

Вагомі внески у дослідження правових питань щодо штучного інтелекту внесені О.А. Барановим, В.М. Брижко, В.Г. Пилипчуком, К.С. Мельником та іншими, послідовний розгляд питань щодо ролі і місця штучного інтелекту в сфері кримінально-правових відносин започатковано в роботах М.В. Карчевського, В.А. Мисливого, Н.А. Савінової та інших.

Найбільш влучно актуальність досліджень та прогностичного правового регулювання з приводу високотехнологічних імплантатів та штучного інтелекту окреслена засновником компаній Tesla і SpaceX Ілоном Маском (Elon Musk), який називає останній найбільшим ризиком нашої цивілізації, а ситуацію навколо нього тим рідкісним випадком, коли нам слід бути активними в попередньому регулюванні, а не реагувати потім, адже стане занадто пізно і роботи можуть почати війну, випускаючи

фейкові¹ новини та прес-релізи, підробляючи облікові записи електронної пошти та маніпулюючи інформацією [6]. Зазначена занепокоєність підтримана відомим фізиком-теоретиком Стівеном Хокінгом (Stephen William Hawking) [19].

Тому в сфері кримінального права та інших правових дисциплін, що опікуються загальною та інформаційною безпекою, необхідно зосередити зусилля у зазначеному напрямку.

Метою статті є визначення змісту, значення та місця в системі кримінального права специфіки використання штучного інтелекту та/або імплантатів, що збільшують когнітивні властивості людини та/або її фізичні можливості.

Виклад основного матеріалу. Предмет, про який йдеться, знайомий багатьом завдяки численним художнім творам (зокрема, це оповідання Айзека Азімова “Я, робот” та романів циклу “Фундація”, “Кіберіада” Станіслава Лема “2001: Космічна одісея”, Артура Кларка, “Нейромант” Уільяма Гібсона тощо); кінематографічній продукції: фільм Люка Бесона “Люсі” (англ. Lucy) 2014 р. з Скарлетт Йохансон – використання виробів нанотехнологій, фільм Роберта Лонго “Джонні Мнемонік” (англ. Johnny Mnemonic) 1995 р. з Кіану Рівзом – використання імплантатів для покращення пам’яті; відомий британський телевізійний серіал “Чорне дзеркало” (англ. Black Mirror); каналу Netflix – серії “Історія всього твого життя” (англ. The Entire History of You) – чоловік планує довести зраду своєї дружини за допомогою перегляду інформації з її імплантату; “Люди проти вогню” (англ. Men Against Fire) – солдати ефективно вбивають “ворогів суспільства”, у чому не вагалися їм допомагають імплантати доданої реальності; “АрхАнгел” (англ. ArkAngel) – мати погоджується на вживляння своїй дитині імплантату з метою постійного спостереження за місцем перебування останньої, контролю над нею та відгородження від негативу оточуючого світу; “Крокодил” (англ. Crocodile) – страховий агент за допомогою спеціальної машини відновлення пам’яті розслідує страхові випадки тощо.

Але це не тільки фантазія письменників, сценаристів та режисерів. Штучний інтелект йде у наступ. У змаганнях між юристами лондонських фірм та штучним інтелектом Case Cruncher Alpha щодо розв’язання справ про виплату страхових відшкодувань за наслідками розгляду кейсів було складено 775 прогнозів з загальною перемогою на боці штучного інтелекту (точність прогнозу Case Cruncher Alpha – 86,6 %, практикуючих юристів – 66,3 %) [18].

Штучний інтелект перевершив людину у здібності до читання та розуміння тексту: результати людини в відповідному тесті складають 82.304, штучного інтелекту компанії Alibaba – 82.440, а Microsoft – 82.650, повідомляє видання Bloomberg [8].

Раніше у виданні The Economist було надруковано першу статтю, яка була підготовлена штучним інтелектом [9].

За повідомленням видання “Дім інновацій” минулий 2017-й рік у медицині та біології став роком 3D-друку, модифікації генів, розробки ліків від хвороб, які раніше не піддавалися лікуванню [34]: м’який робот, що обгортається навколо серця людини і допомагає працювати головному м’язу нашого організму, створено в Гарварді (США), що може бути варіантом порятунку пацієнтів із серцевою недостатністю; напівсинтетичний організм зі штучною ДНК створюють учені з Науково-дослідного інституту Скріппса (США), до його генетичного коду можна ввести необмежену кількість синтетичних елементів X і Y для створення нових життєвих форм; науковці

---

¹ “Фейк” (англ. fake – “підробка”, “фальшування”) – інформаційна містифікація або свідоме поширення дезінформації в соціальних медіа або у традиційних ЗМІ

навчилися вирощувати чутливі волоски внутрішнього вуха, які вважалося неможливим відновити, що потенційно може повернути слух навіть тим, хто втратив його назавжди; штучну сітківку людського ока створили в Оксфорді, навіть повне ураження сітківки тепер може стати виліковним; стовбурові клітини крові людини вперше було вирощено в лабораторії Бостонської дитячої лікарні (США); штучні віруси, що їх пропонують створювати швейцарські дослідники, здатні попереджати нашу імунну систему і примусити її спрямовувати клітини-вбивці на боротьбу з онкологією; завдяки технології CRISPR учені з Гарварду змогли видалити з людського ембріона дефект ДНК, відповідальний за хвороби серця (потенційно така технологія дасть змогу “очистити” гени всіх людей від захворювань, що передаються у спадок); біонічна шкіра була створена в Університеті Міннесоти (США), із цим матеріалом відкриваються такі фантастичні горизонти, як поява роботів, здатних відчувати дотик, або ж, наприклад, створення електронних компонентів, надрукованих на шкірі людини; крок до безсмертя фізичного тіла людини вдалося зробити дослідникам з Великобританії – перемогти старіння вдалося завдяки аналогу резвератролу, літні клітини не тільки стали молодше виглядати і поводитися, а й отримали довші теломери.

Отже, починаючи з XXI століття біологічний вид *Homo sapiens* поступово здійснює спроби щодо виходу за межі, які окреслені йому природою. Векторами досліджень у цьому напрямку є: 1) біоінженерія; 2) створення живих істот, які поєднують органіку з неорганікою (так звані кіборги); 3) створення неорганічної форми життя.

Так, **біоінженерія** являє собою продумане втручання на клітковому або атомарному рівнях, в тому числі шляхом імплантації генів з метою модифікації зовнішнього вигляду, когнітивних здібностей, потреб та побажань задля реалізації заздалегідь сформульованої ідеї. Так, вчені стверджують, що вдалося виявити ген моногамності, який дозволить піддавати корекції особисті схильності окремих людей та їх девіантну поведінку, а у майбутньому – суцільний соціальний лад [24; 25].

Професор Джордж Черч (George McDonald Church) з університету Гарварду (Harvard University та Harvard Medical School) висловив припущення про можливість імплантувати реконструйовану ДНК неандертальця в яйцеклітину сучасної жінки *Homo sapiens* в якості сурогатної матері [20], що надасть змогу вперше за останні 30 тисяч років дослідити питання походження людської раси.

Вчені зі Стенфордського університету (Stanford University, США) розробили ефективний метод отримання клітин печінки (гепатоцитів) зі стовбурових клітин жирової тканини [22].

Однак, межею мрій людства залишається вирішення “на замовлення” індивідуальних, абсолютно сумісних органів зі стовбурових клітин на зміну функціонально неповноцінним. І в цьому напрямку відзначаються значні успіхи [38]. Так, в університеті Міннесоти (University of Minnesota, США) створено працездатне серце щура. В 2013 р. тканину людського серця, здатну до скорочення, відтворено з плюрипотентних стовбурових клітин в університеті Піттсбурга (University of Pittsburgh, США). Пульсуючі клітини серця ще в 2007 р. були отримані в Україні. У 2006 р. в Цюриху (Швейцарія) зі стовбурових клітин амніотичної рідини вперше вирощені клапани серця. В Україні Інститутом клітинної терапії (Київ) розроблена і застосовується в повсякденній практиці методика відновлення судин на основі застосування стовбурових клітин пуповинної крові. У Технологічному інституті в Карлсруе (Німеччина) розроблено прототип штучного кісткового мозку, впровадження якого в практичну медицину очікується у найближчі 10 – 15 років.

Поєднання неоднорідного генного матеріалу або утворення нових генів надає нові можливості, але породжує численні етичні, політичні та ідеологічні проблеми, в тому числі з приводу клонування безстрашних солдат або покірних працівників. Але б наскільки побоювання не були переконливі, вони не зможуть надовго стримати пошуки, тим більше, якщо побічним наслідком може стати перемога над тяжкими хворобами.

Разом з цим, багато хто вважає, що швидкість отримання нових знань випереджає здатність людства застосовувати їх виважено та обачливо.

Створення живих істот, які *поєднують органіку з неорганікою* (так званих “кіборгів” (англ. cybernetic organism) – біологічний організм, який містить у собі механічні та/або електронні компоненти), вже не є фантастикою.

Кохлеарні імпланти дозволяють відновити слух пацієнтам з яскраво вираженою втратою слуху сенсоневральної етіології [13]. Імплантат “Біонічне вухо” приймає звук через мікрофон, який розташований на зовнішній поверхні вуха, фільтрує звуки, виокремлює мову людини та спрямовує електричні сигнали до центрального слухового нерву і далі у мозок [3].

Система C-LEG успішно використовується для заміни ампутованих ніг людини [5]. Фахівці з Інституту реабілітації інвалідів в Чикаго (RIC), найкращого в США реабілітаційного закладу, який з 1991 року регулярно отримує перше місце в національному рейтингу агентства US News & World Report, ще у 2006 році імплантували біонічну руку жінці на ім’я Клодія Мітчел, що втратила свою кінцівку у дорожньо-транспортній аварії [21]. Раніше подібні маніпулятори були імплантовані п’яти чоловікам. Таку біонічну руку, або іншу кінцівку, можливо зробити і більш потужною, ніж оригінальна кінцівка людини.

Агенція з перспективних оборонних науково-дослідницьких розробок США (Defense Advanced Research Projects Agency in the United States, DARPA) багато років займається розробкою солдата, який за допомогою високотехнологічних засобів отримає підвищені розумові та фізичні здібності [7].

За повідомлення Deutsche Welle у 2008 році вчені-офтальмологи з університетів Ахена, Ессена та Марбурга (Німеччина) вперше імплантували людині електронний протез в око, чим досягли часткового відновлення зору [32]. Компанія Retina Implant з державним фінансуванням розробляє протез сітківки ока у вигляді мікрочіпу, який імплантується до органу зору пацієнта [17].

У 2013 році біохакер Тім Кеннон (Tim Cannon) ввів собі під шкіру чіп під назвою Circadia 1.0, який здатний обліковувати параметри його тіла та передавати їх на будь-який мобільний пристрій на базі ОС Android [33], тобто інтегрувати його до так званого Інтернету речей (англ. Internet of Things), який являє собою концепцію взаємодії всіх “розумних” приладів та технологій між собою або з зовнішнім середовищем без участі людини – смартфон, комп’ютер, системи життєзабезпечення та охорони окремого будинку або мегаполісу у цілому, хмарні структури, робочі місця тощо).

У 2009 році згадана DARPA разом з дослідниками з Каліфорнійського університету у Берклі (University of California, Berkeley) Мішелем Махарбизом (Michel Maharbiz) та Хіротакі Сато (Hirotaka Sato) продемонструвала керованих жуків *Cotinis nitida*, які розповсюджені на півдні США, *Mecynorrhina torquata* з Африки та південноамериканського *Megasoma Elephas*, у нервові вузли яких були вживлені електроди, що надало змогу керувати їх польотом, в окремих випадках, до 30 хвилин [27]. Призначення комах полягає у здійсненні розвідувальних польотів та вивченні таких географічних куточків, куди не має можливості дістати людина або більший за розміром військовий робот [10].

У 2006 році Центр воєнних підводних досліджень США (NUWC) звітував про дослідження у напрямку створення кіборгів-акул з вживленими нейроімплантатами [2].

Там, де поки що у відповідні досліді залучені тварини, риби, птахи та комахи, незабаром настає черга людей. Але більш свіжа інформація з цього приводу є менш доступною з зрозумілих причин.

У певному розумінні всіх, хто користується розумними окулярами, кардіостимуляторами та біопротезами, вже сьогодні можливо іменувати кіборгами – людьми, невід’ємною частиною тіла яких стали неорганічні елементи, в тому числі під керування електроніки та штучного інтелекту.

З 2014 року на озброєння Армії оборони Ізраїлю надійшли бойові роботи, які не передбачають участі людини під час виконання бойового завдання. Планується, у 2025 році в армії США буде більше роботів, ніж людей [1].

З ініціативою заборонити подальшу розробку імплантатів для людини або роботів-вбивць, які функціонують завдяки новим технологіям, виступила відома Міжнародна неурядова організація Amnesty International. Але навряд чи така пропозиція отримає реальну підтримку, оскільки поява того чи іншого виду озброєнь, в тому числі під керуванням штучного інтелекту, миттєво переводить всіх інших акторів в режим прискорених перегонів – як тільки один з учасників (держава, корпорація тощо) отримує новий різновид бойової техніки, всі інші мобілізують максимальні зусилля для того, щоб наздогнати його та перегнати. В координатах теорії ігор така гонка озброєнь описується як вірусна інфекція, яка розповсюджується від одного суб’єкта до іншого, не приносячи користі жодному.

Таким чином, поступово та без привертання зайвої уваги відбувається фактичне повернення до скомпрометованих, але привабливих поглядів еволюційного гуманізму (якщо його безпосередньо не пов’язувати з нацизмом та пангерманським Рейхом) як напрямку створення надлюдини з покращеними здібностями. Зрозуміло, що при цьому напряму не порушується питання про знищення чи обмеження слабких, немічних та хворих людей, в тому числі уявних нижчих рас або груп населення, але й не приховується той факт, що відрізані від доступу до нових досягнень в сфері медицини, хімії, біології та нанотехнологій вони є приреченими на вмирання або зубожіння (типова психологічна пастка більшості людей полягає в необґрунтованому уявленні про те, що будь-які нові досягнення у зазначених сферах відразу будуть доступні всім бажаючим, а не лише заможним та наділеним владою, які внаслідок революційного біологічного прориву фактично можуть утворити новий клас або касту).

У межах цього дослідження здається можливим порівняти людину з покращеними здібностями (супер людину з імплантатами на базі новітніх технологій) з штучним інтелектом або об’єктом робототехніки під керуванням штучного інтелекту, по-перше, через їх певну схожість та, по-друге, завдяки їх суттєвій відмінності від звичайної людини.

Фізична особа, обладнана імплантатом з системою розпізнання обличч інших людей (знайомих та незнайомих), мовних, текстових та відео матеріалів тощо, яка побудована на базі штучного інтелекту, зможе ефективніше виконувати поставлені перед нею завдання.

Така фізична особа матиме змогу значно покращити свої когнітивні функції, зокрема: 1) сприймати всю інформацію без прогалин та втрат, всі без виключення сигнали оточуючого світу (в тому числі ультразвук та інфразвук, а не як зараз лише 2 % від повного електромагнітного діапазону [29]); 2) мати ідеальну пам’ять, яка не змінюється під впливом часу; 3) здійснювати багаторівневий аналіз, зіставлення,

оцінювання певних даних на прискорених швидкостях; 4) розпізнавати всі оточуючі об'єкти та відразу їх класифікувати; 5) об'єктивно і своєчасно оцінювати ситуацію, на підставі чого здійснювати вибір найкращої стратегії і тактики поведінки; 6) генерувати нові знання; 7) приймати рішення на прискореній швидкості (секунди та мілісекунди); 8) обробляти значні обсяги інформації, оперативно та ефективно їх використовувати; 9) накопичувати досвід без прогалин, узагальнювати, відшукувати неочевидні зв'язки та вміло будувати логічні ланцюжки; 10) завчасно планувати та ситуативно переорієнтовуватися; 11) концентрувати увагу тощо.

Додатково до цього можуть бути значно покращені й фізичні властивості тіла людини як біологічної істоти – сила, спритність, швидкість, витривалість, гнучкість тощо.

Така людина буде відрізнятися від звичайної як дорослий відрізняється від малюка, а може й ще більше, як міфологічний напівбог від людини.

В координатах професійного спорту така проблема існує здавна, з її фармакологічними, хімічними та іншими проявами ведуть непримириму боротьбу на всіх рівнях, в тому числі за допомогою кримінально-правових засобів (ст. 323 “Спонування неповнолітніх до застосування допінгу”, ст. 369-3 “Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань” КК України тощо), адже не піддається сумніву наявність штучної надмірної переваги однієї людини над іншою та обґрунтованою є нульова толерантність до цього явища у зазначений спосіб.

І якщо сьогодні кваліфікуюча ознака за ч. 3 ст. 190 КК України (“...шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки...”) обґрунтовано піддається критиці через те, що електронно-обчислювальна техніка (“розумний” годинник, смартфон, планшет, переносний або стаціонарний комп'ютер тощо) є побутовою звичайністю, такою ж загальною притаманністю нашого життя, як і обов'язкова середня освіта (адже колись така освіта могла розглядатися в умовному КК України минулих часів як ознака, що полегшує вчинення злочину), то вищевказані покращені когнітивні здібності фізичної особи, яка вчинює кримінальне правопорушення, можуть бути враховані в якості обтяжуючих або кваліфікуючих ознак. Але при цьому слід бути вельми обережними, адже безсистемне “вдосконалення” положень КК України або породжує “законодавчий вірус” [31, с. 142], або змушує теоретиків та практиків вдаватися до “наукового ворожіння” [36, с. 58-68], навіть під загрозою того, що ворожіння в громадських місцях тягне за собою адміністративну відповідальність за ч. 3 ст. 181 КУпАП.

У зв'язку з цим виникають наступні філософські та правові питання: 1) чи існують такі межі протезування організму людини, за яким втрачається ідентичність особистості останньої? 2) чи існує межа, за якою людина перетворюється на машину або навпаки? 3) чи збереже людство контроль над супер людиною (з покращеними здібностями) та(або) над об'єктами робототехніки під керуванням штучного інтелекту? 4) чи можливе поневолення людей машинами, або людей іншими людьми за допомогою об'єктів робототехніки, або звичайного людства супер людьми? 5) чи необхідно врахувати в якості обтяжуючої або кваліфікуючої обставини наявність імплантатів, що покращують когнітивні здібності людини, її силу, швидкість реакції тощо?

Здається, що лише на останнє питання сьогодні можливо дати обґрунтовану позитивну відповідь і доповнити ст. 67 КК України вказаною обставиною. За загальним правилом, в тому випадку, коли одна й та сама обставина буде використана законодавцем в якості кваліфікуючої ознаки в структурі статті Особливої частини КК України, можливість її подвійного використання (в якості обтяжуючої) слід виключити.

Найбільш амбіційний проект по створенню людини-кіборга, який поєднує органіку з неорганікою (імплантатами на базі штучного інтелекту) полягає у розробці двостороннього інтерфейсу між мозком людини та комп'ютером, що дозволить останньому зчитувати електросигнали з мозку та одночасно передавати зрозумілі йому повідомлення. Завдяки цьому інтерфейсу мозок може напряду підключатися до мережі Інтернет або об'єднуватися з іншими у власну мережу.

Чи залишиться після цього ідентичність окремої особи і як це вплине на колективне сприйняття, поки що не відомо. Але така людина вже не буде колишньою людською істотою. Замість *Homo sapiens* це, можливо, буде *Homo numeralis* (або *Homo digitalis*, або *Homo horologium*) – “людина цифрова”.

Такий проект утворює дотичну до третього напрямку – **створення неорганічної форми життя**.

Штучно розроблений комп'ютерний вірус у подальшому поводить себе як його біологічний аналог. З останнім його об'єднує численне самовідтворення, здатність до конкуренції та виживання в агресивному середовищі, резистентність до ворожих програм (комп'ютерних антивірусів, а у біологічному середовищі – до ліків, що постійно винаходить людство). Постійні мутації дозволяють еволюціонувати, а перехід кількості у якість може привести до неорганічної революції.

Переходом від органічної форми життя до її неорганічного прояву може стати сканування та наступне за ним копіювання або повне перенесення (без залишків на первинному носіїві) свідомості, інтелекту та особистості людини на цифровий носій.

Стівен Хокінг (Stephen William Hawking) вважає, що теоретично можливо скопіювати мозок у комп'ютер та забезпечити таким чином життя після смерті біологічного тіла [4]. І хоча скаржиться на відсутність ефективних технологій, але сам є прикладом можливості життя в активний спосіб за допомогою досягнень науково-технічного прогресу, незважаючи на істотні порушення і вади свого тіла.

Цивілізація навчилася копіювати те, що раніше вважалося неможливим – твори мистецтва, музику, голографічні зображення, геном тощо. Це дає підстави сподіватися на винахід можливості копіювати те, що сьогодні поки здається неможливим.

Відомий дослідник і футуролог Рей Курцвейл (Ray Kurzweil) прогнозує появу до 2030 року технічної можливості сканування мозку людини та відновлення його електронної копії [12].

Компанія IBM розробила нейросинаптичний комп'ютерний процесор TrueNorth, який за своєю архітектурою емує структуру частини мозку людини, що містить 1 мільйон нейронів та 256 мільйонів синапсів [16].

Копіювання породжує правову та етичну проблему співвідношення між копією та оригіналом (зокрема, де саме залишається справжня індивідуальність – у хворому фізичному тілі, чи на комп'ютерному диску, з якого вона може бути перенесена у нову біологічну оболонку фізичного тіла), а також проблему їх одночасного співіснування (оригінала та копії або декількох копій) та не вирішені питання юридичної відповідальності.

Повне перенесення індивідуальності (свідомості, інтелекту та особистості людини) означатиме знищення первинного біологічного тіла фізичної особи, коли особистість, наприклад, засинає в останньому, а прокидається десь у іншому тілі, на носіїві або у іншому вимірі.

З цього приводу філософ Девід Чалмерс (David Chalmers) з Австралійського національного університету (The Australian National University, ANU) звертає увагу на те, що ми й так втрачаємо свідомість кожного разу, коли засинаємо. Але навіть не

замислюємося про природу її відсутності, коли повертаємось до свідомості знову. Кожне пробудження, вважає вчений, схоже на новий схід, народження нової особистості і це не викликає жодних проблем, але ж так само може бути прийнятним і відновлення особистості [26].

Наука ще не має точної відповіді на питання про те, чим є свідомість та самосвідомість. На думку Крістофа Коуча (Christof Koch) з Аленівського інституту наук про мозок (Allen Institute for Brain Science), свідомість виникає з величезної складності та зв'язків між різними частинами мозку: щоб бути свідомим, необхідно бути єдиним, цілісним та інтегрованим об'єктом з великою кількістю добре помітних станів [11].

Ще одна можливість переходу до неорганічної форми життя пов'язана з ідеєю поступової прижиттєвої міграції свідомості, інтелекту та особистості людини з біологічного носія на більш міцний і витриваліший (наприклад, на приєднаний електронний мозок, який можливо завантажити у роботизоване тіло). Такий варіант досліджує невролог з Йельського університету (Yale University) Стівен Новела (Steven Novella) [15]. В останні десятиріччя вже отримані суттєві результати щодо нейропластичності (процесу безперервного оновлення зв'язків у мозку) та відновлення втрачених внаслідок інсульту функцій тощо.

Правові питання, які виникають у зв'язку з третім напрямком (створення неорганічної форми життя), можуть бути, зокрема, такими: 1) чи є суб'єктом правовідносин колишня фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій? 2) чи може бути визнана суб'єктом злочину фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій (це питання аналогічне тому, чи може штучний інтелект бути суб'єктом злочину або суб'єктом правовідносин)? 3) до яких правових деліктів слід віднести пошкодження, несанкціоноване внесення змін або знищення особистості на електронному носіїві? 4) як за своїми правовими режимами співвідносяться штучний інтелект та колишня фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій?

Роздуми щодо відповіді на друге питання (чи може бути визнаний суб'єктом злочину штучний інтелект або фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій) можливо викласти наступним чином.

Будь-які знання у кримінальному праві, в тому числі щодо суб'єкта злочину, є не релігією, а лише колективним міфом. Свого часу на окремих людей (представників певних рас чи народів, або нижчих прошарків населення, жінок тощо) дивилися як на речі (дотепну аналогію з цього приводу про Давній Рим наводить М. Карчевський [30]). Але такий стан речей обґрунтовувався не чим іншим, як чинним на той момент законодавством та світоглядом. Нікому з рабовласників, чий підпис стоїть під Декларацією незалежності США 1776 року, на думку не спадало, що права людини (або статус суб'єкта правовідносин) можуть мати якесь відношення до тодішніх рабів – темношкірих людей африканського походження, світлошкірих вихідців з Ірландії [14] та інших.

Подібно цьому переважною більшістю представників наукової спільноти поки що вважається, що фундаментальні права людини або статус суб'єкта правовідносин не мають жодного відношення до штучного інтелекту або фізичної особи, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій.

Втім, виявляється, що юридичні колективні міфи (серед яких показовими є визнання суб'єктом правовідносин юридичної особи, солідність незабезпечених грошей будь-якої сучасної держави тощо) є результатом загальної домовленості. Вони перебувають лише у колективній людській уяві, а саме – в інтерсуб'єктивній реальності,

яку окремий індивід поділяє з іншими, утворюючи колективне сприйняття оточуючих світів. Поширеність, визнання та обов’язковість колективного міфу досягається тільки за рахунок загальної добровільної або вимушеної домовленості – шляхом використання примусу, переконання або віри.

Правові системи живляться та існують за рахунок єдиних для всіх юридичних міфів, які утворюються силою імперативного розпорядження (акти правотворчої діяльності) і підкріплюються численними прикладами (судові рішення, акти тлумачення права, роз’яснення тощо). Але все це існує лише в колективній людській уяві, яка постійно закріплюється в матеріальному просторі і, таким чином, стає самостійним феноменом. Правові ідеї, законодавство і правовідносини утворюють окрему самостійну реальність, з якою добре знайомі правознавці, що іменують її світом права [37, с. 79], правовим простором або правовою реальністю.

Таким чином, для визнання за штучним інтелектом та(або) фізичною особою, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій, певних прав і обов’язків достатньо лише домовитися щодо їх правосуб’єктності, створити новий колективний міф і закріпити це на рівні законодавчого припису так само, як це вже відбулося по відношенню до юридичних осіб.

Адже, за влучним висловом Г.А. Гаджієва [28, с. 160], учасниками правового простору насправді є не живі люди, а суб’єкти права – перехрещення різних за значущістю суспільних сил, найголовнішими з яких є ті символічні утворення, що містять в собі нормативні елементи. Одним із таких перехрещень можуть стати й нові феномени – штучний інтелект, що здатний з легкістю подолати перешкоди у визнанні його суб’єктом правовідносин, та фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій.

Сучасна правова наука повинна відрізнятися від релігії наступними ознаками: 1) готовність визнати своє невідання, яка ґрунтується на латинській заповіді *ignotamus* (“ми не відаємо”) та виходить з передумови, що нам відомо не все, і не існує теорій або ідей поза обґрунтованою критикою; 2) прагнення до отримання нових знань; 3) постійне розширення можливостей; 4) пошуки усунення протиріч.

Висновки та пропозиції.

Сучасні дослідження в сфері біоінженерії, створення живих істот, які поєднують органіку з неорганікою (так званих кіборгів), та поява неорганічної форми життя можуть суттєво вплинути на правову доктрину, в тому числі в галузі кримінального права та інформаційної безпеки. У подальшому можливо враховувати в якості обтяжуючої або кваліфікуючої обставини наявність імплантатів, що покращують когнітивні здібності людини, її силу, швидкість реакції тощо. Це викликає необхідність доповнення ст. 67 КК України вищезазначеною обставиною. В тому випадку, коли вона буде використана законодавцем в якості кваліфікуючої ознаки в структурі статті Особливої частини КК України, можливість її подвійного використання слід виключити.

Можливо, що у зв’язку появою живих істот, які поєднують органіку з неорганікою (так званих кіборгів) та створенням неорганічної форми життя людина вже не буде людською істотою, до якої ми звикли. Замість *Homo sapiens* з’явиться *Homo numeralis* (або *Homo digitalis*, або *Homo horologium*) – “людина цифрова”.

Штучний інтелект або фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій, можуть бути визнані у подальшому суб’єктом правовідносин та суб’єктом злочину.

Перспективи подальших досліджень. Порушені питання та надана їм авторська оцінка є дискусійними та відкритими для широкого обговорення з огляду на їх

актуальність та важливість для забезпечення сталого розвитку суспільства, забезпечення інформаційної безпеки, прав та свобод всіх суб'єктів правовідносин без виключення. Зокрема, є вельми актуальними наступні питання: 1) чи існують такі межі протезування (імплантації) організму людини, за яким втрачається ідентичність особистості останньої? 2) чи існує межа, за якою людина перетворюється в машину або навпаки? 3) чи збереже людство контроль над суперлюдиною (з покращеними здібностями) та(або) над об'єктами робототехніки під керуванням штучного інтелекту? 4) чи можливе поневолення людей машинами, або людей іншими людьми за допомогою об'єктів робототехніки, або звичайного людства супер людьми? 5) чи можливо врахувати в якості обтяжуючої або кваліфікуючої обставини наявність імплантів, що покращують когнітивні здібності людини, її силу, швидкість реакції тощо? 6) чи є суб'єктом правовідносин фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій? 7) чи може бути визнана суб'єктом злочину фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій (це питання аналогічно тому, чи може штучний інтелект бути суб'єктом злочину або суб'єктом правовідносин)? 8) до яких правових деліктів слід віднести пошкодження, несанкціоноване внесення змін або знищення особистості на електронному носії? 9) як за своїми правовими режимами повинні співвідноситися штучний інтелект та колишня фізична особа, свідомість, інтелект та особистість якої перенесено на цифровий носій? 10) де саме залишається справжня індивідуальність і свідомість, у фізичному тілі, чи в об'єкті робототехніки, або на комп'ютерному диску, на який вона скопійована? 11) яким чином у правовому полі співіснують оригінал індивідуальності та свідомості (фізична особа) та їх копія або декілька копій? 12) чи можуть бути застосовані до об'єкта робототехніки з копією індивідуальності (свідомості, інтелекту та особистості) конкретної людини заходи покарання або інші заходи кримінально-правового впливу? 13) чи має місце співучасть, якщо у вчиненні кримінального правопорушення беруть участь фізична особа та її копія, втілена в об'єкті робототехніки? тощо.

Використана література

1. Carrie Ann. Combat Robots Will Outnumber Human Soldiers in the US Army by 2025 / Industry Leaders Magazine – October 21, 2016. – Mode of access : <https://www.industryleadersmagazine.com/combat-robots-will-outnumber-human-soldiers-us-army-2025>. – Title from the screen.
2. Christensen Bill. Military Plans Cyborg Sharks / Live Science, March 7, 2006, accessed December 10, 2010. – Mode of access : http://www.livescience.com/technology/060307_shark_implant.Html. – Title from the screen.
3. Cochlear Implants / National Institute on Deafness and Other Communication Disorders, accessed March 22, 2012. – Mode of access : <http://www.mdcd.nih.gov/health/hearing/pages/coch.aspx>. – Title from the screen.
4. Collins Nick. Hawking: 'in the future brains could be separated from the body' / The Telegraph, 20 Sep 2013. – Mode of access : <https://www.telegraph.co.uk/news/science/10322521/Hawking-in-the-future-brains-could-be-separated-from-the-body.html>. – Title from the screen.
5. C-Leg above knee prosthetic leg. – Mode of access : <https://www.ottobockus.com/c-leg.html>. – Title from the screen.
6. David Z. Morris. Elon Musk Says Artificial Intelligence Is the 'Greatest Risk We Face as a Civilization' / Fortune, July 15, 2017. – Mode of access : <http://fortune.com/2017/07/15/elon-musk-artificial-intelligence-2>. – Title from the screen.
7. Douglas Ernst. Real-life Jason Bourne : SEALs test 'cognitive enhancement' / The Washington Times – Monday, April 3, 2017. – Mode of access : <https://www.washingtontimes.com/news/2017/apr/3/navy-seals-elite-units-testing-cognitive-enhanceme>. – Title from the screen.

8. Fenner Robert. Alibaba's AI Outguns Humans in Reading Test / Bloomberg Technology, 15 Jan 2018. – Mode of access : <https://www.bloomberg.com/technology>. – Title from the screen.
9. How soon will computers replace The Economist's writers? Robots. – Mode of access : <https://www.economist.com/news/science-and-technology/21732805-weve-got-few-years-left-least-how-soon-will-computers-replace-economists>. – Title from the screen.
10. Hybrid Insect Micro Electromechanical Systems (HI-MEMS) / Microsystems Technology Office, DARPA, accessed March 22, 2012. – Mode of access : http://www.darpa.mil/Our_Work/MTO/Programs/Hybrid_Insect_Micro_Electromechanical_Systems_percent28HI-MEMSpercent29.aspx. – Title from the screen.
11. Koch Christof. Is Consciousness Universal? / Scientific American, January 1, 2014. – Mode of access : <https://www.scientificamerican.com/article/is-consciousness-universal/?page=4>. – Title from the screen.
12. Kurzweil Ray. Live forever, uploading the human brain, closer than you think. – Mode of access : <http://www.kurzweilai.net/live-forever-uploading-the-human-braincloser-than-you-think>. – Title from the screen.
13. Łukaszewicz Z, Soluch P, Niemczyk K, Lachowska M. Correlation of auditory-verbal skills in patients with cochlear implants and their evaluation in positron emission tomography (PET)- Article in Polish. Otolaryngol, Jun 2010, Pol. 64 (7) : 10-16. – Mode of access : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/21171304?dopt=Abstract>. – Title from the screen.
14. Martin John. The Irish Slave Trade – The Forgotten “White” Slaves. The Slaves That Time Forgot / Global Research, March 17, 2015 / Oped News, 14 April 2008. – Mode of access : <https://www.globalresearch.ca/the-irish-slave-trade-the-forgotten-white-slaves/31076>. – Title from the screen.
15. Novella Steven. The Continuity Problem / Neuroscience, Apr. 23, 2013. – Mode of access : <https://theness.com/neurologicablog/index.php/the-continuity-problem>. – Title from the screen.
16. Paul A. Merolla, John V. Arthur and others. A million spiking-neuron integrated circuit with a scalable communication network and interface / Science 08 Aug. 2014 : Vol. 345, Issue 6197, pp. 668-673 DOI: 10.1126/science.1254642. – Mode of access: <http://science.sciencemag.org/content/345/6197/668>. – Title from the screen.
17. Retina Implant. – Mode of access : <https://www.retina-implant.de/en/company/who-we-are>. – Title from the screen.
18. Rory Cellan-Jones. The robot lawyers are here – and they're winning. – Mode of access : <http://www.bbc.com/news/technology-41829534>. – Title from the screen.
19. Stephen Hawking's question to China : Will artificial intelligence help or destroy the human race? / New Zealand Herald, 28 Apr, 2017. – Mode of access : http://www.nzherald.co.nz/technology/news/article.cfm?c_id=5&objectid=11846969. – Title from the screen.
20. Wade Nicholas. Scientists in Germany Draft Neanderthal Genome / New York Times, February 12, 2009, accessed December 10, 2010. – Mode of access : <http://www.nytimes.com/2009/02/13/science/13neanderthal.html>. – Title from the screen.
21. Woman outfitted with robotic arm. – Mode of access : <https://medicalxpress.com/news/2006-09-woman-outfitted-robotic-arm.html>. – Title from the screen.
22. Xu D., Nishimura T., Zheng M. and others. Enabling autologous human liver regeneration with differentiated adipocyte stem cells / Cell Transplant, 2014;23(12):1573-84. doi : 10.3727/096368913X673432. Epub 2013 Oct 21. – Mode of access : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/24148223>. – Title from the screen.
23. Zack Zorich. Should We Clone Neanderthals? / Archaeology 63:2 (2009), accessed 10 December, 2010. – Mode of access : <http://www.archaeology.org/1003/etc/neanderthals.html>. – Title from the screen.
24. Zoe R. Donaldson and Larry J. Young. Oxytocin, Vasopressin, and the Neurogenetics of Sociality / Science 322:5903 (2008), 900-904. – Mode of access : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18988842>. – Title from the screen.

25. Zoe R. Donaldson. Production of Germline Transgenic Prairie Voles (*Microtus Ochrogaster*) Using Lentiviral Vectors / *Biology of Reproduction* 81:6 (2009), 1189-1195. – Mode of access : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2802233>. – Title from the screen
26. Zimmer Carl. Can You Live Forever? Maybe Not--But You Can Have Fun Trying / *Scientific American*, December 22, 2010. – Mode of access : <https://www.scientificamerican.com/article/e-zimmer-can-you-live-forever>. – Title from the screen.
27. Амзин А. Ученые создали жуков-киборгов. – Режим доступа : <https://lenta.ru/articles/2009/10/14/beetle>. – Заголовок з екрану.
28. Гаджиев Г.А. Онтология права : (критическое исследование юридического концепта действительности) : монография / Г.А. Гаджиев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – 360 с.
29. Иллюзия восприятия : ограниченность зрения, слуха и других органов чувств человека. – Режим доступа : <http://bp21.livejournal.com/103392.html>. – Заголовок з екрану.
30. Карчевський М.В. Основні проблеми правового регулювання соціалізації штучного інтелекту. – Режим доступа : <http://aphd.ua/publication-241>. – Заголовок з екрану.
31. Киричко В.М. Законодавчий вірус у системі КК України : визначення і актуалізація проблеми на прикладі ст. 368-2 КК “Незаконне збагачення” // Проблеми законності : зб. наук. праць ; відп. ред. В.Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2016. – Вип. 133. – 282 с. – С. 142-151.
32. Немецкие ученые имплантировали протез для восстановления зрения. – Режим доступа : <http://www.dw.com/ru/немецкие-ученые-имплантировали-протез-для-восстановления-зрения/a-3191792>. – Заголовок з екрану.
33. Первый киборг-биохакер. – Режим доступа : <http://facepla.net/index.php/the-news/1-latest-news/4108-biohacker>. – Заголовок з екрану.
34. Писаревський М. Головні інновації науки й технологій 2017 року. – Режим доступа : <https://innovationhouse.org.ua/statti/glavnye-ynnovatsyy-nauky-y-tehnologyj-2017-goda>. – Заголовок з екрану.
35. Пудов В.И., Кузовков В.Е., Зонтова О.В. Кохлеарная имплантация в вопросах и ответах. – СПб. : ФГУ, Санкт-Петербургский научно-исследовательский институт уха, горла, носа и речи Федерального агентства по высокотехнологичной медицинской помощи, 2009. – 28 с. – Режим доступа : <https://studfiles.net/preview/2231106>. – Заголовок з екрану.
36. Радутний О.Е. Нарис стану інформаційно-законодавчої діяльності на прикладі КК України // *Інформація і право*. – № 3(18)/2016. – С. 58-68.
37. Спекторский Е. Юриспруденция и философия // *Юрид. вестн.* – (Журн. Моск. юрид. общ-ва, издаваемый при содействии СПб. юрид. общ-ва и общ-ва им. А.И. Чупрова для разработки обществ. наук) ; под общ. ред. Б.А. Кистяковского, при участии А.С. Алексеева и др. – Кн. II. – М., 1913. – 360 с.
38. Сучасні досягнення біоінженерії органів зі стовбурових клітин. – (Інститут клітинної терапії). – Режим доступа : <http://www.stemcellclinic.com/recent-advances-in-bioengineering-of-organs-from-stem-cells/?lang=uk>. – Заголовок з екрану.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 340:004

ЮДКОВА К.В., аспірант НДІ інформатики і права
Національної академії правових наук України

ДЕЯКІ ЧИННИКИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗАКЛАДАЮТЬ ОСНОВИ ЇХ ФОРМУВАННЯ В МАЙБУТНЬОМУ

Анотація. *Розвиток інформаційних систем і технологій може свідчити про виникнення підстав та умов змін у формуванні суспільних відносин, можливості виникнення нового суб'єкта. Формування сучасного законодавства потребує наукового рівня правового забезпечення.*

Ключові слова: *інформаційні технології, інформаційні відносини, суспільні відносини, превентивна функція, штучний інтелект, робот, андроїд, майбутнє.*

Summary. *Development of the information systems and technologies can testify to the origin of grounds and conditions for changes in formation of public relations, possibilities of origin of new subject. Formation of modern legislation needs the scientific level of the legal provision.*

Keywords: *information technology, information relations, social relations, preventive function, artificial intelligence, robot, android, the future.*

Аннотация. *Развитие информационных систем и технологий может свидетельствовать о возникновении оснований и условий изменений в формировании общественных отношений, возможности возникновения нового субъекта. Формирование современного законодательства нуждается в научном уровне правового обеспечения.*

Ключевые слова: *информационные технологии, информационные отношения, общественные отношения, превентивная функция, искусственный интеллект, робот, андроид, будущее.*

Постановка проблеми. Законодавство бере свої витоки, як основоположні принципи справедливих суспільних відносин, з права Стародавнього Риму, хоча було та є формальним: законодавче регулювання не завжди слідує за приписом права. Тобто, доти, доки не існує формального закріплення правових правил поведінки, нормативне регулювання неможливе. Даний підхід визначає для системи правових норм необхідність мати більш логічний, оптимізований характер, але, за винятком застосування механізму аналогії, робить право менш гнучким, менш піддатливим. Все це зумовлює настання ситуації, яку ми можемо спостерігати сьогодні, на початку ХХІ сторіччя: науково-технічний процес рухається з такою швидкістю, що законодавство не встигає за новими суспільними та такими відносинами, які ми можемо назвати квазісуспільними.

Метою статті є окреслення чинників, які впливають на суспільні відносини та закладають основи їх формування в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в світі є галузі економіки, які помітно швидше розвиваються та мають суттєвий вплив на суспільну життєдіяльність. Ми розглянемо дві галузі. Вони є одними з таких, що найшвидше розвиваються, популярних та інвестованих. Інформаційні роботизовані системи та системи штучного інтелекту знаходять своє використання та застосування майже в усіх сферах промисловості та суспільної життєдіяльності. До цього, як вважає І. Маск: “Штучний інтелект – це рідкісний випадок, коли я думаю, що ми повинні бути передбачливими в регулюванні, а не реактивними. Тому що я думаю, що на той момент, коли ми будемо реактивними в регулюванні штучного інтелекту, буде занадто пізно” [1].

На сьогоднішній день інформаційні технології стали платформою для провадження майже всіх інших галузей суспільного життя, управління, економіки та виробництва. Більше того, вони призвели до виникнення ще однієї сфери та загрози існуванню суб'єктів інформаційних технологій.

Розглянемо, чому ми використовуємо альтернативу “загроза виникнення” та, власне, “виникнення” як факт, який має місце бути в реальності.

По-перше, пропонується розглянути поняття “суб'єкти інформаційних технологій”.

За визначенням, з яким ми можемо погодитися, суб'єкт – той, хто пізнає, мислить і діє, на відміну від об'єкта, як того, на що спрямовані думка і дія [2]. Звісно, підходів до визначення існує багато, детерміновано від контексту. Так, правовий, класичний юридичний підхід зумовлює визначення суб'єкту як фізичної або юридичної особи, яка має права та обов'язки; крім того, розглядається як колективний, так і унітарний суб'єкт тощо. В даному випадку, доцільним буде використання саме філософського підходу, оскільки поставлена в даній частині дослідження задача знаходиться на межі наук, охоплює як правові, так і філософські, соціальні проблеми.

Таким чином, ми пропонуємо в подальшому для цілей цього дослідження розглядати суб'єкт інформаційних технологій як особу (фізичну або юридичну), яка здійснює управління інформаційними технологіями. Термін “управління” в даному випадку використовується з метою наголосу на тому, що процес роботи з інформацією переслідує конкретну ціль, а саме суб'єкт приймає рішення про постановку такої загальної мети, наприклад, забезпечення конфіденційності чи цілісності інформації; передача інформації або збільшення масиву інформації тощо.

Тобто, окрім суб'єкта управління, можна розглянути і виникнення суб'єкта оперативного керівництва окремими інформаційними процесами, провадження яких забезпечується інформаційними технологіями, наприклад, для досягнення цілі підвищення рівня безпеки інформації, що передається, оперативний суб'єкт приймає рішення використати відповідний математичний протокол захисту тощо.

Широка популярність призвела до того, що сьогодні, на жаль, існує ілюзія аналогічності даних понять. Робототехніка – галузь науки та виробництва, пов'язана зі створенням та дослідженням роботів. Штучний інтелект – поняття, щодо якого не існує абсолютної єдності тверджень сьогодні, але спостерігається синонімічність:

розділ інформатики, в якому розробляються методи і засоби моделювання і відтворення за допомогою комп'ютерів окремих інтелектуальних дій людини (сприйняття інформації, елементи міркування і ін.) [3], або

здатність обчислювальної машини моделювати процес мислення за рахунок виконання функцій, які зазвичай пов'язують з людським інтелектом [4].

Визначень існує дуже багато, але цікавим є той факт, що при роботі із пошуковою системою “Законодавство” на офіційному сайті Верховної Ради України [5] – параметри пошуку: слова всюди: знайти “+штучний* +інтелект*”. В результаті пошуку знайдено 15 документів, з них жодного закону та, природно, жодного термінологічного визначення. З нашої точки зору, така правова реакція свідчить про недостатність уваги, яка приділяється на державному рівні. Полярною є ситуація, пов'язана із дослідженням даного предмету науковцями та фахівцями-практиками.

Крім того, в Україні штучний інтелект, саме як предмет дослідження, асоціюється з одним із елементів, які виступають підставою для формування та розвитку інформаційного суспільства в Україні. Так учасники Парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні (2005 рік) вважали, що в Україні є необхідний історичний та сучасний досвід для розвитку інформаційного суспільства,

зокрема, ще на початку 50-х років XX століття в Україні було створено третій у світі комп'ютер (після США та Великобританії), сформовано всесвітньо відому школу кібернетики та обчислювальної техніки під керівництвом академіків Лебедева С.А. і Глушкова В.М., започатковано наукові напрями – штучний інтелект, багатопроцесорні електронні обчислювальні машини, теорія самоорганізації, системний аналіз та інші, завдяки яким світова кібернетика піднялася на новий якісний рівень [6].

Штучний інтелект та робот не є синонімічними поняттями, хоча, в певних випадках, вони можуть ставати єдиним цілим. Яскравим прикладом роботів виступає марсохід або дрон на радіокеруванні. Тобто, найважливішою відзнакою є наявність чи відсутність людини-оператора, людини як суб'єкта управління інформаційними технологіями, використовуваними в роботі. Системи штучного інтелекту якраз створені з метою самостійного прийняття рішень з використанням принципів та алгоритмів імітації мислення людини. Сьогодні надзвичайної популярності набув напрям розробки інтелектуальних роботів, андроїдів. Тобто, машин зі штучним інтелектом, які навіть зовнішнім виглядом можуть відтворювати людину.

Основними історичними віхами створення штучного інтелекту можна зазначити:

1666 р. Математик і філософ Готфрід Лейбніц публікує працю “*Dissertatio de arte combinatoria*”, в якій запропонував алфавіт людської думки і стверджував, що всі ідеї є не що інше, як комбінації порівняно невеликої кількості простих понять;

1763 р. Томас Байєс розвиває основу для міркувань про ймовірність подій. Байєвський висновок стане базисом для формування підходів по машинному навчанню;

1898 р. Ніколо Тесла демонструє перше в світі радіокероване судно із, як він зазначив, “запозиченим розумом”;

1914 р. Іспанський інженер Леонардо Торрес демонструє першу шахову машину, призначену для демонстрації гри під час закінчення партії, ендшпілю. Коли у машини залишалося дві фігури – король і тура, а у його супротивника-людини – тільки король, машина перемагала незалежно від досвіду і майстерності гравця;

1929 р. Макото Нішімура розробляє Гаатенсоку, японську машину для “вивчення законів природи”, першого робота, побудованого в Японії;

1943 р. У Віснику математичної біофізики Уоррен С. МакКуллох та Уолтер Пітс публікують працю “Логічне обчислення ідей, неіманентних у нервовій діяльності”. В статті вони обговорили мережу ідеалізованих та спрощених штучних нейронів і як вони (нейрони) можуть виконувати прості логічні функції. Робота поклала початок вивченню комп'ютерних “нейронних мереж” (а пізніше *deep learning* (з англ. “глибоке навчання”), які якраз і покликані імітувати мозкові процеси людини;

1949 р. Едмунд Берклі публікує роботу, в якій вказує, що машина може опрацьовувати інформацію, може обчислити, укласти і вибрати; може виконувати розумні операції з інформацією і, як висновок, машина може думати;

1949 р. Дональд Хебб висвітлює свою нейропсихологічну теорію, в якій він пропонує теорію навчання, що базується на припущення щодо нейронних мереж;

1950 р. Клод Шеннон і його “Програмування комп'ютера для гри в шахи” – це перша опублікована стаття про розробку комп'ютерної програми, яка грає у шахи;

1950 р. і нарешті Алан Тьюринг публікує роботу “Обчислювальні машини та інтелект”, в якій він пропонує “імітаційну гру”, яка пізніше стане відома як “Тест Тьюрінга”.

Необхідно зазначити, що якраз 50-ті рр. XX ст. можна вважати початком нової епохи в сфері інформаційних технологій. Для цього є декілька підстав. До 1949 року комп'ютерам не вистачало однієї з ключових передумов інтелекту: вони не могли зберігати команди, тільки виконували їх: машина “не пам'ятала, що зробила”. По-друге, обчислювальна

техніка була надзвичайно дорогою. Лише престижні найкращі університети та великі технологічні компанії могли дозволити собі мати таке обладнання.

Вперше штучний інтелект як науковий напрям було розглянуто на літній конференції в Дартмутському коледжі в Нью-Гемпширі влітку 1956 року, основною тезою якої було припущення, що кожна особливість людського інтелекту в принципі може бути так точно описана, що машина може бути здатна її імітувати. Організаторами були Джон МакКарті, Марвін Мінський, Клод Шеннон, Натаніель Рочестер.

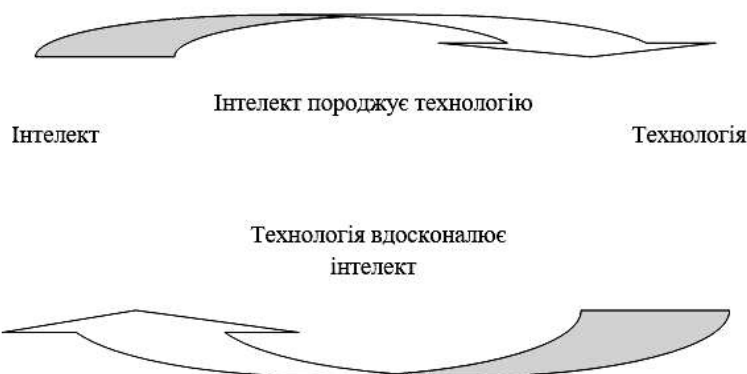
В наступні роки було написано програму “Еліза”, яка стала першим в світі чатом, який міг ввести користувачів в оману щодо штучності власного походження. Саме після Дортмундської конференції з’явився якісно новий напрям, який, в свою чергу, поділився ще на декілька підходів, наприклад, заснування нейрокібернетики тощо.

Основою правової категорії “дієздатність”, тобто здатність суб’єкта власними діями набувати права та обов’язки, а також нести відповідальність, виступають дві основні здатності людини, пов’язані із процесом мислення: здатність усвідомлювати та керувати своїми діями. Якщо припустити, що системи штучного інтелекту повторюють/імітують активність людського мозку та на виході видають аналогічні результати, то ми можемо припустити правдивість твердження, що людський мозок є не єдиним об’єктом, що здатний мислити.

Вказане припущення автоматично викликає розділення думок фахівців принаймні на два фронти: такі, хто поділяє точку зору, що штучний інтелект може виступати явищем, аналогічним мозку людини, а інші, відповідно, з антонімічною точкою зору, що виключно людина залишається суспільним соціальним суб’єктом та жодні інші твердження не допускаються.

Можна повною мірою погодитися із тезою Карчевського В.П., що робот неминуче перетвориться на особистість, як тільки у нього буде відтворена самоорганізація. Роботи змінять стан навчання та виховання дітей, медицини, управління в будь-яких сферах, регулювання психіки та будуть інтегровані в усі області науки [7].

Наприклад, згадане вище твердження І. Маска, в якому він висловлює побоювання щодо надвисокої швидкості розвитку сучасних технологій повністю не поділяються Марком Цукербергом. Так, Цукерберг вважає їх істеричними та нагадує, що машини за замовчуванням служать людині, і якщо не робити помилок при розробці розумних машин, це не повинно змінитися. Він порівнює такі страхи з побоюваннями скептиків XIX століття щодо літаків [8]. Натомість, сам І. Маск пропонує вже створити організацію, єдиною метою якої стане контроль за розвитком штучного інтелекту. Ми не розділяємо повністю побоювання Ілона Маска, але вважаємо, що теорія сингулярності штучного інтелекту є обґрунтованою. Англійською мовою термін визначається як Singularity Feedback Loop, що має наступний графічний вигляд:

Так, потужний інтелект створить нові технології, а технології зможуть вдосконалити інтелект і, фактично, ми зможемо побачити замкнений цикл.

А зважаючи на те, що якраз ресурс людини щодо швидкості опрацювання інформації, об'єму накопиченої інформації, швидкості прийняття рішень тощо є досить обмеженим та, за даного стану розвитку людства, не піддається критичному коригуванню, тоді як машинні системи мають майже невичерпний ресурс для вдосконалення, то необхідність адекватного реагування на даний процес з боку людини постає беззаперечною.

Висновки.

Зважаючи на зазначене вище, ми можемо спостерігати консервативний (антропоцентричний) підхід, який допускає класичне бачення світу з людиною у центрі, а другий, відповідно, – радикальний, гнучкий, за якого рішуче підтримуються сміливі припущення щодо можливості появи нових суб'єктів. Такий підхід пропонується визначати як антропотехноцентричним або дуальним, що, як зрозуміло із поняття, допускає дуальність центрування сучасного світу.

Вище було використано поняття “квазісуспільні відносини”. Автором пропонується використання даного терміну у якості доповнення до існуючого “суспільні відносини” – як одного з елементів загальної характеристики відносин, які виникають в системах парних та мультисуб'єктних зв'язків: людина – штучна особа, штучна особа – штучна особа. Штучна особа в даному дослідженні розглядається як робот, обладнаний системою штучного інтелекту, технічні характеристики якого дозволяють йому усвідомлювати та контролювати власні дії. Звісно, що поняття “усвідомлення” є не тільки глибоко психологічним, але і філософсько-соціальним, потребує високого рівня досліджень. В даному випадку автором вказується на саму можливість розгляду такого нового суб'єкту, що призведе до появи нових суспільних відносин.

Під суспільними (соціальними) відносинами розуміється сукупність відносин між різними соціальними суб'єктами (індивідами як членами суспільства, соціальними групами, класами, державами, націями) з приводу умов існування і положення в процесі суспільної життєдіяльності [9]. Саме визначення основним абсолютним елементом має людину – як соціальну одиницю. Тобто таку особу, яка, окрім пізнання з філософської точки зору, здатна своїми діями породжувати соціальні зв'язки та взаємовідносини, які, як факт, є об'єктом правового регулювання. Таким чином, визначення є надбудовою вихідного базису – людина як суб'єкт. Зрозуміло, що при зміні обов'язкового первинного елементу, вся надбудова буде піддана модифікації. Пропонується розглянути саму можливість існування такої модифікації, тобто появи нового соціального суб'єкта, який буде мати штучне походження та технічну природу.

Якщо припустити вказану зміну вихідного базису, зважаючи на те, що штучний соціальний суб'єкт має штучне ядро пізнання – систему штучного інтелекту – та своїми діями може вступати в соціальні зв'язки зі всіма подальшими наслідками (позитивними та негативними), то і такі зв'язки будуть “майже” суспільними. Пропонується наступне визначення: квазісуспільні відносини – сукупність взаємозв'язків в соціальних групах, в яких хоча б один суб'єкт є штучною особою.

Використана література

1. Vincent J. Elon Musk says we need to regulate AI before it becomes a danger to humanity / James Vincent // The Verge. – 2017. – Режим доступу : <https://www.theverge.com/2017/7/17/15980954/elon-musk-ai-regulation-existential-threat>
2. Толковый словарь Ушакова. – 2018. – Режим доступу : <http://tolkslovar.ru/s13650.html>

3. Научно-технический энциклопедический словарь. – Режим доступа : <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ntes/1844/%D0%98%D0%A1%D0%9A%D0%A3%D0%A1%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AB%D0%99>

4. Системы обработки информации. Термины и определения : ГОСТ 15971-90. – 1992. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/gost-15971-90>

5. База даних “Законодавство України” / ВР України : станом на 18 травня 2018 р. – Режим доступа : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main?find=2&dat=00000000&user=a&text=%F8%F2%F3%F7%ED%E8%E9+%B3%ED%F2%E5%EB%E5%EA%F2&textl=3&bool=and&org=0&typ=0&datl=0&yer=0000&mon=00&day=00&numl=2&num=&minjustl=2&minjust=>

6. Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 15. – Ст. 131.

7. Карчевский В.П. Человек и робот. Развитие процессов обучения / Штучний інтелект. – 2012. – № 4. – С. 43-52. – Бібліогр.: 21 назв. – Режим доступа : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57709/4-Karchevsky.pdf?sequence=1>

8. Искусственный интеллект, виртуальная реальность и история создания Facebook : главное из интервью Марка Цукерберга / Die Welt – Режим доступа : <https://apparat.cc/network/zuckerberg-die-welt-interview/>.

9. Толковый словарь. – Режим доступа : <https://dic.academic.ru/dic.nsf/business/20373>

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 343.3/7

БАРСУЧЕНКО Ю.О., студентка Навчально-наукового юридичного інституту
Національного авіаційного університету

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню складу злочину, передбаченого ст. 143 Кримінального кодексу України, а також автором сформовано та розкрито основний ряд проблем та недоліків, пов'язаних із законодавством щодо трансплантології в Україні. На основі наукових досліджень вітчизняних вчених, а також власних висновків, що були зроблені в ході дослідження, в статті запропоновані певні шляхи вирішення проблем даної сфери.*

Ключові слова: трансплантація, донор, реципієнт, анатомічні матеріали, органи, кримінально-правові проблеми.

Summary. *The article is devoted to the investigation of the crime stipulated by the Article 143 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the main series of problems and deficiencies related to transplantation legislation in Ukraine. On the basis of scientific researches of domestic scientists, as well as own conclusions, which were made during the study, the article offers some ways of solving problems of this sphere.*

Keywords: transplantation, donor, recipient, anatomical materials, organs, criminal law issues.

Аннотация. *Статья посвящена исследованию состава преступления, предусмотренного ст.143 Уголовного кодекса Украины, а также автором сформирован и раскрыт основной ряд проблем и недостатков, связанных с законодательством о трансплантологии в Украине. На основе научных исследований отечественных ученых, а также собственных выводов, которые были сделаны в ходе исследования, в статье предложены некоторые пути решения проблем данной сферы.*

Ключевые слова: трансплантация, донор, реципиент, анатомические материалы, органы, уголовно-правовые проблемы.

Постановка проблеми. Останнім часом спостерігається стрімке підвищення суспільного інтересу до проблем, що стосуються медичної сфери. А саме, до відносин, які виникають між лікарем та пацієнтом в процесі надання медичних послуг. Не викликає сумнівів, що правова база у сфері медичного обслуговування потребує вдосконалення, більш чіткого і точного роз'яснення та певної систематизації. Така потреба обумовлена тим, що в Україні стрімко погіршується стан медицини та загалом процес надання медичних послуг. Особливо гостро постає питання щодо правового регулювання трансплантації органів або тканин людини. Адже життя та здоров'я людини в Україні визнаються найвищою цінністю. Право людини на життя і здоров'я є пріоритетними серед прав, що захищає держава. Одним із засобів їх охорони є трансплантація органів та тканин людини. Необхідність удосконалення правової бази передусім пов'язана з особливим правовим становищем донора та реципієнта, специфіка їхніх відносин виявляється в тому, що кожен із них має рівне право на життя.

Результати аналізу наукових публікацій. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконну трансплантацію анатомічних матеріалів людини досліджувались у працях В.О. Глушкова, І.І. Крилової, О.О. Мисливої, А.В. Мусієнка, С.С. Тихонової, Г.В. Чеботарьової, І.В. Кирилюк, Г.І. Капусти та інших вчених. Однак недостатня наукова розробка цього питання потребує подальших досліджень. Необхідно

сформувати основний ряд проблем, що стосуються даної сфери законодавства, а також теоретично осмислити шляхи їх вирішення, що безумовно допоможе в подальшому практично удосконалити сферу трансплантології в Україні.

Метою статті є дослідження законодавства, яке регулює відносини щодо особливостей кримінальної відповідальності, яка передбачена за порушення норм сфери трансплантації органів та тканин людини, та визначення кримінально-правових проблем, шляхи та перспективи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. З огляду на міжнародний досвід, трансплантологія в Україні залишається майже в зародковому стані. Статистика фіксує в середньому 200 таких операцій в Україні на рік [8]. Не дивлячись на це, кожна трансплантація ставить перед суспільством цілий ряд моральних, етичних та правових питань, які необхідно врегульовувати на законодавчому рівні. На практиці доведено, що можливість трансплантації в Україні породжує зловживання нею, торгівлю органами або тканинами, їх примусове вилучення, насильницьке донорство крові і навіть вбивство з метою трансплантації органів або тканин людини. Всі ці негативні фактори породжують необхідність медично-правового врегулювання діяльності, пов'язаної з трансплантацією органів або тканин людини. Це питання також заслуговує на додаткову кримінально-правову охорону, що в свою чергу обумовлює необхідність дослідження цієї проблеми наукою кримінального права.

За вітчизняним законодавством за злочини, вчинені в даній сфері, передбачено покарання за статтями 143 та 144 Кримінального кодексу України 2001 року (далі – КК України). У ч. 1 ст. 143 КК України передбачена кримінальна відповідальність за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини. Для ретельного та повного дослідження складу даного злочину необхідно з'ясувати що являє собою трансплантація органів або тканин людини. Отже, пропонуємо розглядати трансплантацію як спеціальний метод лікування, що полягає у пересадці органів і тканин від однієї людини (донора) іншій людині (реципієнту). Однак, даний вид лікування передбачає ряд обмежень, правил та вимог, які в Україні врегульовані спеціальними правовими актами. Галузь трансплантології також врегульована: Конституцією України, окремими нормами Цивільного кодексу України. Диспозиція ч. 1 ст. 143 КК України не розкриває змісту забороненої поведінки і за способом визначення кримінальної відповідальності є бланкетною. Тому задля ретельного та точного з'ясування змісту статті, необхідно звертатись до:

1) Закону України “Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини” [1], який детально регулює умови і порядок трансплантації;

2) Основ законодавства України про охорону здоров'я [2].

Основи законодавства України про охорону здоров'я 1992 року, виконуючи роль своєрідного кодексу лікарської діяльності, містять норми, які регламентують процес здійснення трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини. Тут відображені основні права пацієнтів при проведенні трансплантації, наданні медичної допомоги хворому в критичному для життя стані, загальні підстави і умови здійснення трансплантації [2].

На думку багатьох дослідників, приписи цих нормативних документів утворюють об'єктивну сторону злочину, а також порушення норм яких тягне за собою кримінальну відповідальність передбачену ч. 1 ст. 143 КК України. Отже, для ретельного дослідження та розкриття складу злочину, передбаченого даною статтею КК України, необхідно звертатись безпосередньо до вищезазначених нормативних актів.

В Україні на сьогоднішній день, розвиток трансплантології обмежений цілим комплексом проблем. Проблемність ситуації полягає, перш за все, в тому, що вітчизняне законодавство не адаптоване під сучасні умови медицини, яка стрімко розвивається в країнах Європи. Тобто, Закон України “Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини” є застарілим і в умовах переходу України до європейської спільноти не відповідає вимогам стандартів медицини, заданих Європейським Союзом. Діяльність, що пов’язана із трансплантологією в Україні, регулює також низка підзаконних нормативно-правових актів, зокрема Кабінету Міністрів України та МОЗ України, серед яких Наказ МОЗ України “Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини” від 23.09.13 р. № 821. Даний наказ на сьогодні є діючим лише на папері і не виконується більшістю лікувальних установ нашої держави. Головною проблемою невиконання приписів даного підзаконного акту є неналежне матеріально-технічне забезпечення закладів охорони здоров’я. Із даного положення можна виділити цілих два аспекти напрямку заданої проблематики [9].

По-перше. Особливо гостро постає проблема відсутності державної програми розвитку координації так званого “трупного донорства”. Тобто, відсутня належна правова процедура вилучення органів із померлої людини задля подальшої їх трансплантації. Ця процедура гальмується через недосконалість Закону України “Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини”. Як вважають фахівці, найбільший недолік Закону України “Про трансплантацію” – обов’язкова згода родичів, що в більшості випадків відмовляються навіть розмовляти про можливе донорство. Власне, таке не важко зрозуміти: в людини страшна трагедія – смерть, а тут питають її дозволу на збирання серця чи нирки, причому не просто питають, тобто просять усного дозволу, а вимагають, крім усього іншого, привезти паспорт, заповнити купу досить складних анкет тощо. І все це відбувається в найтяжчий для родичів момент, коли вони часто просто не здатні адекватно прийняти рішення [3, с. 11]. Тут вирішальну роль відіграє людський фактор і психологічний момент. За таких умов можливість адекватно оцінити всі переваги потенційного донорства померлого родича практично неможливо, тому варто врегульовувати це питання на законодавчому рівні завчасно, а не витребувати згоди родичів у такий скрутний час.

По-друге. Окрім того, що процедура трупного донорства практично не регламентована, в Україні існує величезна проблема з живими донорами на законодавчому рівні. Адже законодавством вкрай обмежено перелік осіб, які володіють законним правом стати донором органів чи тканин. В нашій країні переважає так зване “родинне донорство”, це означає, що лише близькі родичі (у тому числі чоловік або жінка, що перебувають в законному шлюбі), можуть добровільно пожертвувати власний орган для пересадки. Даний перелік виключає можливість донорства між двоюрідними та троюрідними родичами, а також хрещеними батьками або просто особами, які виявили бажання стати донорами. Такий недолік законодавства штовхає багатьох українців користуватися послугами закордонних трансплантологів, і як висновок, підтримувати не вітчизняну трансплантологію, а робити фінансові вливання в медичну сферу за кордон. Приміром, якщо враховувати статистику, то на сьогоднішній день в Україні за допомогою родинного донорства проводять лише 20 % всіх операцій з трансплантації органів, на противагу міжнародному досвіду розвинутих країн де число таких операцій перевищує 80 % від всіх операцій [8]. Вирішальним аргументом на користь заміни трупного донорства альтруїстичним (органи від добровольців) є клінічні

дослідження, які показали, що трансплантати від живого донора є більш безпечними і мають властивість краще “приживатися” реципієнту.

З усього вищезазначеного випливає, що дана сфера гальмується також через брак необхідного державного фінансування. Статистика фіксує, що зараз в Україні рівень фінансування закладів охорони здоров'я і державних наукових установ, які мають право проводити діяльність, пов'язану з трансплантацією донорських органів, становить 5 – 10 % від реальних потреб [5, с. 49-50].

Якщо брати до уваги рівень життя українських громадян, обсяг їх доходів і видатків, то можна зробити висновок, що пересічному громадянину будь-яка трансплантація органу чи тканин буде недоступною через брак фінансових ресурсів. Враховуючи умови сьогодення, екологію та стрімку кількість захворювань у населення (включаючи хронічні недуги, а також хвороби серця, нирок, легенів тощо), є доцільним визнати, що застосування трансплантології для успішного лікування стає нагальною потребою. З огляду на ці факти, слід наголосити не лише на проблемі дефіциту органів та тканин людини, а також щодо цін на них. Згідно зі статистичними даними сьогодні за день помирає близько 10 осіб, чекаючи на орган для пересадки. Смертність серед пацієнтів, які чекають на серце, печінку або пересадку легені, коливається від 15 % до 30 %. Зараз близько 40000 пацієнтів у Європі очікують донорського органу. В Європі існують значні невідповідності щодо кількості донорських органів від 34,6 донорів на мільйон населення в Іспанії до 13,8 донорів у Великій Британії, 6 – у Греції і, 5 в Румунії [4, с. 15]. Як свідчить практика, саме ці умови призводять до розростання чорного ринку торгівлі органами.

Всі вищеназвані проблеми знаходять своє відображення у незадовільному стані розробки кримінологічних аспектів трансплантології. Отже, проблеми кримінально-правового характеру відіграють значну роль у погіршенні даної галузі загалом. Це пояснюється тим що, відсутній кримінологічний аналіз розглядуваних злочинів, не класифіковані способи їх вчинення, не встановлені причини та умови вчинення злочинів у сфері трансплантології, не розроблені кримінологічні, організаційні, та належні кримінально-правові заходи, спрямовані на підвищення ефективності запобігання злочинам у сфері охорони здоров'я взагалі та у галузі трансплантології, зокрема [6, с. 256]. Скрутне матеріальне становище штовхає людей на шлях “посередництва”, а також до продажу власних органів.

Разом з тим, необхідно констатувати відсутній достатній контроль відділів правоохоронних органів щодо цього. Тож, вважаємо за необхідне запровадити більш жорсткий нагляд щодо виявлення і притягнення до відповідальності осіб, які здійснюють “посередницьку” чи іншу незаконну діяльність у сфері трансплантації (особливо через мережу Інтернет). Слід запровадити систему моніторингу для виявлення різного роду оголошень щодо продажу чи купівлі органів або тканин людини. Ще однією мірою кримінально-правового заходу запобігання вчиненню даних злочинів є запровадження зобов'язання для лікарів-трансплантологів повідомляти правоохоронні органи про звернення до них з пропозиціями осіб, що бажають купити чи продати трансплантати. В крайньому випадку, запровадити більш жорстку кримінальну відповідальність для лікарів, що займаються такою діяльністю. Оскільки в Україні проблема незаконної трансплантації є нагальною, яку необхідно вирішувати кримінально-правовими засобами. Крім того, вважаємо, що варто було б передбачити окрему статтю в Кримінальному кодексі України для лікарів, що займаються незаконною посередницькою діяльністю з продажу органів чи інших анатомічних матеріалів людини. З огляду на високу суспільну небезпеку такого діяння та відсутності

необхідних медичних знань у населення, такий злочин має розцінюватись як особливо тяжкий, який посягає на найважливішу соціальну цінність – життя та здоров'я людини.

Якщо в подальшому не зайнятих вдосконаленням кримінального законодавства у даній сфері, Україна може перетворитися на арену торгівлі органами і масових спекуляцій транснаціональних організацій. Вважаємо, що для вирішення даних проблем необхідно керуватись нормами кримінального законодавства, враховуючи міжнародний досвід.

З метою вирішення цих проблем вважаємо доцільним звернутись до успішного міжнародного досвіду іноземних країн. Зокрема, існує два шляхи пов'язаних з удосконаленням і розширенням даної сфери в Україні, враховуючи досвід розвинених країн світу. Перший шлях – це надання громадянином згоди бути донором після смерті. Ця система працює в багатьох країнах сучасного світу (Німеччина, Польща, Франція, Іспанія тощо), де людину за життя при повній свідомості питають про можливість використання її органів після смерті. Дана система теоретично може бути запроваджена і в Україні, однак на даний час є абсолютно непродуманою, а тим паче не введена в дію.

Наступний шлях – це запровадження так званої польської системи “презумпції згоди”. Ця система диктує такі умови її застосування: всі жителі країни є потенційними донорами, якщо вони з певних морально-етичних, релігійних чи інших інших переконань не готові бути донорами після смерті, вони повинні повідомити про це спеціальні установи, які вносять таких осіб до спеціального комп'ютерного реєстру.

Таким чином, дана система має цілий ряд переваг:

- 1) Формуються списки потенційних донорів, і у разі негайної потреби орган чи тканини вилучаються та рятує життя реципієнту;
- 2) Формується національний реєстр осіб, що за життя висловилися проти пересадки їхніх органів у разі смерті; органи цієї людини ні в якому разі не повинні вилучатися;
- 3) Шляхом так званої “презумпції згоди” йдуть високорозвинені країни світу: Іспанія, Фінляндія, Португалія, Австрія, Греція, Франція, Бельгія, зокрема і сусідня Росія. Цей факт свідчить про те, що скоро Україна повинна приєднатися до країн цієї спільноти.

Прихильником презумпції згоди є науковець О.З. Старовойтова, яка вважає, що аргумент “моє тіло – моє”, є тільки частиною нашого розуміння проблеми власності на тіло. Генетична інформація будь-якої людини не повинна належати тільки їй, а повинна розцінюватися як власність інших людей [7, с. 5-7]. Окрім низки різних соціальних, морально-етичних та матеріальних факторів впливу на трансплантацію як спеціальний метод лікування, в багатьох країнах світу виявляють певний релігійний вплив. Однак, церква переважно підтримує даний метод лікування, а в деяких країнах світу запроваджена навіть підтримка зі сторони церкви (звичайно, що така підтримка має духовний характер).

Висновки.

Отже, на підставі вище викладеного, можна зробити наступні висновки:

1. Задля вирішення зазначених у статті проблем, необхідно вдосконалити законодавчу базу, передбачити достатнє державне фінансування, а також запровадити передовий досвід європейських країн щодо врегулювання трансплантації тканин або органів людини. Це допоможе зробити перші кроки до реорганізації всієї системи в цілому.
2. Необхідно передбачити кримінальну відповідальність медичних працівників, які порушують встановлений законом порядок трансплантації та зловживають своїм

службовим становищем, а також передбачити більш жорстку кримінальну відповідальність за вказані діяння, оскільки дані злочини посягають на найважливіші соціальні цінності – життя та здоров’я людей.

3. Для вирішення питання про дефіцит органів, їх обмежений термін придатності, наша держава повинна перейняти міжнародний досвід та стати на шлях сприяння розвитку заміни справжніх органів штучними. З медичної точки зору така перспектива є цілком прийнятною і теоретично можливою, але наразі вона гальмується нераціональним використанням бюджетних коштів.

4. Необхідним вважаємо проведення роз’яснювальної роботи серед груп населення, які потенційно здатні виставляти власні органи на продаж, щодо шкоди для здоров’я подібних операцій, і високої ймовірності стати жертвою шахрайських дій. А також підняти реальний життєвий рівень населення, щоб кожен громадянин мав змогу за потреби пройти лікування засобами, які передбачає трансплантологія. Адекватно оцінюючи фінансове становище громадян, необхідність трансплантації та брак коштів штовхає їх на шлях жебракування, що є ще однією проблемою сьогоденної української спільноти.

5. Задля розв’язання всіх вищевикладених проблем даної сфери необхідне подальше безпосереднє дослідження кримінологічних аспектів трансплантології, що дозволить розробити низку подальших заходів для покращення становища даної сфери з урахуванням моральних, релігійних та соціальних факторів.

Використана література

1. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини : Закон України від 16.07.99 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 41. – Ст. 377.
2. Основи законодавства України про охорону здоров’я // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 4. – Ст. 19.
3. Капуста Г.І Чуже серце стає рідним : про трансплантацію серця / Урядовий кур’єр. – 2004 р. – № 82. – С.11.
4. Проблеми трансплантації органів / Євробюлетень. – 2006. – № 7. – С. 15.
5. Ліщинська-Милян О.І. Біоетичний вимір буття особистості і проблема трансплантації // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 4. – С. 49-50.
6. Кирилюк І.В. Кримінологічні проблеми трансплантації // Митна справа. – 2011. – № 4(76). – Ч. 2. – С. 251.
7. Старовойтова О.З. Українська трансплантологія з надією на краще / “Therapia”. – № 3(35). – 2009. – С. 5-7.
8. Юридичний аналіз складу злочину. – Режим доступу : <http://megapredmet.ru/1-29043.html>
9. Сайт агенції “Право на здоров’я”. – Режим доступу : <http://www.healthright.org.ua/nashi-publikacii>

~~~~~ * * * ~~~~~

До відома авторів

“ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО” – спеціалізований науковий фаховий журнал по результатах фундаментальних і прикладних наукових досліджень, а також дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата юридичних наук з проблем права та інформаційного законодавства, правової інформатики, інформаційних технологій, інформатизації, інформаційної і національної безпеки та інформаційних ресурсів в інших галузях права в умовах становлення інформаційного суспільства.

Зміст матеріалів статей має описувати та науково обґрунтовувати вирішення визначених автором завдань згідно з такими основними напрямками досліджень, як:

інформаційне право; правова інформатика, інформаційна і національна безпека.

Вимоги до оформлення

- 1) Статтю слід подавати українською мовою, виготовлену у друкарський спосіб, та її електронну версію (структура та зміст якої повністю відповідають друкованому варіанту) у вигляді файлу:

- у редакторі Word, шрифт – Times New Roman, з розширенням .doc, кегль – 13;
- параметри сторінки – формат А-4, розташування тексту (таблиці, діаграми тощо) книжне, береги поля (верхній, нижній, лівий і правий краї) – 20 мм;
- відстань між рядками – 1 інтервал;
- кількість матеріалу однієї статті – не більше 15 стор.

Стаття має передбачати такі обов’язкові структурні елементи:

- УДК.
 - Ім’я та прізвище (укр. та англ. мовами), науковий ступінь, вчене звання автора, місце роботи.
 - Назва статті (укр. та англ. мовами).
 - Анотація та ключові слова (укр., рос., англ. мовами).
 - Розв’язання проблеми, шляхом наукового вирішення завдання:
 - постановка проблеми (загальна характеристика) та аналіз досліджень (публікацій), в яких започатковано розв’язання проблеми, виділення не вирішених її частин, котрим присвячується стаття;
 - формування мети (постановка завдання) статті;
 - виклад основного матеріалу – опис вирішення завдання та обґрунтування наукової цінності та практичного значення визначених у статті результатів.
 - Висновки за результатами розв’язання проблеми та вирішення завдання, які визначають наукову новизну роботи. Можуть супроводжуватися пропозиціями, оцінками, гіпотезами, описаними у статті, а також визначенням перспектив подальших досліджень.
 - Використана література (згідно з наказом ВАК України від 26.01.08 р. № 63).
 - Підпис, адреса (е-адреса), телефон автора.
- 2) Подавати письмовий Відгук на статтю, підписаний особою, яка має науковий ступінь. Відгук має бути чітко структурований та обґрунтований згідно з такими частинами:
 - Актуальність теми.
 - Новизна та обґрунтованість одержаних результатів.
 - Наукова (практична) цінність результатів.
 - Заключення про можливість відкритої публікації.

- 3) Рукопис статті та Відгук мають бути ретельно вичитаними, виправленими і підписаними відповідними особами.**
- 4) Окремим файлом автори подають електронну версію розширеної анотації статті (до 1 сторінки формату А-4) англійською мовою, яка буде розміщена на веб-сторінці журналу, відповідно до наказу Монмолодьспорту України “Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України” від 17.10.12 р. № 1111.**
- 5) За надання послуг щодо розгляду, форматування, корегування, тиражування та ін. робіт, пов’язаних з публікацією статей та виданням журналу, пропонується здійснити оплату в розмірі 370 грн. на рахунок Інституту.**

Реквізити для оплати робіт:

Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України. Р/р 31251259111870 в Державній казначейській службі України МФО: 820172, ЄДРПОУ: 25959933 (з приміткою – за науковий журнал).

Адреса редакції: 01032, м. Київ, вул. Саксаганського, 110-В.

- 6) Копію квитанції прохання направити на е-адресу: bvm777@ukr.net**

Д о у в а г и

- Вчена рада НДІ інформатики і права НАПрН України не завжди поділяє погляди авторів публікацій. Статті видаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність інформації, що міститься у статтях і повідомленнях до журналу, а також за додержання авторських прав відповідно до законодавства.
- Редакційна колегія залишає за собою право на:
- відхилення матеріалів статей, які не відповідають тематиці журналу, або таких, які виконані з порушенням зазначених вимог до оформлення статей та Відгуків;
 - внесення до статті змін редакційного змісту у зв’язку зі скороченням обсягу матеріалу.

*** * * * ***

ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО

НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(25)

2018

Засновники журналу:	- Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України; - Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України; - Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.
Видавець:	© Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України.
Адреса редакції:	01032, м. Київ, вул. Саксаганського, 110-В.
НДІ інформатики і права НАПрН України. Тел.: 234-94-56,
e-mail: bvm777@ ukr.net
Веб-сторінки журналу у мережі Інтернет:	//www.ippi.org.ua – НДІ інформатики і права НАПрН України;
//www.nbuv.gov.ua – Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
Founders of magazine:	- Research Institute of informatics and right of National academy of legal sciences of Ukraine; - Vernadsky National Library of Ukraine of National academy of sciences of Ukraine; - Open International University of Human Development “Ukraine”
Publisher:	© Research Institute of informatics and right of National academy of legal sciences of Ukraine.
Address of release:	01032, Kyiv, Saksaganskogo str., 110-V.
Research Institute of informatics and right of National academy of legal sciences of Ukraine. Phone.: 234-94-56; e-mail: bvm777@ ukr.net
Web-pages of magazine in the network Internet:	//www.ippi.org.ua – Research Institute of informatics and right of National academy of legal sciences of Ukraine;
//www.nbuv.gov.ua – Vernadsky National Library of Ukraine of National academy of sciences of Ukraine.